

УКРАЇНСЬКІ СИЛЮЕТИ

МИХАЙЛО ХЕЙФЕЦ

СУЧАСНІСТЬ 1984
diasporiana.org.ua

A handwritten signature in black ink, written in a cursive style. The signature appears to be 'Михайло Григоренко'.

Михайло Хейфец
УКРАЇНСЬКІ СИЛЮЕТИ

МИХАЙЛО ХЕЙФЕЦ

УКРАЇНСЬКІ СИЛЮЕТИ

СУЧАСНІСТЬ

1984

БІБЛІОТЕКА ПРОЛОГУ І СУЧАСНОСТІ Ч. 163

Обкладинка Надії Штендери

Mikhail Heifetz

UKRAINIAN SILHOUETTES

SUČASNIST — 1984

All rights reserved.

Copyright © 1984 by Sučasnist

Library of Congress Catalog Card Number: 84-51175

Українському другові Е. М.

«В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ ТЕПЕР БІЛЬШОГО НЕМА...»

Рішуче увійшовши до секції й притишивши голос, з такою собі флегматичною таємничістю, Сергій Солдатов, голова Демократичного руху Естонії (6 років суворого режиму), сказав: — Михайле, дарую велику ідею. — І по павзі: — Запиши біографії Стуса і Айрікяна.

У той час я працював над книгою табірних інтерв'ю, до якої ввійшли "сповідні біографії" сіоніста Бориса Пенсона (малюра, учасника славнозвісної "літакової втечі" євреїв у 1970 році, 10 років суворого режиму), російського націоналіста Володимира Осіпова (редактора журналів "Вече" і "Земля", 8 років суворого режиму) і демократа Солдатова. Чому б не включити до книги розповіді про дотаборове життя українського поета Василя Стуса (п'ять — табору, три — заслання) та вірменського поета й співака, ватажка Національної об'єднаної партії Вірменії Паруйра Айрікяна (7 років зони, 3 — заслання)?

— Ні, Серьожи, — відповів. І пояснив, чому "ні".

Що я пояснив тоді? Соромно згадувати. Ідіотична делікатність заїла мене. "Стус і Айрікян — самі літератори й пишуть не гірше від мене. З якої речі, користуючись правами дружби, я забиратиму в письменників їх законний, власний матеріал — тканину їхнього життя?" Отака безумна логіка диктувала мою відповідь!

Відтоді минуло майже п'ять років. Я скінчив і зону, й заслання, живу в Ізраїлі. Василь Семенович Стус також скінчив свої вісім літ ув'язнення й заслання, встиг пожити кілька місяців з родиною в Києві і як член Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод знову пішов до концтабору: 10 років особливого режиму з подальшим п'ятилітнім засланням. Чи

вийде він після "спеца" через 15 років зі своїм порізаним шлунком — нікому, крім Бога, невідомо. І ось, кленучи свою колишню делікатність, я вирішив сьогодні занотувати ті окрушини, що їх утримала пам'ять, — уривки відомостей про блискучу людину й найбільшого поета сучасної України — Василя Стуса.

Березень 1975 року. Я щойно прибув до Мордовського "Дубровлагу", знайомлюся з мешканцями брежнєвського Архіпелагу. Стрункий, сіроокий красень Зорян Попадюк, двадцятитрилітній студент Львівського університету (він відбуває четвертий рік свого 12-літнього терміну), відклав на тумбочку якісь вправи із санскриту — поверх підручника литовської мови, гнучко підвівся з ліжка і запросив мене вийти на повітря, "прогулятися на коло".

Кілька слів про краєвид зони (так ведеться: починати опис із краєвиду): зона ЖХ 385/17а називалася ще "малою зоною" — в ній лише чотири бараки й навіть у кращі роки вона налічувала всього 400-500 в'язнів. Колись, за розповідями ветеранів таборової обслуги, зону заповнювали черниці, посаджені сюди за віру в Бога ("тут вони й молилися на ліс"), відтак черниці вимерли за дротом, і "малу зону" приділили під "штрафний" політтабір. Її оточувала неодмінна чотириметрова огорожа з чотирма рядами колючого дроту і спіралями Бруно, а вздовж огорожі біг: з витоптана поколіннями зеків стєжка — це й є "коло". Закручуючи по ньому виток за витком, Зорян того вечора розповідав мені, які дивовижні "кадри" українського народу заповнили в 1972 році сумнозвісну Мордовію. Головним доказом людської добірності представників цієї нації стали в вустах юного українця їх величезні терміни ув'язнення. Всередині дротяного чотирикутника для нас обох було якось самозрозуміло: якщо людина має великий термін — значить, людина хороша, ну, а малий строк наводив на думку про якийсь усе таки гандж (втім, це теорія, і з малими термінами я, практично, нікого не зустрів). Ми розуміли, що бувають винятки у той чи інший бік, проте юний Зорян був переконаний: "Хорошій людині радянська влада мало не дасть. А найбільші терміни в зонах маємо ми, українці", — це вимовлялося скромно, але з добре відчутною притаєною гордістю.

Того вечора я вперше дізнався про Сверстюка, Чорновола,

Лісового, Пронюка, подружжя Калинців, отця Романюка, Геля, Караванського... Завершуючи, Зорян зідхнув — добре пам'ятаю це сором'язливе зідхання:

— Найменше з наших, лише п'ять років, дали Стусові. Так у нього майже немає складу злочину...

Він ніби вибачався перед лєнінградцем, що ось в українця — і такий непристойно малий термін. Що Стус, крім п'ятьох років табору, має попереду три роки заслання — про таку дрібницю Зорян не згадав, про заслання я дізнався від самого Василя через рік. І це природно: будь-яке покарання, будь-яка репресія, не пов'язані з огорожею з колючого дроту, зеки вважали несуттєвими, майже неіснуючими! Пояснюється це просто: головний засіб впливу на в'язнів — давній: голод плюс холод, постійне недоїдання й благацька одіж. Тому заслання, де можна поїсти досхочу і вдягтися тепліше, і ми, й гебісти сприймали майже як повну волю. Треба було власними боками пройти через заслання, щоб збагнути: термін заслання — справжній термін, цілком реальна репресія (а от у зоні мені сказали: "В західній пресі наші строки публікують, включаючи заслання. Може, є в цьому сенс?" — малося на увазі, що термін, який включає заслання, — це певний пропагандивний трюк, певна махінація, хоч, видно, й корисна).

— Стус має лише п'ять років, — повторив Попадюк і раптом задумано, як щось виношене, але ще ніким не визнане, додав:

— Тепер більшого за Стуса в українській поезії нікого нема.

Я вже встиг оцінити хист, і смак, і ерудицію молодого українця, проте, ніби сумніваючись, заперечив:

— А Драч? А Вінграновський? — (тепер розумію, що тоді трохи хизувався своєю обізнаністю в українських справах).

— Скурвилися. З тієї четвірки одна Ліна Костенко лишилася поетом.

...Кілька слів убік, для читача, що не знає української поезії. У 1950-60-і роки, роки нечуваної популярності поезії серед радянської молоді, гриміли в Радянському Союзі дві поетичні "четвірки", російська (Вознесенський, Євтушенко, Рождественський, Ахмадуліна) і українська (Драч, Вінграновський, Коротич, Ліна Костенко). Минуло два десятиліття, й вицвіли естрадні кумири нашої молодости, зійшли з трибун: у Росії лишилася на колишній висоті лише Бєла Ахмадуліна, а українців я якось згубив

з очей, і лише в зоні, від Зоряна, дізнався, що їхня еволюція точно відповідала російській.

Фраза Зоряна Попадюка про "найбільшого поета сучасної України" запам'яталася. Невже побачу його? Чи часто людині випадає нагода познайомитися з найбільшим поетом п'ятдесяти-мільйонного народу! Але як? Стус сидів "на трійці", себто на зоні ЖХ 385/3-5, від нас недалеко, але за огорожами, собаками й вартами. Щоправда, з обох зон возили до спільного карцера й до спільної в'язниці-"профілакторію", але ні в карцері, ні в слідчому ізоляторі Саранського ГБ зустріти Стуса не довелося.

...За кілька місяців, у жовтні 1975 року, Зоряна відвезли на три роки до Владівірської критої тюрми. На його спорожніле ліжко перекинули з зони ЖХ-385/19 молодого зека Василя Овсієнка, вчителя української мови та літератури (справа журналу "Український вісник", 4 роки суворого режиму); відтак кілька місяців нові в'язні не з'являлися... "Мала зона" вмирала. Починалося здійснення проєкту ГБ: перекинути ув'язнених дисидентів з Мордовії (надто близької до Москви) подалі на північ — на Урал, на річку Чусову. Одного за одним "смикали" зеків етапами "на Перм", і першою в Мордовії спорожніла штрафна ч. 17а. Завмирили служби, цехи... Ми чекали з тижня на тиждень: коли кінець? Коли природною смертю здохне зона черниць, зона Юлія Данієля й Валерія Ронкіна, Едварда Кузнєцова й Марка Димшиця, Володимира Осіпова і Юрія Галанскова, В'ячеслава Чорновола й Дмитра Квецька, Сороки й Підгородецького, Айрікяна і Зограбяна! І раптом... раптом на зону, що вмирала, привезли нового зека.

Якщо не помиляюся, в лютому 1976 року наглядач Чекмарьов шепнув по секрету цеховому механікові з зеків, колишньому капітанові радянської армії Володимирові Кузюкіну: "На вахті поповнення сидить. Чекаємо Зіненка для оформлення" (капітан МВД Зіненко начальствував на зоні 17а).

Навдивовижу негарний на вроду, жовтавий, з лицем, що нагадувало печене яблуко, але з очима молодими, швидкими, лукавими, цупкими, Кузюкін завжди примудрявся першим уп'ястися в будь-яку табірну новину. Він дістав термін за поширення летючок "ревізіоністського змісту" — проти введення військ у Чехо-Словаччину (п'ять років), а в таборі його, що мав шлункові недуги, начальство поставило на "тепленьке місце" механіка, й, ремонтуючи електроприлади для "ментівні", він міг та й умів першим дізнаватися від них про цікаві новини з волі.

Ось і тепер шепнули: на вахті тримають новачка, довгого й худого зека, чекають оформлення до зони.

— Спитав, по якій справі. Чекмар не знає. Але не з волі, він його раніше на шпитальці бачив. З якоїсь зони штрафника перекинули. Якщо прикинути... — Кузюкін замислився, гострі зморшки перетяли чоло. — Довгий, худий... Либонь, Стус.

...Коли о п'ятій годині ми ввійшли в зону, віддавши хазяїнові за день сто один відсоток, 73 пари білих рукавиць з одним пальцем, новачок шойно вийшов з вахти й зайняв ліжко. Вгадувати прізвище не довелося: на грудях, як належить, нашивка: "Стус В. С."

З першого погляду Василь вразив мене своєю виснаженістю. Обличчя різке, ніби ножем з дерева різьблене, щоки ніби стесані гемблем до підборіддя, наголо обстрижений череп посилює гостроту рис (обстригання наголо після етапу входило в обряд оформлення). Загальним абрисом постави Стус нагадував Дон-Кіхота з ілюстрацій Доре, хібащо безвусого й безбородого.

Природно, для товариша, який прибув з етапу, табірне товариство влаштувало чай. Під час такого чаю новачок звичайно знайомить табірників, що зібралися "до столу", зі своєю справою: тим він нібито ввходить у колектив. Але Василь Стус відбував строк четвертий рік, мовчазно вважалось, що про "справу" знають усі, і тому він розповідав лише новини, — про свій останній етап, після якого опинився в нас у зоні.

— У серпні мені стало погано зі шлунком, потрапив на шпитальку...

Ближче познайомившись зі Стусом, я зрозумів, що він гордий і гоноровитий як китайський імператор. Побалакати про поезію (не свою), про філософію, про тонкощі прози чи безстрашні сутички з ГБ (не свої) він не відмовиться. Але власні недуги, страждання — не тема для розмов. Що насправді сталося в серпні 1975 року, я дізнався лише через півроку, і то не від нього, а від Бориса Пенсона, маляра-сіоніста, який сидів на "трійці" разом із Чорноволом та Стусом і написав спільний з ними документ "Хроніка таборових буднів", надрукований того року в Парижі та Єрусалимі.

— Стусові стало зле другого серпня, — згадував Борис. — Я тому так точно запам'ятав дату, що того дня радіо передавало церемонію підписання в Гельсінкі Акта 35 країн Європи та

Америку про права людини. Уявляєш сценку: вчистий голос Левітана¹ з таборового радіо: "... дотримувати прав людини в повному обсязі", — а в нас посеред барака лежить заюшений Стус — він упав знепритомнівши. Кругом кров, і Василь умирає... Страшенно перелякалися. Я кинувся на вахту, натис на наглядачів, — (завважу, що Борис як ніхто інший умів розмовляти з начальством: діловито, без грубощів і без підлещування), — мент подзвонив до селища, а була неділя, нікого на місцях немає, всі гуляють-відпочивають. Довго шукали лікаря, нарешті на другому кінці дроту хтось пообіцяв: "Знайду". За годину з'явився лікар, добре напідпитку. Ще годину він розшукував начальство, щоб дістати дозвіл етапувати Василя на шпитальку. Ще годину вони з начальством розв'язували "питання транспортування" — сам знаєш, у неділю етапів нема, "воронки"² не їздять. Лікар робив усе, що міг. А ми дивимось й нічим не можемо зарадити — жах! Лікар каже: "Очевидно, крововилив у шлунок". Нарешті, години за три після того, як усе почалося, з'явився транспорт: з сусідньої побутової зони пригнали двох зеків-безконвойників з ношами, поклали на них непритомного Стуса, чотири автоматники, плюс два собаки, плюс наглядач конвоювали тіло, і віднесли Василя за триста метрів: туди, де була шпиталька. Потім ми дізналися, що до ранку до нього все одно ніхто не підходив.

Кровотечу зупинили, головний хірург при мені хвалився: "Я витягнув Стуса з трупарні", — це вже потім, коли Василя повернули на зону. Але працювати він не ходив, лежав цілодобово, геть розхворівся. Я кажу лікареві: "Ну, який сенс у вашій праці? Він знов при смерті. Йому потрібне шпитальне лікування, хіба ви самі цього не розумієте?" Похмуро прохрипів: "Я не можу віднести його в лікарню на руках". Незабаром мене етапували з зони на 19-у, я попрощався з Василем...

Після того, як Пенсона забрали на етап, Стуса відвезли до лікарні (чи не лікареві докори сумління?). Саме про це й розповідав нам Стус першого вечора за чаєм:

— Звечора сповіщають: "Стус, завтра вранці етап на лікарню. Здайте одіж, дістанете на етап зміну". Видали бушлат теплий, грубий, зовсім новий. Я ще здивувався, за які такі заслуги мене вдягають. Увечері пішли побалакати зі Славком [Чорноволом — М.

---

1. Диктор московського радіо.

2. Спеціальні авта для транспортування в'язнів. — Ред.

Х.), як зв'язок тримати, з ким на шпитальці переговорити, про що й від кого дізнатися, що кому передати, — шпиталька — це ж вузол зв'язку, це всі знають. Раптом Славко остовпів, глянув на мене дивно так: "А чому, — каже, — тобі бушлат звечора видали? До етапу ціла ніч... І грубий бушлат, не по формі. І новий — чому не б/у?"³

Мовчки почав мені спину обмацувати. "Є!" — шепоче. Роздирає на спині шов і витягає звідти металевий диск. Я ще не второпав, що воно таке, а він пішов — заховати. І тут мене мент зловив і на вахту тягне, — від цієї миті Василь говорив із незрівняною, лише йому властивою інтонацією гранично щирого подиву інтелектуалента перед зухвальством "ментів". — Знімають з мене бушлат, лізуть у дірку пальцями й витягають звідти якісь дротики, пружинки, антенки — звідки я знаю, що в них там? "Звідки у вас це, Стус?" — питають! — Себто як — звідки! Ви ж самі мені півгодини тому дали цей бушлат! Ви повинні знати, що в ньому зашито, не я ж... "Ідіть!" Віддали мій старий бушлат і відпустили в зону.

Принагідно хочу розповісти ще один епізод з "підслухачкою". Азат Аршакян, друг Чорновола й Стуса (член Національної об'єднаної партії Вірменії, 10 років табору й заслання за те, що підпалив величезний портрет Леніна на центральній площі Єривану) розповідав:

— Зловив я Бороду, гебіста, на зоні: "Можу продати підслухачку, яку Стус заховав". Він лапу в кишеню, витягає шоколяду: "Це тобі аванс. Що просиш за допомогу?" — "Дізнаюся в українців — скажу". Пішов до Чорновола, віддав шоколяду. Відтак через адміністрацію передаю: "Дайте Чорноволові особисте побачення з дружиною — повернемо підслухачку". Мені одразу другу плитку шоколяди і — "Чекай відповіді, повідомимо". Наступного дня підходить мент: "Начальство, — каже, — не згодне. В нас і без цієї підслухачки їх цілий сейф, на якого біса, кажуть, ще побачення давати". Я другу плитку Славкові теж віддав, а більшого ми за "блощицю" вибити не могли. Лежить захована досі.

...Сам Стус надавав історії з "блощицею в бушлаті" серйозного й, на мій погляд, неспівмірно великого значення: йому здавалося,

---

3. Б/у — від "бывший в употреблении" (рос.), себто ношений, "був уживаний". Для заміни на етап дають звичайно "б/у". — Ред.

що безперервний потік тортур, мук, покарань, що охопив його в зоні й після неї, був зумовлений помстою КГБ за втрачену підслухачку. Вже до казахського заслання, через три роки, написав він мені зі своєї Колими, що до Магаданської області, далі від усіх, далі від Чорновола й Сергієнка, туди, де й якути не селяться, відправило його ГБ, "бо як же мені щезлу підслухачку пробачити"...

Потрапивши після історії з "блощицею" на лікарняне обстеження, він несподівано був етапований звідти до "другої столиці" — до Ленінграду, в центральну лікарню МВД СРСР ім. І. Гази: лікарі дійшли висновку, що врятувати його може тільки складна операція, яку в місцевих умовах зробити неможливо.

— Сповістили, що відправляють у Ленінград, а привезли до Києва. Я ж звичайно з гебнею не розмовляю, вони вирішили, що тепер, хворий, з кровотечею, піддамся на розмову. В київському ізоляторі навіть дозволили написати додому, де перебуваю, — він сьорбнув чорного табірного чаю, облизав губи. — У мене сім'я в Києві, дружина з сином прийшли просити побачення. Мати старенька, їй під вісімдесят, спеціально приїхала з Донецького. Ходили всі разом коло тюрми, дружина показувала синові: "Ось, Дмитрику, дивися, тут тато, тато..." Так і не дали побачення. Славкові, коли його возили на Україну, вони дали. А мені ні, — дитяча образа затремтіла в його голосі.

— Чому? — здивувався Паруйр Айрікян, 26-літній красень-вірменин з неймовірно чорними очима. Він сидів уже вдруге: відбувши перший чотирилітній термін, провів на волі кілька місяців і потрапив до Мордовії на нову десятку. На час зустрічі зі Стусом він, беручи загалом, пробув у концтаборах понад сім років і тому вважався визнаним експертом з гебівських порядків: "що належить, а що не належить". — На профілактиці побачення належить!

— Запрошують гебісти на бесіду, я передаю їм через начальника тюрми: "Хіба вас не сповістили з Мордовії, що я з гебнею не розмовляю. Слідство закінчене, КГБ передав мене в розпорядження МВД, службові справи вже в архіві, а приватних розмов у мене з комітетниками не буває". Викликали до кабінету начальника тюрми, там сидять гебісти і прокурор. Прокурор питає: "А зі мною ви розмовлятимете?" — "З вами розмовлятиму". — "Поясніть не формально, чому ви відмовляєтеся розмовляти з працівниками органів?" — "Людина, — пояснюю, — не зобов'язана

вести бесіди зі своїми вбивцями". — "Виведіть Стуса". І не дали мені побачення, відправили до Ленінграду.

В Ленінграді мене добре підлікували, було дуже чемне й уважне ставлення. Обстежили мене, прийшов хірург, почав умовляти погодитись на операцію — видалення двох третин шлунку. Я трохи опирався, мовляв, навіщо так багато, чи не можна лишити більше... Ні, відповідають, не можна. Але зробили операцію добре, та й узагалі делікатно поводитись. Коли мені треба було надіслати листа додому, начальник прийшов у палату й сказав: "Ви пробачте, але листа українською мовою я прочитати не можу. Я мушу його, за інструкцією, надіслати на Україну, отримати звітди переклад, перевірити його й лише тоді надіслати вашій родині. Це дуже довга процедура. Давайте зробимо як порядні люди: ви мені самі перекладете вашого листа, а я підпишу й надішлю". Так і зробив. І в дорогу, на етап, дав мені до Москви дієтичне харчування, ну, а з Москви — звичайні оселедці. Паруйре, а на етапі до Потьми я їхав разом з кримінальниками, вони в зону протягли приймача, слухають закордон щовечора. Дізналися, що я політичний, один каже: якщо ти в зоні Айркіяна зустрінеш, передай, що про нього радіо часто говорить...

Скінчивши "чай", ми з Паруйром Айркіяном вийшли на повітря — обговорити почуте.

— Паруйре, — дивувався я, — Стус розуміє щось у тутешньому житті? Наплював гебістам у душу, в очі назвав їх убивцями, та ще й у присутності прокурора, якому це медом по серцю, — кожне начальство ненавидить ГБ, і вони це знають... Сказав, що не хоче й словом з ними перекинутися — і дивується, чому ж вони не дали йому побачення. Як він гадає, вони що, святі!

Паруйр, людина практична, входив не так у психологію ГБ, як у конкретну службову ситуацію:

— Вони не мають права дати йому побачення, якщо він з ними не розмовляє. Навіть якщо захочуть, і то не зможуть — адже вони теж мають свої правила.

Так уперше (і скільки разів потім!) ми обговорювали ту психологічну властивість Василевої вдачі, яка зробила цього поета гранично вразливим у таборовому житті. Зберегти в зоні мінімум здоров'я (а надто подужати ворогів) можна, лише володіючи

мистецтвом маневру. Вже в Ізраїлі з задоволенням прочитав замітки гранично гордого, непоступливого й самостійного літератора, либонь, найнепримиреннішого ворога ГБ — О. І. Солженіцина (в книжці "Бодался тєленок с дубом"): "Мої навички каторжанські, табірні. Ці навички: якщо відчуваєш небезпеку, випереджати удар; нікого не жаліти; легко брехати й вивертатися; "розкидати чорнуху".

Як ми спромогалися обігрувати ГБ у зоні? Виявляли сексотів- "інформаторів". Постачали їх дезінформацією. На підставі такої "дези" розраховували можливі ходи гебістів. Плянували власні комбінації-відповіді... На війні як на війні, або, користуючись висловом незабутнього Сталіна, з ворогами треба чинити по-ворожому. А Стус не міг, точніше, не вмів, а ще точніше, *не хотів* могти й уміти хитрувати з ворогом, він протиставляв ГБ лише шалену до зухвальства сміливість і буквально нищівне презирство. Й хоча конспіративні навички він опанував, для перемоги цього виявлялося замало.

Я аж ніяк не засуджую його за це, боронь Боже! Поперше, це для мене фізично неможливо, такий прегарний Василь — біблійний пророк, що у вічі викриває неправедних володарів і суддів словом наївно-праведного гніву. Подруге, хіба можна людину засуджувати за те, що вона від природи так створена. Василь створений так, що він не може говорити неправди, навіть якщо це йому вигідно й може врятувати. Він навіть пробував себе ламати в зоні, я бачив на власні очі. Якось спробував доброзичливо-дружньо побалакати з наглядачем-українцем, молодим хлопцем з вилицюватим обличчям самовпевненого хулігана й м'язами, що напиналися під одностроєм (прізвище він мав якесь дивне, щось подібне до "Черепаха", родом він з Галича). Стус звернувся лагідно: "Землячок..." — не для власної користі від "дружби" з "начальником", а з агітаційно-ідейного обов'язку, чи що: треба навертати в національну віру кожного земляка-українця, що є в наявності, а в наявності, крім зеків-націоналістів, яких немає чого агітувати, були тільки менти, та ще "отрядик",⁴ начальник зони й працівники ГБ. Ось Василь і заповзаявся дати лад наглядачевій душі. Але так фальшиво прозвучало це "Землячок...", так не по-стусівськи, безглуздо й принижено виглядав тієї миті Василь,

---

4. "Отрядник" (від рос. "отряд" — загін) — начальник загону в'язнів у таборі.

що з бесіди явно нічого не могли вийти. До речі, Черепаха цей загалом не був падлюкою — мені, принаймні, він нічого поганого ніколи не заподіяв, але Стуса саме він вистежив перед етапом, розпорів шов у його чоботі й вилучив приховані на крайній випадок десять карбованців... Ні, не вмів "чорнуху розкидати" Василь Стус, геть не було в нього такого життєвого вміння.

Ми, його друзі, лише про одне мріяли: аби він не те щоб хитрував, а бодай не так нафролом врубався у ворога, ледь його забачивши. Та де там! Пам'ятаю, десь восени 1976 року полковник ГБ, начальник відділу "Дубровлаг" Дротенко викликав до штабу зони Стуса і Солдатов з приводу їхнього протесту проти сконфісування малюнків української малярки Стефанії Шабатури. Не моя справа й ремесло — розхвалювати гебістів, але, їйбогу, того разу полковник поведився з зеками цілком розумно і, скільки дозволяла посада, гуманно. Розіклавши перед ними на столі Стефанині малюнки, він почав пояснювати, що ось ці ескізи може їй повернути, в них не знайдено нічого забороненого, а ось ці, з портретами її товаришок і з автопортретами, — не може: їх виготовлення і зберігання в зоні категорично заборонене. Є наказ! Правду кажучи, полковник не зобов'язаний пояснювати свої каральні дії ані жертві, ані, тим більше, її друзям. Його незвичайну поведінку я пояснив для себе лише тією повагою, яку до дисидентів як до ворогів мало навіть гебівське начальство. Попри якийсь оперативні міркування (вони завжди існують, коли розмову веде професіонал таємної поліції), він — я певен — ще й просто по-людськи не хотів, щоб ми вважали його жорстоким мерзотником, який знічев'я знущується з "політиків". (У полковникові Дротенкові відчувалося дивне для гебіста бажання відчувати себе *справедливим*, а не лише начальником, бажання бути державною людиною, а не лише господарем карцера чи шпитальки. За це його явно недолюбливали цинічні пройдисвіти-підлегли: "Не проста він людина!" — казали вони осудливо і таки підсиділи трошечки нестандартного полковника). Цього разу він намагався пояснити зекам, що він не диктатор, а людина підлегла, що він має свої правила, яким мусить підкорятися. Солдатов уловив це й збагнув, що, коли полковникові обґрунтувати, чому той чи той малюнок не підпадає під каральну інструкцію, мабуть, пощастить вирвати з гебівського архіву бодай деякі твори мисткині. Що таке для полковника повернути Шабатурі кілька малюнків? Дрібниця — він легко міг це зробити, аби знайшлася

підстава. Отже, підставу йому треба знайти! Але тут у розмову вдерся Стус.

— Це просто гетьман, який гарцює перед полками напередодні битви, — скаржився потім Сергій. А треба знати Сергія, людину величезної гордості й до компромісів з начальством не схильного, ой ні! — Тільки но полковник рота розкрив, він йому — "авжеж, авжеж, у кожного своє призначення в житті! Наша справа — на багаттях мистецтва горіти, ваша — в наші багаття дрова підкладати й сірники підносити!" Таж Василь мусить розуміти, — дивувався й кипів Солдатов, — що ворог покищо не капітулював...

І справді, Василь завжди говорив з начальством і ментівнею тоном переможця й прокурора на майбутньому Нюрнберзькому процесі, а "краснопогонники"⁵ були для нього злочинцями, про дії яких він збирає відомості, щоб потім передати судові правдиву, хоч і небезсторонню інформацію. Навіть далекому від таборового побуту читачеві легко уявити, чим звичайно кінчалися Василеві контакти з начальством...

Хто був найближчий до нього на зоні?

Якщо не рахувати Чорновола, якого він, либонь, поюнацькому любив (але разом я їх не бачив, бо Чорновіл тоді сидів на "трійці"), з-поміж українців у нас на 17а не було людей, які дорівнювали б Стусові за калібром. Серед них він виглядав ватажком, а не звичайним товаришем. Мабуть, *особисто* ближчим від усіх до нього на зоні стали двоє: Сергій Солдатов, якого він називав П'єром (кремезний, огрядний, короткозорий, у окулярах, Сергій скидався на П'єра Безухова з "Війни і миру"), і Паруйр Айрікян. Мене він, здається, тримав подалі від своєї душі. А от розмовляв я з Василем частіше й докладніше від найближчих людей: адже ми люди однієї та ще й особливої професії і спільні фахові зацікавлення зближували нас у одноманітній малій зоні.

..."Поезія, прости Господи, мусить бути трошечки нісенітна", — сказав колись О. Пушкін. Мабуть, є в цьому якась істина, якщо так часто цитують цю фразу півтораєста років пір'яд. Поезія народжується на сплескові почуттів, у інтуїтивному, а не раціо-

---

5. "Краснопогонники" — внутрішні війська, що охороняють табори і конвоюють в'язнів, — вони носять погони червоного кольору. — *Ред.*

нальному прозоринні прихованої сутності світу й життя: істини поезії виникають зі звуків іноді темних і незрозумілих. Не в інтелекті чи сумі знань сила мистця. (З моїх знайомих приходять на пам'ять ті, що не закінчили середньої школи, а університету — поетів: Йосиф Бродський, один із найвизначніших поетів нашого часу, та Михайло Шемяків, один із кращих мистецьких метрів Парижу...)

Я довго не знайомився з поезіями Василя Стуса, хоча, звичайно, одразу ж побачив у нього грубий зошит у дерматиновій палітурці, на внутрішньому боці якої було написано по-українськи: "Палімпсести" (якщо пам'ять не зраджує, так називалися тексти на стародавніх пергаменах, які стирали ченці, щоб на очищеному пергамені написати новий текст; тепер науковці з допомогою хемічних реактивів, кольоровіддільної фотографії та інших способів відроджують античні рукописи з-під рядків пізніших записів)... Отже, я не просив у Василя почитати той зошит, бо заздалегідь *не вірив* у поетичну вартість записаних там стовпців! Бо рідко я, людина, що все свідоме життя крутилася в елітних колах наукової та літературної інтелігенції "північної столиці", зустрів когось, хто дорівнював за витонченою освіченістю, ерудицією й бездоганим смаком моему товаришеві з зони, вдягнуеному в мишачого кольору робу і взутому в кирзові чоботи, — українському поетові Василеві Стусу.

Здавалося, що такий освічений мислитель виявиться в поезії лише вправним версифікатором! Можливо, думав я, слава його пояснюється патріотичним змістом, так би мовити, порядною ідеєю, співзвучною настроям певного кола читачів і шанувальників? Лицемірити й розхвалювати йому те, що поезією насправді не буде, хоча й матиме всі її зовнішні ознаки: рими, ритми тощо, — мені дуже не хотілося: неприємно робити фальшиві компліменти людині такого інтелектуального масштабу й духовної краси, як Василь Стус.

Ось так і вийшло, що я спочатку познайомився зі Стусом-мислителем і лише через три-чотири місяці прочитав Стуса-поета.

У наших бесідах він безперечно перевершував мене в царині філософії. Василь усі роки в зоні передплатував "Вопросы философии" й уважно студіював кожне число, вирізаючи й зберігаючи в своїй саморобній підшивці позначені статті.

Пересічна філософська пайка нормального радянського інтелігента звичайно починається з матеріяліста Демокріта й

обривається на Марксі (навіть Ленін в учбовій літературі — лише тлумач принципів положень Маркса і Енгельса в нових, їм невідомих галузях природознавства ХХ століття). Але Василь несподівано відкрив, що в спеціальній літературі та періодиці трапляються матеріали про розвиток філософії навіть у після-марксівський період, і за окремими цитатами, за "науковою критикою" (як Київ'є відтворював з одного ребра скелети ящурів) можна відтворювати дуже цікаві філософські системи сучасності. Що він і робив — більш за все він думав і оцінював інтуїтивістів, так мені тоді здавалося.

Запам'яталася розмова про Григорія Сковороду. Я прочитав його твори у слідчому ізоляторі і, правду кажучи, відчув, що як поет він слабший за майже всіх українських поетів, яких я читав, слабший, наприклад, за Мазепу, а як філософ... За давніх часів кожний європейський двір заводив собі обсерваторію. Навіщо знадобилася, наприклад, свиноподібній Анні Іванівні обсерваторія в Пулкові? Це вважалося добрим тоном серед монархів — мати навіщось обсерваторію. В мене таке відчуття, що українці вважають — мовляв, добрий тон для самобутнього народу — мати національних філософів, — ось вони й завели Сковороду, щоб усе було, як у людей. У розмові з Василем я дуже обережно натякнув на власну невисоку думку про мандрівного любомудра. Василь мої натяки одразу зрозумів і, хоч, звичайно, не погодився — ще б пак! — але заперечення зводилися до відносності наших оцінок, до терпимости й розуміння. Я зрозумів, що *для себе* Василь аж ніяк не помиляється щодо інтелектуальних і поетичних досягнень Сковороди, але він був терпиміший і вибачливіший за мене — до свого. Проте справжній масштаб і справжні критерії йому зрозумілі.

Здається, улюбленим його філософом з клясиків був Кант. Яюсь ми обговорювали юридичні умовиводи видатного італійського юриста Беккарія, і Василь дістав зі своїх книжкових запасників (а в нього за роки табору зібралася закуплена через "Книга — поштою" пристойна бібліотека філософської літератури) книжку статей, присвячених Канту і його впливові на світову філософію: як одного з попередників Канта в якійсь із статей називали Беккарія. Василь звернув мою увагу на дві статті: перша викладала філософську систему Гуссерля (від Стуса я вперше почув *прізвище* цього філософа — що вже й казати про його систему!), друга належала дуже сильному популяризаторові західної філософії — Е. Соловійову (в ній розглядалися аспекти суспільного консерватизму Канта).

— Ви знаєте цю статтю? За статтями Соловйова я стежу. Ми з Лісовим⁶ на "трійці" сперечалися про філософію, і він сказав розумну річ: радянських дослідників західньої філософії треба ділити на дві групи. Перша — ті, що не розуміють навіть термінології філософів, про яких найнялися писати. Друга — ті, що терміни розуміють, ну, а про що доводиться писати — це вже залежить від ситуації і можливостей. Так от, Соловйов завжди розуміє не лише терміни, але — зміст.

Потім він дістав вирізку з журналу "Иностранная литература" — статтю Григор'євої про японську і взагалі східню філософію. В статті йшлося про принципово відмінний світогляд людей Сходу і зібрався цей протилежний і водночас доповнюючий, необхідний Заходові досвід мислення з останніми експериментами в психоневрології, що довели розбіжність функцій правої й лівої півкуль головного мозку, їхню асиметричність, взаємодоповнення й збагачення. Я тоді ще подумав, що проблема *неподібности* психологічних частин, які саме в наслідок такої неподібности зміцнюють стійкість і здатність пристосовуватися до світу *цілого*, ця філософська проблема, що несподівано відбилася в фізіології мозку, цікавить Стуса в зв'язку з його роздумами про ролі націй у світі.

У відповідь я порадив прочитати статтю відомого філософа Г. Померанца, яку я знайшов у таборовій бібліотеці, — про особливості розвитку західньої й незахідньої цивілізацій (вона була вміщена в дивному й пустопорожньому збірникові статтей про китайську культуру), а також статтю давно приміченого професора-медієвіста Гуревича про відмінність соціальної психології у різних народів — у різні епохи їхнього існування (цю статтю я знайшов у журналі "Иностранная литература"). Але Василь лише помуляв нижню губу об верхню і відійшов, нічого не сказавши — ні "так", ні "ні".

Десь тиждень минув, я забув ту розмову — Господи, мало чого Василь не хоче читати Померанца з Гуревичем, у нього свій смак, свої пляни, — раптом він підходить, явно схильований (а поводився завжди стримано, навіть з деякою величністю).

— Прочитав Померанца й Гуревича. Добрі статті.

---

6. Василь Лісовий — київський науковець, викладач логіки Київського у-ту, засуджений на 9 років (6 років табору, 3 — заслання) у справі "Українського вісника" (процес Пронюка, Лісового, Овсієнка в 1973 р.).

Щиро кажучи, не второпав я: ну, добрі статті, але чому він якийсь збуджений? Виявилось — мучили докори сумління:

— Побоювався, що вони — люди... зденаціоналізовані. Не розуміють, чим живе національна свідомість. Розуміють. Об'єктивні.

...Євреї, при всій їх зовнішній чутливості до світових ідей, монологічний за характером народ. Вони здатні так захоплюватися створеним їхньою уявою світом, власними ідеями й міркуваннями, що, трапляється, не помічають, як реагують на них довколишні об'єкти й суб'єкти. Ця *самозаглибленість* у власний внутрішній світ допомогла вистояти згустковій людей у вигляді особливої спільноти, яка не зливається ні з ким, упродовж двох тисячоліть вигнання — ситуація майже унікальна в людській історії! Але саме ця властивість національного характеру, яка надавала йому такої потужної стійкості, — коли розмовляють, не слухаючи співрозмовника, коли спілкуються, а в той самий час не помічають об'єкта спілкування, коли живуть поруч, торгують, вітаються, жартують із сусідом і в той самий час існують на іншій планеті, в іншій площині життя, що не перетинається з сусідом! — мабуть, ця властивість, перше від усього іншого, спричинила стрижневий антисемітизм усіх племен і народів, який тінню супроводив єврейську общину в усіх її мандрах.

Цей ліричний відступ про євреїв був потрібний мені ось для чого: як єврей я маю, природно, властивості свого народу. І тому, відчуваючи напочатку тонкий, але видимий льодок, який проклав між нами Стус, я навіть не замислювався над справжньою причиною цієї ввічливої відстороненості. Гадав, що аристократичний холодок — або звичайна Василева манера спілкування, або я сам чимось йому неприємний...

І лише під час розмови про статті Померанца й Гуревича зрозумів: Василь цурався не мене особисто, але побоювався в мені універсалістської єврейської основи. Між такою основою й собою він звів невидиму, але непроникну стіну. Не тому, що він — у принципі затятий ворог універсалізму: він аж ніяк не національно-замкнена, національно-обмежена людина — але в *наш* час універсалізм здавався йому головною небезпекою, що загрожує існуванню його народу. А євреї в його очах були носіями універсалізму — навіть найкращі. Ось дві Стусові розповіді, що запам'яталися мені в таборі:

— Під слідством я сидів у одній камері з Семеном Глузманом.

Зовсім молодий психіатр, хлопчик, з чубчиком і о такими, — він показав, — пухлими губами. Зробив блискучу експертизу Григоренка. Олена Боннер, коли вперше його побачила, не повірила, що це він: "Такий молодий, і таку працю зробив..." Дістав 12 років і здивовано казав: "Таж це майже стільки, скільки існує моя свідомість". Один із тих найкращих людей, кого я зустрічав у житті! І можеш уявити моє почуття: чудова людина, дисидент, що пішов у тюрму, він народився й виріс у Києві, жив у нас усі роки, а в гебівській в'язниці я мушу, — тут Василь приклав руку до грудей, ніби серце прихопило, — розмовляти з ним по-російськи...

Друга розповідь:

— Ти не стрічав на зоні Бергера? Єврей, ленінградський поет. Сів у справі гуртка Бравна.

— Ні. Він ще до мене пішов на заслання.

— Дивний... До Ізраїлю їхати відмовляється. Я, мовляв, російський поет, пов'язаний з російською мовою, російською культурою. В Ізраїлі для мене все чуже. — Василь зробив довгу павзу. — Доводить, доводить... Не розумію, нащо треба логічно обґрунтовувати, любиш ти свою матір чи ні...

І обірвав неприємну йому розмову про Бергера.

Чому Василь спочатку подумав, що я належу до людей, для яких любов до матері є "предметом логічних вправ"?

Мужні й незламні люди, в зоні українці все таки були переможеними. Хай тимчасово, але покищо торжествували їхні вороги, "свині, які задніми ногами відштовхують одне одного від годівниці", як висловився колись Стус. Поразка в національній битві утворювала довкола українців поле трагедії, поле підвищеної чутливості до всього, що торкалося національного нерва душі. І моє спокійне ставлення до власних національних справ сприймався Стусом як байдужість до них, отже, як духовна вада.

Насправді все було інакше. Євреї в зоні почували себе переможцями — військовополоненими, захопленими в бою ворожою армією, яка вже зазнала поразки. Ізраїль не просто існував (що само по собі також було нашою перемогою): ще важливіше для радянського зека-єврея було те, що він кожного місяця бив і бив радянську імперію. Звичайно, не навідліг — на жаль! — а тільки давав щигля, алеж як нам було приємно!

Це й створювало дав в моїй душі особливу, незрозумілу Стусові, настроєність національного спокою: ми, євреї, намагалися тоді не "хворіти" національно. На очах зникала (по-різному в різних

людей, звичайно) звична зі сталінських часів, напружена підозрілість євреїв до "чужинців", нервова вразливість до кожного закиду, критичного зауваження. Звичайно, ще тільки йшов процес, а результат покищо позначався невиразно, але загальне його спрямування було очевидне. А в переможених українців національний біль ставав центром світовідчуття. І тому, мабуть, аж до етапу на 19-у зону в серпні 1976 року, я, людина, аж ніяк не схильна підкреслювати своє єврейство, людина, що говорить про Ізраїль з наголошеною об'єктивністю, видавався Стусові його товаришем у стражданнях, у боротьбі — але не душею.

Так, принаймні, я думав тоді....

Якось між іншим я довідався від Василя, що за освітою він інженер (принаймні, мав якусь технічну освіту), а працював чи то в науково-технічному інституті, чи то на виробництві — точно не пам'ятаю.

Згадую про це тому, що врізалось в пам'ять відчуття подиву: коли ж цей "технар" устиг здобути таку колосальну ерудицію в світовій літературі, літературознавстві, історії (про філософію я вже писав).

Я не зустрічав у своїм житті тоншого знавця творчості Камю — він прочитав і проаналізував усе, що написав француз (пам'ятаю, що найменше йому подобалася славнозвісна "Чума"). Але найулюбленішим Стусовим письменником виявився зовсім невідомий мені тоді Г. Гессе, а з його романів — "Гра в бісер" [Das Glasperlenspiel]. У цій книзі були ніби власні Стусові роздуми про найголовніше в його бутті — про поезію й життя, про їх відповідальність і несполучність.

З європейських поетів Василь знав "від дошки до дошки" свого улюбленого Рільке.

Не певен, що всі ці дрібниці варто згадувати, алеж у них теж відбився Стусів характер, і я про всякий випадок їх занотую.

...Якось він покликав мене до своєї секції, щоб показати книжку поезій Рільке у перекладах Миколи Бажана. Признаюся: маю автоматичне упередження до діячів української культури, які заслужили кремлівське визнання. Це не означає, що не визнаю існування чесних і мужніх майстрів у сучасному українському мистецтві. Просто їх, здається, не мали б перекладати російською

мовою й широко вшановувати (як, аналогічно, справжніх майстрів російської радянської прози не перекладають українською мовою). Тому імена уславлених на весь Радянський Союз Тичини, Рильського, Бажана, Ле, Рибака й навіть Гончара (як на мій смак, найпристойнішого з усіх) викликали в мене стійке неприйняття. Коли Василь Овсієнко, бажаючи в зоні зробити мені приємне, сказав, що ось, мовляв, Бажан і Первомайський — ваші земляки, євреї,⁷ сумно мені стало: і тут наші напаскудили! Овсієнко мене заспокоював: "Пане Михайле, ви не маєте рації. Первомайський замолоду починав як цілком пристойний український поет, імпресіоніст (саме так він казав, і що це означає — їйбогу, досі не знаю), і навіть Бажан — людина в українській літературі не зайва, багато корисного зробив". Та я лише вперто крутив шиєю, для мене імена лавреатів Сталінських премій назавжди поєднані з запахом улесливого холуйства, фальшивої патетики — що інше могло вціліти після чингісханівського погрому української культури в 30-і роки!

Коли Стус показав мені Бажанові переклади Рільке, я одразу почав прискіпуватися до текстів: слабкі місця, природно, знайшлися.

Василь послухав, подумав. Заперечив.

— Усе правильно, але це — вади оригіналу: Бажан переклав точно, включаючи слабкі місця самого Рільке, — і він почав мені пояснювати, що "Рільке сильний по горизонталі вірша, а по вертикалі сполучні структури в нього слабші, я читав у оригіналі". Він не розтинав "музику як труп", а показував мені зсередини, поглядом *майстра* віршування, *як це робиться*, як це цікаво влаштовано — там, усередині. Він розбив мене одразу, і я покаявся, що несправедливий до лавреатів...

— Мене ще Зорян Попадюк і Василь Овсієнко захитали, — признався вкінці, — Зорян показав переклад "Мідного вершника", і мене вразило, як зумів Рильський відтворити пушкінський вірш. Переклад адекватно точний — мені здавалося, що це навіть теоретично неможливо, а в Рильського вийшло...

— Рильський — поет пересічний, але перекладач дуже великий, — уточнив Стус: при всій своїй любові до українських до-

---

7. Єврейське походження М. П. Бажана — поширена (поширювана) помилка, якої припустився й Василь Овсієнко. — *Ред.*

стойностей, зайвого він не потребував. — А що Попадюк розповідав про Тичину?

— Запевняв мене, що Тичина, з яким мене знайомили в школі та інституті, — це ороговіла оболонка давно померлого поета. Але нібито напочатку — я не дуже зрозумів, чи то до революції, чи то перші роки після неї — Тичина писав першорядні поезії, — останні слова я вимовив вибачним тоном, готовий одразу забрати їх назад, якщо мене атакуватимуть!

І мене атакували, проте цілком несподівано.

— Тичина — геніальний поет! — Стусів голос звучав, як на мітингу. Стукачі з колишньої Гегаймфельдполіцей, які хрест-на-хрест підсікали наші бесіди в секції, збуджено заворошилися. — В українській поезії взагалі не з'являвся інший майстер з таким почуттям звуку, як Тичина! Це був творець нових гармоній у поетичній мові, таких поетів налічують одиницями в історії будь-якого народу, — він замислився, я також мовчав, відтак Василь зовсім по-іншому, тихо запитав: "А ти хіба не знав, що мене через Тичину взяли?.."

Того разу про "справу" Стус розповів коротко, а докладніше я дізнався про неї згодом, коли до зони надійшов передплатений Овсієнком товстий український літературний місячник (не можу зараз пригадати, який саме). В журналі запровадили рубрику, щось подібне до "Визначні люди нашого часу", а в ній надрукували статтю про слідчого чи прокурора Малихіна (точно знов таки не пам'ятаю, але щось схоже).⁸ Якись чесноти Малихіна, що виправдовували б його уславлення на сторінках усеукраїнської преси, годі було знайти в жадному рядкові, але як найвища точка його кар'єри відзначалося те, що він склав обвинувальний акт у справі зарубіжного українця на прізвище Добош, — був той Добош з Бенілюксу (чи то з Брюсселю, чи то з Амстердаму) і на завдання емігрантської української організації поїхав як турист на Україну, де мав зустрітися з найвідомішими націонал-демократами. В

---

8. Згадана тут стаття з'явилася під назвою "Слідчий Малихін проти Добоша та інших" у рубриці "Пост імені Ярослава Галана" (журнал "Жовтень", 1976, 4, стор. 94-105). — Ред.

статті цитували початок обвинувального акта, складеного суперменом радянського правосуддя Малихіном: це — зустрічі Добоша з антирадянськими елементами, збирання наклепницьких відомостей, спрямованих на підрив і послаблення існуючого в СРСР ладу — весь джентлменський набір політзека. Якби все, що скомпонував видатний Малихін виявилось правдою, то за радянськими законами його клієнт підлягав ув'язненню в концтаборі мінімум на 7-10 років, а то й усі 15 (усе таки зарубіжний кур'єр!). Але слідчий, — чи хто він там був? — виявився такою великодушною й гуманною людиною, що, переконавшись у щиросердому розкаянні кур'єра, затриманого нібито з речовими доказами (рукописами, мікрофільмами)... відпустив його на батьківщину — тобто, звичайно, на чужину. Для людини, що хоч трохи обізнана зі звичаями КГБ і радянського суду, все це звучало, перепрошую, як чортівня собача. Я взагалі любив читати подібні статтейки: вони компенсують у зоні відсутність циркових вистав. Але пішов до Василя не лише тому, що хотів побавити його: гадав, що цитати з "обвинувалівки" в українській справі можуть його й зацікавити (чомусь на Україні вважають обвинувальні акти й вирoki документами секретного значення — всупереч радянському закону, і майже половина моїх знайомих українців, наприклад, Чорновіл, Руденко, Овсієнко, Скрипчук та інші ходили в зоні, не маючи вироку — "пашпорта радянського в'язня". А тут — аж у журналі цілий абзац із "обвинувалівки"!).

Заледве Стус кинув оком на сторінку, м'язи скам'яніли на вилицях:

— Читав. Цей абзац нам усім давали на слідстві, — відкреслив нігтем цитату з твору Малихіна. — Малихін підписав ордер на мій обшук і арешт. А тобі не казали, що весь покis сімдесят другого року взяли в цій справі?

І він розповів мені подробиці свого обшуку й арешту — 12 січня 1972 року.

— Справді, на Україні був рух... — він умовк на хвилинку. — Нас називали українофілами. Не люблю цього слова. Чому українці — українофіли? Можна бути українцем і українофобом, це сполучне, але саме поняття "українофіл" стосовно до людини, яка не має вибору, любити чи не любити, бо вона належить до українського народу, — мені здається безглуздя. Ну, подумай сам, Мишко, хіба євреї, що люблять своє єврейство, — це юдофіли?

— Сіоністи, — посміхнувся я.

— У Франції немає франкофілів, у Англії — англофілів, тільки серед слов'ян з'явилися русофіли, українофіли... Втім, не має значення. Цей хлопець мав з нами зустрітися, якщо вірити обвинувальному актові. Виконав він своє завдання халтурно й недбало. В Києві взагалі ні з ким не зустрівся, я до арешту й прізвища його не чув, у Львові бачив, здається, Івана Світличного. Ані Дзюба, ні Славко Чорновіл, ні Сверстюк, ні Ірина Калинець, — ніхто його не бачив з авторитетних представників руху.

Вже в зоні Чорновіл провів наше, "внутрішнє" слідство — що сталося насправді? Навіть із Світличним "посланець" не вів ділових переговорів: звичайні дисидентсько-національні бесіди на свіжому повітрі, що їх ведуть у сучасних садах і парках майже всі інтелігенти середнього віку.

— Але в "обвинувалівці" сказано, що його затримали на кордоні з секретними матеріялами?..

— Його затримали з рукописом "Словника українських рим" Святослава Караванського!⁹ Тому його й випустили до суду — кому він з такими доказами потрібен! Вони б за всіх умов його випустили — в його діях не було складу злочину — навіть за правилами ГБ. Але він перелякався, опинившись у камері, і почав говорити все, що їм потрібно, а головне — назвав прізвища людей, з якими йому *порадили* зустрітися. Якби він мовчав, вони б ніколи про це не дізналися й випустили його швидко, але він, як багато дурників, думав, що в ГБ все знають і назвав їм усіх — Дзюбу, Чорновола, Калинців, Сверстюка, мене... Славко на слідстві читав протоколи його допитів і оцінював так: спочатку він просто був відвертим у ГБ, розповідаючи все відоме, а на останніх допитах, коли, очевидно, відчув, що вже пахне звільненням, віддався слідчому цілком. Майже за Леніном: від активного заперечення до щирого свідчення, а від нього — до відвертої брехні. Слідчий натякав йому, що саме треба свідчити, і він залюбки говорив "належне" й запропоноване. Можливо, саме Малихін провів з ним цю операцію, тому й потрапив у "славні люди Радянської України".

---

9. Святослав Караванський, один із патріархів нинішнього покоління мордовських політзеків, який відсидів у тюрмах і таборах ГУЛагу, беручи загалом, понад 30 років. Український науковець і літератор. Під час нашої розмови відбував черговий строк "на спецу" — себто в мордовському таборі для політ'язнів *особливого режиму* (на станції Сосновка).

...Після того, як кур'єр назвав слідству імена й прізвища людей, з якими йому доручили зустрітися і налагодити контакти, були виписані ордери на обшук та арешт за "списком Малихіна".

("Вони знали вершки нашого руху, — через рік розповідав мені в карцері В'ячеслав Чорновіл. — Тут, звичайно, був їхній успіх. Мені гебісти на слідстві заявили: націоналізм існуватиме, але на десять років ми собі забезпечили спокійне життя. Помилилися!").

У Стуса обшук тривав неймовірно довго: до республіканського ГБ його повезли вже за північ, і тому арешт оформлено днем пізніше, ніж у інших учасників руху: День Українського політв'язня всі зони відзначали 12 січня (в день "покоосу 1972 року"), а Стусів термін кінчався тринадцятого.

— Нишпорили вони в мої паперах, — розповідав Василь, — а син, Дмитрик, сховався від них під крісло. Дивився зляканими оченятами слідсподу — малий, а зрозумів: вороги в хаті.

...Скільки я пам'ятаю, головним криміналом, виявленим під час обшуку Василя Стуса, стали два документи. Перший — щойно завершена, практично майже ніким, крім близьких друзів, не читана, його стаття — есей про творчість Павла Тичини. Другий — аркуш паперу з написаним віршем.

Василь розповідав так:

— Знаєш, як буває: щось прийшло в голову, думка, заготовка, занотував її на першому-ліпшому клаптику паперу, а потім забув: не знадобилося чи взагалі не в той бік думки пішли. В мене, мабуть, сотні таких лежало. Зовсім не пам'ятав, що в кожній записано, і раптом вони витягають аркуш, читають, і я зрозумів: арешт!

— Що за вірш?

Треба признатися, що Василь прочитав ці чотири рядки з якимсь задерикуватим молодецтвом: а все таки був задоволений, що це написав!

— Кубло бандитів-кагебістів,
Злодіїв і відставників,
У стольному засіли місті
Як партія більшовиків.

У нас виявилася дуже відмінна реакція на прочитаний чотири-вірш: я, лиха людина, "кейфував", уявляючи рідних, хоч і київських, гебістів, що слухають цей вірш, якому вони подарували довге, поколіннями вимірюване життя; а Василь спохмурнів: по-моєму, його засмучувало, що зачіпкою для ГБ стали рядки

випадкові, результат власної розваги, рядки, що ні для кого й ні для чого не були призначені. Сідати — так хоч за справу!

— А чому в вироку про вірші не йдеться? — запитав я. (Стус мав вирок при собі. Вищезгаданого "пасквіля" там не згадали, зате один з епізодів полягав у тому, що, "находясь в доме отдыха, обвиняемый Стус В. С. рассказал свидетелю ... анекдот про Основоположника Коммунистической партии и Советского Государства", саме так, усе з великих літер, але без згадування прізвища та імени — як запровадили ще в канцеляріях періоду до 1855 року).

— Вони не могли приписати "поширення" — віршів ніхто не бачив, навіть дружина. Я, справді, й сам про них забув! Для криміналу, для ордера на арешт вистачало чотирьох рядків, а вже для вироку, ти ж знаєш, потрібен мотив *пропаганди*! Для вироку вони, насамперед, трусили статтю про Тичину.

Знаючи філологічну обдарованість Стуса, його здатність до оригінальної літературознавчої аналізи й дивовижне вміння образно висловлювати найскладніші, найтонші спостереження над словом, над стилем і технікою письменника, не сумніваюся: похована в архівах ГБ праця — одне з дивовижних досягнень українського літературознавства 70-их років.

Наше покоління звикло розглядати Павла Тичину як балаганну ляльку, бовванчика для київських та кремлівських прийнять, манекена для звань, орденів і медалів...

Ой, Павло Тичина, дорогий професор,
Пишеш ти, як Пушкін, жаль — нема Дантеса... —

це, та ще, либонь, "Партія веде", — ось і вся наша ерудиція стосовно творчості Тичини. Стус проаналізував його ранні поезії, безсторонньо простежив, як видатний (за його словами) талант зі слабким характером, тендітний орган, створений природою для "звуків солодких", а не для протистояння зі слідчим ОГПУ чи паханом злочинської банди в гулагівській скотобойні, дійшов якось висновку: "А чи не час поцілувати пантофлю папи?" — і поцілував. І дістав у винагороду все, що "належить": народного поета України, депутата Верховної Ради, академіка, лавреата, — але поезії писати розучився. Його "продукція після зламу" — навіть кількісно — становила приблизно п'яту частину написаного раніше, а вже якісно — годі й порівнювати. Ніби не вмів ніколи співати, ніби народився Долматовським або Дмитерком, і

поступово, за десятиліття, всі читачі забули, що колись — жив на світі такий *поет*. Стус хотів воскресити його для України...

— Всі примірники арештували?

Кивнув: "Шкода. Непогана була праця".

Уперше і лише один раз за весь час нашого знайомства я почув, як суворий Стус похвалив свій твір.

Але навіщо, власне, органам КГБ був потрібен арешт "кур'єра" Добоша, щоб зробити "другий український покіс"? Блискуча плеяда українських націонал-демократів "шестидесятників" діяла відкрито, їхні імена відомі не лише опервідділові, але кожному інтелігентові на Україні, адреси їхні були в будь-якому довідковому бюрі, твори підписані не псевдонімами, а справжніми прізвищами... Чому ж їх не могли просто обшукати, просто вилучити їхній "самвидав", просто вгатити шалені строки — без приводу в вигляді свідчень Добоша?

Виявляється, й нібито "всемогутнє" ГБ могло далеко не все. Як я зрозумів із Стусових розповідей і, головним чином, Чорноволових (через рік), арешти українських націонал-демократів були картою у великій політичній грі партійних босів, а доля цих молодих і немолодих людей у зонах та на засланні стала побічним і малозначним ефектом у черговому турі боротьби за імперську владу.¹⁰

Якщо я правильно зрозумів, у 1972 році досягла апогею боротьба за трон між Брежнєвим, який все ще здавався партійному апаратові непрезентабельним, млявим, малокомпетентним та й просто дурнуватим (подібні відгуки я сам чув від апаратників) з "сильною людиною партії КПРС", усеукраїнським босом Петром Шелестом. Шелест зробив ідеологічну ставку на "національну самобутність", і тому українці в зонах згадували його без злості, хоча всім іншим зекам прізвище українського диктатора

---

10. Цікаво, що через два роки відбулися обшуки й арешти в "справі" російських націоналістів, що групувалися довкола журналу "Вече" (Віче), і "справа" пройшла цілком за тією самою схемою, що українська в 1972 році. В результаті "патрон" російської партії Дмитрій Полянський вилетів з Політбюро і Ради Міністрів у Токію, в крісло посла, а редактор "Вече" Владімір Осіпов потрапив до однієї зони з Чорноволом — на 8 років.

здавалося втіленням наймерзенніших сторін кремлівського самодержавства.

...Можливо, я — людина, що втратила віру в перемогу світлих елементів, але я також не можу повірити, щоб радянський начальник, хай Шелест, хай хтось інший, міг бодай на годину згадати про добро свого народу, своєї батьківщини. В 1979 році я почув у радіо "Свобода" виступ українського правозахисника Валентина Мороза і, хоч я не є великим прихильником його таланту, одразу відчув істину в його словах, що начальники-українці в імперії є речниками інтересів свого народу так само, як капітан Відкун Квіслінг був речником інтересів норвежців ("навіть менше", — ехидно додав Мороз, і цілком справедливо). Але, звичайно, кожний вельможа потребує особисто відданого йому кодла (по-італійському — мафії), а таку мафію організаційно найзручніше комплектувати саме з земляків.

Тепер уже ні для кого не секрет, що Брежнев зібрав свою "мафію" з дніпропетрівців, Шелєпін організував свій клан з комсомольсько-гебівських апаратників новосталінського напрямку, Полянський обрав "національний варіант" — він спирався на російську групу в ЦК, а от Шелєст вирішив створити власну банду в боротьбі за кремлівський кабінет — з відданих йому українських бойових півнів. Тому він, гадаю, розігрував карту "національної самобутності": в разі успіху не лише гарантував особисту відданість своїх кадрів (усупереч намірам московського ставленика в Києві — Щербицького), але міг розраховувати на підтримку могутніх армійських генералів-українців. Природно, проводячи подібну лінію, Петро Юхимович аж ніяк не хотів *несвоєчасних* для нього процесів над націонал-демократами: він не міг не розуміти, що такі процеси буде використано проти нього, що спритний у партійних боях союзерен неодмінно звинуватить його ж таки, Шелєста: "Розпустив Україну, сепаратист! Сам потурає буржуазному націоналізмові!" (вже після зняття Шелєста мені розповідали в Москві, і то цілком серйозно, до чого Шелєст докотився: на якійсь нараді на Україні запропонував доповідачеві, здається, Щербицькому, говорити по-українськи! Жах, шовінізм! А той спритно підтяв начальника: "Я говоритиму мовою великого Леніна!").

Українське управління КГБ підпорядковане, звичайно, Москві й виконує волю генерала Андропова, а тому воно передусім

стежить за Шелестом (і Щербицьким), а вже відтак за Черно-волом чи Сверстюком. Але... але все таки живуть вони в Києві й залежать від українського хазяїна майже так само, як від московського шефа. Помешкання для працівників просять у Шелеста, додаткові пайки й путівки в його таки "хазяйстві" — він розпорядник місцевих кредитів, а не далекий Андропов. Тому працівники українського КГБ не могли *просто* розв'язати кампанію проти "українофілів" (як вони їх називали). І вони створили сценарій, який дозволяв пустити в хід антишелестівську змову так, щоб сам Шелест дав на неї санкцію. Добош, посланець емігрантського центру, відіграв для ГБ ролю живця, на якого зловили Шелеста: той не міг заперечувати проти обшуків у осіб, запідозрених у передачі матеріалів за кордон. Роздобувши на обшуках речові докази для дальшого ведення слідства (як от Стусів чотиривірш), гебісти вирішили — "з гуманних міркувань" — відпустити закордонного українця додому з своєї катівні: оскільки він майже ні з ким з арештованих не зустрічався, його особиста присутність на процесі могла лише зашкодити вирокові, а все потрібне слідчому відділові він уже зафіксував у офіційному протоколі.

На цьому політична кадриль не скінчилася. Після від'їзду Добоша Шелест, очевидно, зметикував, для чиєї голеної голови сплітається зашморг з життів Стуса, Пронюка, Світличних, Калинців, Плахотнюка та багатьох інших. Натислися якісь потаємні важелі. Чорновіл розповідав мені: "Весною, через кілька місяців після арешту, слідство переломилося. Гебісти мало не обіймали мене, а всілякі розмови про майбутній строк відкидали вміть: «В'ячеславе Максимовичу, нащо непотрібні розмови про покарання, тепер обстановка така, що треба думати про інше — як жити-мемо на волі»".

Щось у тому ж дусі відбувалося, мабуть, і з іншими обвинувачуваними: якимось Стус, який звичайно не розповідав про слідство, зауважив: "Наймерзенніше, коли панове гебня доводять, що вони теж українці. Був на слідстві такий місяць, коли вони... хібащо шараварів не вдягали і в гопака не кидалися переді мною — все решта було".

Але Брежнєв переміг на пленумі ЦК, Шелеста з України усунули (Боже мій, яким жалюгідним нікчемою колишній півбог виглядав у Москві), і процеси націонал-демократів мали відбутися в Києві та Львові — як речовий доказ для партійних верхів

справедливості неласки, що спіткала колишнього кандидата в диктатори.

Скільки я зрозумів, оперативна здобич гебістів виявилася мізерною для слідства й вироку: ні про що з засекреченої діяльності руху вони довідатися не спромоглися. Лише цим я пояснюю такі факти, як, наприклад, інкримінування Ірині Калинець циклу її поезій, присвячених... Одіссееві. Експерти ГБ із Спілки письменників України кваліфіковано пояснили, що в образі Одиссея, котрий покинув Ітаку, котрого ждуть на батьківщині багато-багато років і обов'язково дочекаються його повернення, насправді зображений В'ячеслав Чорновіл (цикл був написаний у 1967-68 роках, коли Чорновіл відбував свій перший — тепер уже з трьох строків), а якщо поезії присвячені Чорноволові, вони тим самим мають кримінальний характер.

Про вирок Стусові з анекдотом про Леніна я вже згадував: боюся, що з подібним складом злочину можна в наш час посадити всю без винятку інтелігенцію і три чверти робітничої класи СРСР. Втім, навіть стаття про Тичину, яка розповідала про загибель поета після того, як він схотів віддати власність, яка йому не належала, свій Божий дар, земній владі, точно кажучи, не була криміналом.

Сказавши про мізерність оперативної здобичі, я зовсім не бажаю злостиво принизити гебівський успіх: вони вилучили з українського суспільства саме тих, кого Москві хотілося й вигідно було вилучити, — найталановитіших, наймужніших, найстійкіших українців. Інша річ, що національний рух важко зупинити репресіями і на місце заарештованих стали нові герої — "покіс 1977 року", але це вже новий сюжет, що Стуса не стосується безпосередньо.

Як він, мабуть, мучив їх під час слідства! Мені розповідали тільки один епізод, але неймовірний за сюжетом для кожного, хто знайомий з майже цілковитою тишею слідчого ізолятора ГБ! Коли Стуса під час слідства відправили етапом на експертизу до психіатричного інституту (це було, безумовно, засобом тиску на впертого обвинувачуваного — при "нормальному" ході слідства експертизу повинні провадити просто в кабінеті слідчого або взагалі обходитися без неї), Василь закричав на всю тюрму: "Прощайте, братове! Стуса в божевільню ведуть!" Це в обстановці, коли навіть кроків наглядача за дверима не чути (килим!), коли для виклику на допит твоє ім'я в "годівницю" вимовляється по-

шепки, коли, виводячи зеків на прогулянку, наглядачі, щоб не зіткнулися, подають один одному знаки клацанням пальців і бряжчанням ключів, аби не пролунав *Голос!* Як, либонь, раділи його від'їздові київські тюремники в день етапу до Мордовії — точнісінько, як у відомій анекдоті: "Чи довго ти ще з нас знущати-мешся, проклятий!"

Різносторонні зацікавлення Стуса виявлялися постійно: про що й про кого ми б не говорили, Василь завжди мав оригінальну інформацію й незвичний погляд на предмет.

У ті місяці в мене з'явилося нове "захоплення" — я читав підряд томи історичних творів академіка Кримського. Оскільки в тексті траплялися слова, ще невідомі мені в процесі спілкування з зеками-українцями, я сміливо експлуатував друзів, питаючи російське значення кожного незрозумілого слова. І ось, пам'ятаю, зі словом "рясний", що стосувалося фльоти Селіма Жорстокого, пішов у секцію до Стуса.

— Ти все прочитав? — запитав Василь.

— Крім прози.

— Чому?

— Ну, мого знання української мови вистачає на читання наукової літератури, поезії також можу зрозуміти, там одне-два слова незрозумілі — запитаю. Але читати художню прозу — мені не під силу.

— Даремно, — засудив він мене, і одразу ж коротко схарактеризував усі повісті Кримського: він знав їх добре. Тут таки розповів подробиці загибелі славетного сходознавця на етапі до Казахстану — в жадній радянській науковій праці я не знайшов навіть згадки про те, що Кримський був арештований і загинув у ГУЛазі.

Читав я Лесю Українку — несподівано Василь порадив: "У Лесі по-справжньому визначні речі не поезії, а п'єси". (Я ж, звичайно, почав з поезій — адже у всіх підручниках про Лесю йдеться лише як про поетку). З п'єс він порадив читати насамперед не найбільш відомі, клясичні драми, а назвав, здається, малу драму з епохи французької революції — ту, що звичайно не згадується в серйозних літературознавчих працях. І справді, цей твір видався мені найсвіжішим у всій Лесиній книжці.

До речі, побіжно він згадав факт, якого в російськомовній літературі я не стрічав ніде: нібито Леся могла вийти заміж за Кримського...

Якось при ньому я згадав ім'я аспіранта-українця, який учився в Ленінграді, в нашому інституті й якого вважали одним із найблискупіших випускників катедри.

— Наливайко, що працював у Ніжені? — запитав Василь.

— Так, — здивувався я. — Ти його знаєш?

— Я його не знаю. Я його читав.

Коли, після етапу до Саранську, я згадав, що в потьминській "пересилці" гострі держакі важкої "параші" були обгорнуті аркушами з українського журналу зі статтею Наливайка (здається, про малі повісті Боккаччо), Стус аж стогнав — так стогнуть від зубного болю! Він переживав, що "якийсь негідник", використавши подібним чином статтю Наливайка, "принижує перед сторонніми" престиж української культури.

Згадав я чоловіка моєї однокурсниці, українського поета Павла Мовчана, — і його знав Стус: "Дуже виріс у останніх віршах".

Історію він знав дуже серйозно. Заговорили про епоху Богдана Хмельницького (після того, як я прочитав узятий у Стуса "Літопис самовидця"), і Василь докладно і, як я виявив за кілька років, уже в Ізраїлі, абсолютно точно відтворив концепцію епохи, розроблену істориком Брайчевським (Василь погоджувався з істориком, а скажімо, Чорновіл, з яким ми через рік обговорювали припущення Брайчевського, вважав, що той спростив ситуацію — Богдан суб'єктивно був февдалом у краю, що стрімко розвивався на шляхах буржуазного передвідродження, але об'єктивно, внаслідок історичних обставин, він став речником інтересів міської маси на Україні, — проте ідеї Брайчевського — в викладі Стуса — видалися мені переконливішими за варіант Чорновола).

Я вже писав у книжці "Место и время", а тому тут повторюю коротко: Стус виглядав незвичайною постаттю в середовищі націоналістів. Для націоналістів природно підносити свою культуру та історію, перебільшуючи їхні достоїнності — незалежно від об'єктивних властивостей того й другого: в цьому виявляється комплекс неповноцінності гнобленої нації, її інстинктивне прагнення до самозбереження, до звільнення від гіпнози чужої культури, бажання непомірними й необґрунтованими похвалами своєму народові вибити — "клин клином" — комплекс національної приниженості, що вкорінився в душі народу. Багато хто з націоналістів у зоні виявилися саме такими — повторюю, це природно, такі вони повсюди в світі, — але Василь Стус таким не був. В ньому вже пробивалося те спокійне чуття живої дійсності, що

характеристичне для народу, який *видужує* від лихоліття.

Ми ніколи не говорили, яким чином Василь набрав до мозкової "скарбнички" величезний запас ерудиції. Лише раз — ми загоряли в неділю за баракком, ховаючись від начальства, біля трояндового "куща Сороки" (про нього — далі) — він прохопився словом: "Мені доводилося працювати над документами в республіканському архіві, а туди саме приїхав історик з Польщі, і співробітники витягли з вказівника всі шифри фондів про придушення польського повстання 1863 року, «щоб гість не згадав і на Росію не образився». У мене в архіві працювали знайомі, розповіли..." Товариство веселилося, а я машинально відзначив: таж Василь у *архіві* працював над первотворами...

Здається, по-справжньому ми почали зближуватися після "голодівки на оборону Стуса" — найсумнішої історії, що за чотири роки я спостерігав у радянській тюрмі.

Початок виглядав таким багатонадійно добрим. Адміністрація і ГБ, що стояло за нею, вирішили "знайти контакт" зі Стусом і, оскільки в нього вирізали 2/3 шлунку, наказали дати йому інвалідність!¹¹ Інвалідність, як правило, надавали "на шпитальці": медична комісія там робила свій авторитетний висновок. Втім, не медицина, а начальство вирушує ці питання, і якщо не схоче дати інвалідності людині зовсім без шлунку, то й не дасть, і жаден лікар нічого не вдіє. Але — Стусові вирішили дати у вигляді жесту доброї волі. Простіше кажучи — продати те, що й без того мусять дати, це звичайна тактика. Втім, точно про їхні задуми з інвалідністю ми так і не довідалися: Василь, як завжди, зіпсував гебівську гру від самого початку.

Я жадного разу не потрапляв "на шпитальку", але, з розповідей, перебування там має й плюси, й мінуси. Плюси — дієтичне харчування, тобто масло, цукор, навіть сало, а також відсутність праці (немає цеху, зате є морг). Мінус один, але досить серйозний — заборона читати. Ні книг, ані газет у лікарні "не положено" і провозити їх із зони категорично заборонено: начальство побоюється, що разом з виробами з паперу до лікарні переправлять

---

11. До 1978 року інвалідність 2-ої групи давала в зоні деякі привілеї зекові: право не брати участі в найважчих роботах, працювати не 8, а 6 годин на день і виконувати відповідно 75% норми тощо.

якісь документи, а поруч побутова зона, піде туди, а звідти — на волю... Неписана інструкція управління МВД велить: у лікарні політичним читати не дозволено.

Виконання "неписаних" правил, як завжди, визначається волею виконавців. "Уперті українці" Чорновіл, Стус, та ще й у компанії з Осіповим, а потім Айрікіаном виявилися сильніші за майора Александра, начальника зони 3-5 і поламали цей порядок. Робилося так (за розповідями): коли когось із дисидентів відправляли на етап до лікарні, він брав із собою в дорогу книгу й відмовлявся без неї етапуватися. Але оскільки етап "бунтарів" до лікарні завжди здійснювався за вказівкою ГБ, скасувати його було неможливо, а силоміць відправляти до лікарні здавалося майорові безглуздом, він заплющував очі на "недозволену книгу" — лише ретельно обшукував її. Кінець-кінцем, гебістам треба відправляти зеків "на шпитальку" (зіткнути когось із різних зон і простежити стосунки, підслухати розмови, а когось, навпаки, ізолювати від його звичної табірної компанії і подивитися реакцію; та ще й побалакати подалі від пильного погляду відомих "зеківських контррозвідників"), нехай ГБ й пильнує їх "на шпитальці". Зеки також не зловживали поступливістю майора і брали з собою, як правило, не більше одного примірника. Так воно й побоялося на "трійці", і Стус зник до "вільних порядків".

Таку саму акцію він вирішив здійснити й у нас. на 17а.

Днів за два перед етапом прийшов через "Книга — поштою" томик Секста Емпірика. Ось його Стус і вирішив постудіювати за той час, поки пройде медична комісія.

Але на варті "порядку й закону" в штрафному політтаборі пильно стояло товстomorде, з брезклыми м'ясистими щоками, товстозаде, малописьменне, але самовпевнене мурло капітан Олександр Зіненко. Коли наглядачі прийшли з вахти до штабу й доповіли, що Стус відмовляється їхати без книги в лікарню, капітан не розгубився: за те його й поважало начальство! Він наказав одному з наглядачів — не пам'ятаю прізвища, але він був чемпіоном Мордовії з вільної боротьби — відібрати в Стуса твори Емпірика, накласти наручники, силоміць стягти до автозака, запхати в "склянку", тобто в мікробокс, 60 на 60 см, і відправити, куди КГБ велить, — на лікування.

Треба знати ще мордовські дороги, здатні витрясти душу навіть з місцевого здоров'я, а тут їхав скутий і замкнений у сліпій темній клітці, виснажений майже п'ятирічним ув'язненням і недав-

ньою операцією поет... Прибувши "на шпитальку"; розлючений Стус написав заяву, в якій порівняв дії Зіненка з фашистськими й на знак протесту відмовився від радянського громадянства.

Коли через два тижні він повернувся офіційним інвалідом (колеса бюрократичного механізму, раз заведені, крутяться вже за інерцією), Зіненко почав мститися за "фашиста". На виправдання Зіненка скажу одне — не вірю я в його образливість, усе це маскуваннє. "Фашист", то й "фашист", нашого капітана образити можна лише кулаком по пиці. Але, очевидно, "на верхах" обурилися Стусовою "невдячністю" (Зіненко на це натякав), себто тим, що запроєктована гра на тему "добро" кінчилася поразкою, не встигнувши навіть початися контактом, і капітанові наказали "карати". А вже йому що за радість органам догодити!

Одразу після повернення з лікарні, заледве він устиг розповісти товаришам про сутичку на табірній вахті з чемпіоном Мордовії та про подорож до лікарні в наручниках, Василя знову викликали на вахту. Новооформленому інвалідові зачитали термінову Зіненкову постанову: етапувати його на 19-у зону в ШІЗО (ШІЗО — штрафний ізолятор, себто карцер, — на нашій зоні, з огляду на її малий розмір, такого закладу не було). Термін — 15 діб, менше Зіненко практично не давав нікому, а що вже українцям — менше максимуму, дозволеного йому законом, взагалі ніколи не давав!

Було літо 1976 року, пригадую, червень, але як трапляється в Мордовії — ночами вдарили приморозки. В бараці, тобто в оточенні сорока чоловік (а кожна людина — "жива грубка", що нагріває повітря довкола себе, і цю обставину в зонах завжди враховують), я ночами накривався в ті 15 діб бушлатом поверх ковдри, інакше не міг заснути: було нелюдськи холодно. А в карцері на ніч, за сучасними "брежневськими" правилами, заборонено не лише постіль і ковдру (їх не було ніколи), але й спідню білизну (нічого з одєжі, крім трусів і роби, решту знімають при вході до камери), і бушлат (а за Хрущова бушлат дозволяли, мені розповідав табірник тих часів Владімір Осіпов). Якщо додати, що зек голодний (годуєть у ШІЗО так: через день, у "голодні" дні, дають пайку чорного хліба, 150 грамів, і дві склянки окропу, а в "ситі" дні — зменшену в півтора раза супроти табірної норми порцію "баланди" й "січки"), отже, "пальне" до його організму практично не потрапляє, то ясно, чому нема гіршої долі, ніж потрапити до ШІЗО в літні приморозки. Вже не опалюють — не "сезон", — а холоднєча майже зимова, до нуля, і забирає сили, залишені, не відібрані голодом.

А Василь був післяопераційний хворий, офіційний інвалід 2-ої групи.

...Найстаріший політзек 17-ої зони, Роман Семенюк, бандерівський розвідник "Зорян" з міста Сокаля, добивав у нашій зоні 27-ий рік. 25 літ він дістав за участь в УПА, втік з табору разом із старшим товаришем, теж бандерівським бойовиком, що про його мужність, розум, шляхетність із захопленням розповідають ветерани мордовських зон (не лише українці); їх зловили біля самого кордону: на батьковій могилі, до якої прийшов попроситися втікач, — була засідка, організатора втечі розстріляли, а Роман дістав три додаткові роки Владімірської "критки". Відносно малу кару він купив маневром: висловив удаване розкаяння і згодився написати листа до газети управління МВД, що втечі марні й безглузді. До речі, відзначу деталь, що характеризує моральний клімат зони: минуло понад десять років, але Романа досі поблажливо, але невблаганно засуджували за цей лист ветерани таборів. А колись, кажуть, одразу після того, як відбув трирічну "критку", навіть руки не подавали! Купити життя ціною лицемірного виступу в пресі здавалося їм майже злочином. (Це не зрозуміло на Заході, де я все це пишу, і навіть здається наївним, але таке в дисидентському середовищі Російської імперії ставлення до слова, та ще й Громадського! Втім, не відхилятимусь від сюжету...). Історія ця міценько відбилася на вдачі пана Романа: він був неймовірно нервовий, поривчастий, вразливий до сліз і психований до миттєвої бійки, та водночас дуже обережний у стосунках з начальством. Посадили його в 20 літ, відтоді, виключаючи 10 місяців утечі, він сидів за дротом, і йшов уже сорок восьмий рік його життя, і хотілося дожити й подивитися, яке буває існування на "волі" — без "пайки", без ШІЗО, без "отрядного", зате з дівчиною і, хтозна, може, й з діточками. Тому в табірні акції він ніколи не встрявав: "З моїм терміном — не можна".

Я тому так докладно згадую про нього, що в день, коли Стуса відвезли до карцера, саме пан Роман підійшов до мене перший:

— Не знаю, як решта зони діятиме, а я маю на увазі (це був його улюблений вираз, він уживав його до речі й не до речі) голодувати за Стуса!

— Стривай, Романе, поміркувати треба.

...За порожнім бараком на розі ріс "кущ Сороки" — там я призначив усім політв'язням зони п'ятихвилинну (щоб не рознюхали "стукачі") зустріч після роботи. Кілька слів про назву куща. Колись

у нашій зоні сидів український діяч на прізвище Сорока — розповідали, що він був одним із керівників чи то ОУН, чи то УПА — я не зміг точно з'ясувати, казали, що керував загальноукраїнським молодечим рухом.¹² Він мав "бандерівський стандарт", 25 років, а через дорогу, в жіночій зоні (вона теж була ч. 17, але без літери "а", й закрилася вже при мені, в 1975 році) сиділа ті самі 25 років його дружина.¹³ (Тоді глухих огорож не було, і вони могли бачити одне одного щодня — через 8 рядів колючого дроту, по чотири романтично-благоговійний: "Кращого за нього на зонах нікого не було", — розповідали через багато років після його смерті. Якось у неділю він пішов за барак, полежати на траві, тихцем позагоряти, ліг на землю, заплющив очі й... не прокинувся. На місці його смерті зеки-українці посадили троянди, і багато років відтоді "кущ Сороки" зберігався як живий монумент загиблому братові...

Того вечора до "куща Сороки" зібралися всі політ'язні, навіть старі, колишній капітан-лейтенант Віталій Лисенко, що ніколи не брав участі в жадній політичній акції ("Я шпигун, мені не можна"), — навіть він прийшов.

— Наша мета — не конфронтація, не перемога над начальством, а допомога Василеві, — сказав я. — Треба врятувати здоров'я Стусові. Тому *почнемо* навшпиньки: з подання заяви протесту, де попередимо про посилення акції в майбутньому. Якщо вони повернуть Василя з карцера — акцію закінчено. Якщо ні — ідемо на загальнотабірну голодівку.

Всі погодилися з моїм пляном.

На ранок, одразу після того, як черговий зони знайшов купу заяв у скриньці штабу, начальство заметушилося. Спочатку нас лякав молодий нахаба, лейтенант із оперативної частини — ми чомусь не злякалися. Тоді на переговори вислали "добру людину", начальника нашого загону лейтенанта Улеватого. Це дрібний нікчемник, який до того ж не мав жадних прав приймати рішення: його функцією було збирати на нас інформацію. Що ж, дамо йому інформацію!

---

12. Михайло Сорока (народився 1911 р. на Тернопільщині) — один із видатних діячів ОУН, уперше заарештований в 1939 р., засланий на Воркуту. В 1950 р. звільнений і реабілітований, але вже в 1952 р. знову заарештований. — *Ред.*

13. Катерина Зарицька, народилася 1919 р. у Львові, засуджена в 1947 р., звільнена в вересні 1972 р. — *Ред.*

На бесіду в штаб до пухлогубого, женоподібного і, попри свої 22 роки, вже пухлозадного "отрядника" (він роздався вшир буквально за три-чотири місяці спокійної праці на зоні, що вмирала) запросили представників усіх "табірних верств". Від старшого покоління українців говорив Роман Семенюк, від "стариків"-росіян — робітник Пйотр Сартаков, від молодих українців — Василь Овсієнко, від молодих росіян — Герман Ушаков ("молодомарксист" з Ленінграду). Я, очевидно, мав репрезентувати "демократів" (кажу — "очевидно", бо організаційно ніколи ні до кого не приставав перед зоною, і "кіт гуляв де сам знав", хоч за поглядами я, безумовно, був демократом).

Основа мого плану полягала ось у чому. В'язні, вважаю я, страждають не лише від жорстокости начальства, але й від його глупоти, невігластва. Взагалі багатьох диких учинків влади (не лише стосовно зеків) могло б не бути, якби невігласи з великими казенними печатками могли бодай здогадатися — не кажу знати! — про наслідки. Якби Хрущов своєчасно дізнався, що Пастернак — це не "свиня", а видатний поет, він, мабуть, остерігся б ганебного скандалу, який урядові нічогосінько, крім вічної ганьби не приніс, а поета довів до загибелі... Якби Брежнев з Андроповим здогадалися, що Солженіцин не "дута табірною темою постать", а видатний письменник століття, вони б обережніше, обачніше поводитися з ним, намагаючись не довести до вибуху. Але лідери вважали, що видатний письменник — той, кого вони на цю посаду призначили (вічно п'яний дурник Шолохов), а Солженіцин, якщо вони не дали йому Ленінської премії, — просто вигадана "єврейським штабом" постать, що має сміливість і характер, але на нього насправді працюють (як на багатьох із них) євреї-невидимки, як от Еткінд, Суперфінн, Хейфец та інші. Так ось, повертаючись до наших баранів, — я все таки сподівався довести таборовій адміністрації, що в особі людини в сірій роби з нашивкою "Стус В. С." і стоптаних кирзових чоботях їм протистоїть живе втілення національного духу й символ національної гордості великого українського народу. Адже всі наші начальники були по крові українцями: "отрядник", і начальник зони, і уповноважений ГБ у зоні, і начальник відділу ГБ "Дубровлаг"... Повинна ж ховатися, хай у найдальшій печері їхньої душі, симпатія — якщо не до земляка, то хоч до слави й національної чести своєї нації. Саме її я й сподівався бодай трохи відкрити — лише для дрібниці, що не мала для них принципового значення й цілком визначалася не Москвою, не

Саранськом навіть, а їх власною волею: перевести Стуса з карцера в зону чи, принаймні, дати йому в карцері постіль з ковдрою і щоденне харчування (для цього в постанові про ШІЗО треба було додати два слова — "з виведенням на працю").

Ляйтенантові Улеватому я намагався довести, що в карцері сидить людина, ім'я якої з любов'ю й глибокою повагою повторюватимуть у майбутньому діти й онуки сьогоденних українців. "Шевченко також був зеком і виструнчувався перед взводним чи поручником, але хто пам'ятає поручника, а й от ви, громадянине ляйтенант, сиділи в школі під портретом з/к Шевченка і вчили напам'ять поезії, за які його посадили, і біографію його відповідали біля дошки. Я розумію, вам здається, що я вас повчаю, і в вас усе внутрішньо протестує, але зрозумійте мене правильно. Кожен з нас має свій фах. Ви набагато молодший від мене, але значно краще знаєте радянське кримінальне й каральне право — бо ви фахівець, вас цього *вчили*. Так ось, мій фах — літератор, мене вчили *циєї* справи. І як фахівця послушайте мене без упередження (ляйтенант був молодий і тому розумів слова, яких Зіненко явно не розумів). Стус — величезне явище в українській літературі. І якщо ви замордуєте його, український народ неминуче прокляне вас, як він досі проклинає Шевченкових катів. Адже вони теж виконували накази свого начальства і теж думали — якщо по їхньому боці влада, то за ними правда, а як усе обернулося в історії — ви самі тепер бачите". Помітивши заперечливу міну на нахабній мордочці "отрядника", вніс корективу: "Я не переконую вас, що Стус — другий Шевченко, про це не вам судити й не мені; але що перед вами визначний поет, твори якого залишаться в історії не лише української літератури, але в історії України як свідчення нашого часу, за це я ручуся".

Можливо, перебільшую, але здавалося, що Улеватий виглядав після наших слів приголомшеним: навіть до його душонки почало доходити, в яку огидну історію він влип.

— А що ви порадите нам робити? — запитав він, а в нормальному становищі начальник таких запитань не ставить. — Адже в нас теж є порядок: порушник мусить бути покараний. Стус порушник. Як його можна відпустити? — Тон був не погрозливий, а питальний. Якщо він шукає пристойного виходу з ситуації, щоб "зберегти обличчя" — будь ласка, такий вихід я за нього обдумав.

— Грамадянине ляйтенант, алеж Стус хворий! За інструкцією, перед приміщенням у карцер лікар мав оглянути Василя і дати

висновок, що він здоровий і протипоказань за здоров'ям немає. Цього, звичайно, не зробили. Нехай тепер медики його оглянуть і дійдуть висновку, що він потребує лікування...

— Це неможливо. Він не такий уже й хворий...

— Гаразд. Тоді хоч видайте йому в карцері постільну білизну й нормальне харчування згідно вказівок медчастини, як належить хворому, що відбуває строк у карцері.

— Михайле Рувимовичу, ви самі розумієте, що не я вирішую, — завершив "отрядник". — Начальству все передам. Відповідь через два дні.

Через два дні мені, нарешті, довелося зрозуміти механізм, завдяки якому начальство позбавляється інформації, здатної відхилити його від намічених рішень. Як усе просто! Існує багатоступінчастий механізм збирання й обробки інформаційних даних, і коли вважається, що інформація буде неприємною, її виводять на приймач, настільки далекий від апарату прийняття рішень, що по дорозі вона цілком устигає зазнати скорочення в потрібному напрямку. Адже приймач може перебувати під емоційним впливом зібраних даних, але вже наступне копіювальне механізму "вставляє йому клепку" і водночас відбирає інформацію в потрібному нагорі ключі — таким чином, ланцюг передачі діє одразу в двох напрямках: заспокоює начальство й виховує "приймачі" інформації, щоб наперед знали, що сприймати.

Мабуть, саме так Гітлер не отримав добутих армійською розвідкою даних про зосередження радянських військ на флангах армії Павлюса, і навпаки, передчуваючи розгром на Курській дузі, не зміг вивудити у власного генштабу, який жадав наступу, даних про підготований радянський контрудар...

Через два дні мене викликав капітан Зіненко й бадьоро повідомив: "Лікарі Стуса оглянули, він здоровий і буде відбувати покарання. А ви, Михайле Рувимовичу, людина розумна — допоможіть нам, щоб акція не відбулася, — пам'ятайте, шлях до свободи починається з мого кабінету..." Яка тварюка! Втім, капітан був лише другою сходинкою механізму й до інформації мав близький стосунок, тому був дещо стривожений. У відповідь на мою звинувачувальну тираду — не стримався я все таки! — як не совісно поета в наручники заковувати, догола роздягати й примушувати присідати, а наглядач заглядає в анус, чи не випаде щось! — Шевченко такого не знав — капітан почав якось переконливо виправдуватися: "Так, ми припустилися помилки. Приїздив

відомо, що єврей баламутить православний народ для своїх таємних сатанинсько-масонських задумів, а от сам, сам у заповідних пільгових запасниках у начальства пасеться...¹⁴

Формально я, очевидно, вважався організатором голодівки, але заслуги мої начальство дуже перебільшувало. Ініціатором був, як згадувалося, Роман Семенюк, а моя "організаційна робота", в суті, зводилася до того, щоб перекинутися двома-трьома словами з кожним політв'язнем у зоні: нікого вмовляти, переконувати не довелось, та й не майстер я вмовляти... Все вирішували хвилини. Навіть Кузюкін, який уже давно в жадних акціях не брав участі, посилаючись на хворий шлунок, цього разу написав заяву на оборону Стуса і один, щоправда, день проголодував разом з нами. Єдиний, мабуть, мій вплив полягав у всім відомій моїй поміркованості й активній нелюбові до голодівок. Товариші розуміли: коли вже Хейфец вирішив узяти участь — значить, край прийшов, треба голодувати! Це була найбільша акція протесту на зоні за останні кілька років.

Стус повернувся до нас за два тижні, ще більше схудлий, змучений, виснажений. "Тяжко мені далися доби цього разу", — тихо признався мені. Через рік, під час Статусного страйку, я сам побував у карцері і на дерев'яній рейці, яка навіщось проходила вздовж стіни, знайшов напис, зроблений схованим у потайнику грифлем олівця. Характеристичним дрібним почерком Стуса — два слова: "Господи, дякую".

Звичайно, він зрадів, що на його оборону голодувала вся зона. До нього в карцер прийшла вісточка: на його колишній зоні, "трійці", голодівку солідарності провели Чорновіл і Осіпов, лідер російських націоналістів, редактор журналів "Вече" і "Земля".

Мої "пільги" ми використали згідно девізи отців-єзуїтів — до вящої слави Божої: створили з додатку продуктів вартістю два карбованці фонд допомоги репресованим зекам. Від цього часу й до Статусної акції кожен репресований, позбавлений "ларка" зек

---

14. Десь через рік (трохи менше) ми провадили Статусний страйк, і до Сергія Солдатова пройшов з заводу до житлової зони його майстер (зробити це без наказу начальства неможливо) й почав його відмовляти: "Мабуть, тебе єврей штовхнув на акцію? Знаєш, як вони роблять? Тебе вмовлять, а самі — осторонь". Ми реготали, бо саме Сергій, разом з Володимиром Осіповим, умовив мене стати на Статус політичного в'язня.

діставав законний резерв громади — мої два пільгові карбованці. (Зібрати три карбованці, яких бракувало до норми, було нескладно, ми завжди з цим справлялися). Першим "клієнтом" нового фонду й виявився Василь Стус.

Та й пільгове побачення з дружиною, якого я вже ніяк не міг віддати на громадське користування, пішло на користь Василю. Але про це — далі.

Саме після голодівки я попросив у Стуса зошит з його "Палімпсестами".

- Паруйр хвалив твої поезії. Можна почитати?
- В мене складна мова, Мишко. Ти не зрозумієш.
- Обіцяю питати кожне незрозуміле слово.
- Візьми.

...Стус не кокетував: з мовою виникли проблеми.

Книга, яку він постійно носив при собі в зоні, називалася "Словник поліських говірок" (до речі, в словнику він знайшов тлумачення свого прізвища: в поліському діалекті "стус" означає ледащо, — з Василя почали кптити).

Вище цитувалася думка Зоряна Попадюка: "Тепер більшого за Стуса в українській поезії нікого нема". Заради об'єктивності відзначу: подібну думку поділяли далеко не всі українці.

Микола Данилович Руденко, прозаїк і майстер української поезії, голова Української гелісінкської групи, прибув до зони через два місяці після того, як Стуса відправили на заслання. У відповідь на мої захоплені слова про Василю поезії обережно й статечно заперечив:

— Не знаю, не знаю... У Стуса не розумію багатьох його поезій.

На той час мене вже не дивували слова Руденка. Я розумів істину, відкрити мені мучеником ГУЛагу, вчителем з Житомирщини Василем Овсієнком:

— Пане Михайле, ви не можете уявити, що коїться з нашою мовою. Тепер навіть для вчителя знати повною мірою українську літературну мову — це ПОДВИГ! Одиниці спроможні здійснити його.

Ще більше вразив мене інженер з Харкова Ігор Кравців, більше

— бо він не лякав мене страхіттями, а, навпаки, заспокоював, усе, мовляв, гаразд:

— Тепер українська мова не загине. Вже словник уклали, отже, мова житиме.

Таке було з літературною мовою. Але Василь Стус у своїй ліриці далеко виходив за межі офіційного словника.

...Хай пробачать мені українці, якщо я зараз скажу нісенітницю, хай пояснять мою помилку незнанням, нерозумінням, навіть злим наміром, — тільки радітиму, якщо помиляюся. Але в зоні в мене не раз виникало почуття, що мало хто з них розуміє, який визначний поет живе серед них у наш час. Я не вживаю слова "великий", оскільки боюся його, та й не справа сучасників роздавати вінки такого розміру, але певен, що сьогоднішнє покоління українців залишиться в історії, прикрашене Стусом. І нащадки заздритимуть тим, хто жив поруч нього в сімдесяті роки.

На мою думку, Стус — прокладач у поезії нових шляхів, творець нових гармоній. Насамперед, він розширив межі поетичної мови, для відтворення нової поетичної свідомости він шукає: слів у словесних склепах, комірках національної словотворчости. Ба більше — він, по-моєму, робить замах на усталений національний стиль душі, прагнучи широку, вільну, зформовану безкрайними степами поетичну душу народу обмежити чіткою, стриманою європейською формою вірша.

Здається, я говорю досить плутано. Ось декілька ілюстрацій — для роз'яснення.

Василь Овсієнко розповідав Василеві Стусові про фільм, випущений Київською студією на екрани вже після арешту старшого з Василів (молодший "спізнився" до зони на рік з гаком після основного ядра), про "Ніч на Івана Купала". Образно відтворював сцени в стилі барокко, пишні, масивно-красиві, символічно-потужні (взагалі барокко близьке східнослов'янському смакові — не лише українському).

Старший Василь, при всій його делікатності до друзів, кривився:

— Не люблю південної чутливости.

В цій фразі для мене втілюється стрижень його творчого напрямку. Хтось у зоні глузливо прозвав Стуса "дівчиною, яка все життя прикидається героєм Гемінґвея". Щось у цьому кліні є правильне. Василь від природи — типовий українець за всією внутрішньою структурою особистости, з усіма достоїнствами і

вадами цієї структури. Принаймні, дивлячись на нього, я завжди згадував гоголівського Тараса Бульбу, який через загублену люльку потрапив на багаття. Але характеристично, наприклад, що сам Василь з іронією ставився до Бульби й називав його в розмові зі мною "пізньою романтичною підмальовкою образу запорожця". Для самого Василя, коли його "звав до священної жертви Аполлон", розмах слов'янської душі обмежувався рамкою європейської традиції, стриманості в формах, упорядкованої в вислові, бо вибух пристрастей набагато потужніший, коли "вибухівка" нагромаджена в товстостінній "камері" внутрішньої стриманості.

Цікаво зіставити поезію Стуса з європейською поезією.

Розвиток віршування в Європі йшов, насамперед, по лінії вдосконалення форми — така західня традиція, що склалася на початок нашого часу. Напевне, вона впливає з усієї структури суспільних зв'язків на Заході, де література — це частина художньої творчості й не більше. Інша ситуація на сході Європи, інша й традиція. Тут віддавна поет — совість свого покоління, свого народу. Навіть формалісти, що стверджували (наслідуючи європейців) примат формального пошуку, не змогли зійти з традиційного ґрунту, розірвати з "корінням". І тому футурист Маяковський перетворюється на трубадура більшовизму, а коли переконується, що його поетична місія звелася до чиновницького прислужування властям, пускає собі кулю в голову. Акмеїст Гумільов готує змову супроти більшовизму і приймає в склепі ВЧК катівську кулю. Імажиніст Єсенін, не знайшовши місця в прийдешньому царстві Хама, пише кров'ю передсмертного восьмивірша і вішається в готельному номері. Приклади можна збільшувати — до, мабуть, тризначних чисел.

У наш час відновився потяг до європейської традиції — до формалізму, до відмови від громадянської й просто усвідомленої позиції, до відмови від "ґрунту" і заразом — від "політики". Отруєна ідеологічними ОР,¹⁵ забита графоманськими вправами "патріотів", що заробляють на рядках, сучасна радянська поезія виривається з-під партійного котка в той бік, що виглядає цивілізованим і відносно безпечним (як на наш час) — у формальний пошук.

Стус відразу, майже інстинктивно заперечує цей шлях. Поза

---

15. ОР — отруйні речовини. — Ред.

змістом для нього немає поезії. Відмова від змісту — капітуляція перед "темним кутом", перед страхом, перемога слабкості — ба гірше, перемога боягузтва перед страхіттям життя в поетовій душі. Для Василевої вдачі — це позиція, неприйнятна з огляду на саму структуру його особистості.

Тому він войовничо традиційний. (Цікавий деталь: лежимо ми з Чорноволом на підлозі карцерної камери ч. 2, за вікном — гроза, відблиски блідоблакитних блискавок на обличчі Славка, який охолоджує мої захвати щодо Стуса:

— Стус — поет добрий, та аж ніяк не перший на Україні. Ігор Калинець як музикант вірша, як майстер звука набагато цікавіший.¹⁶ А Стус надто традиційний).

Написавши й перечитавши все це, я раптом замислився: раптом читач вирішить, що Стус політико-громадянський поет, подібний до Брехта чи Маяковського... У тих поезіях, які довелося прочитати в зоні, політики не було зовсім. Стус якось признався мені:

— Не до душі мені громадська діяльність, політика. Але що робити, коли довкола нищать чесних людей...

"Коли чесні люди сидять у в'язниці, місце справедливих людей також у в'язниці", — писав американський мислитель і поет Генрі Торо. Василь Стус пішов до в'язниці не як політик — він не політик! — але як справедлива людина.

Згадавши Чорновола і його карцерні розповіді про Стуса, тут таки долучу ще одну. Після українського "покосу" 1965 року київські правозахисники влаштували мітинг на оборону заарештованих товаришів. Він відбувся в одному з найбільших кінотеатрів Києва, де інтелігенція столиці зібралася на перегляд якогось художнього фільму.¹⁷ Перелякавши адміністрацію, раптом з місця виступили з протестом супроти репресій ГБ — спочатку Дзюба, потім Чорновіл. В'ячеслав виклав, що вони тоді сказали...

— ...а потім схопився з місця Стус. Він не повинен був виступати, це не готувалося. Але ж ти знаєш Стуса! Крикнув у залу: зараз я звертаюся не до українців, а до тих людей інших народів, які тут сидять, — до росіян, до євреїв... Учора схопили українців — завтра прийде ваша черга. Досвід історії вчить усіх, тому помагайте боронити українців, цим ви виступите не лише за

---

16. Ігор Калинець у той час перебував у одній з Пермських зон. Я не зустрічав його в ув'язненні і поезій його не знаю зовсім.

17. Київський кінотеатр "Україна". — Ред.

діло правди, але й захистите своє власне завтра, свою свободу. Від імени українців я вам обіцяю: якщо завтра наші кати кинуться на вас, ми станемо на боротьбу поруч з вами, як сьогодні ми боремося, рятючи наших братів. Чесні люди всіх народів, що живуть нині на землі України, повинні згуртуватися для спільної оборони своїх мучеників.

Ми висловилися і втрюх, Дзюба, Стус і я, взявшись за руки, вбігли з залі. Були абсолютно певні, що з години на годину за нами також прийдуть з ордером, але щасливі були... Нема слів, які щасливі були!

Саме таким політиком був на Україні поет Василь Стус.

Його поезії захопили мене з першої сторінки: на ній дрібним почерком було написано: "Ти тут. Ти тут. Вся біла, як свіча"... Особливо близьким видалося знайдене десь посередині зошита "Дозволь мені сьогодні..." Багатьох українських слів я, звичайно, не розумів, підходив і питав Овсієнка, Семенюка, іноді не могли відповісти й вони, тоді я звертався до самого Стуса, шанобливо наближався — тепер, після того, як я побачив, що він вміє робити, колишній "свій хлопець" викликав у мене ніяковість і пошану. Василь терпляче, як усі українці, допомагав пізнавати рідну мову, але іноді йому теж бракувало слів (хоча російською мовою він володів блискуче, рідко хто з росіян так знає свою літературну мову), і тоді він пояснював на мигах. Пам'ятаю, перекладаючи якесь слово, крутив довгими вказівними пальцями — один навколо другого.

Я навіть не осягнув усіх відтінків змісту, проте мене полонила музика поетових ритмів. У зоні сидів тоді ще один поет, Паруйр Айрікян: його патріотичні пісні співала тоді вся "молода Вірменія". Паруйр розумів українську мову ще гірше від мене, але хвили поезії відчував, звичайно, краще: Стусові поезії викликали в нього ще більший захват, ніж у мене.

...Якось Василь прочитав мені старі поезії, написані до зони. Як на мій слух, вони звучали слабше за цикл "Палімпсести". В Мордовії змужнів трагічний голос ув'язненого поета!

...Після від'їзду Василя на заслання я потрапив до карцера (майже безперервно сидів 78 діб), робити в карцері не було чого, і я, з пам'яття, вирішив перекласти його поезії — почав з "Ти тут. Ти тут..." Це була перша в моїм житті спроба віршування, я надіслав

переклад на Колиму, авторові. Як не дивно, вірші до Стуса дійшли, але його відповідь цензура затримала, і за цією непрямую ознакою я здогадався, що моя зухвала спроба не викликала його протесту. Потім, уже зі свого заслання, я написав знову, нагадав, і Василь відповів з гумором: "Ти, Мишко, з тієї породи людей, які можуть зайнятися навіть балетом, і яканебудь Анна Павлова на старості літ скаже: «Ах, Хейфец? Пам'ятаю, був хтось такий. Він, щоправда, пізно почав, але нічого, нічого...»" Зрозуміло, що проблема перекладу Стусової поезії на російську мову не байдужа мені, і після виходу на волю я побачив у паризькому альманасі "Третья волна" (Третья хвиля) кілька перекладів на російську, серед них і одну з найулюбленіших моїх поезій — пам'яті Алли Горської. Переклали точно, передали всі тонкощі змісту, але... але зникло те, що називають "дивом поезії". Не можу пояснити, в чім річ, не можу навіть зрозуміти, але в альманасі надруковані поезії *майстра*, які я перебіжу очима, щоб потім заглибитися в сусідній розділ, у прозу чи публіцистику, добуваючи нову інформацію. А в оригіналі Стусові твори змушують битися серце, забувати про існування будь-якої інформації і "долго ходить, разомлев от брожения", повторюючи знову й знову рядки і пориваючи у власні рими, а не в інформаційний потік з зовнішнього світу. Дивно: адже основна мелодія російського перекладу та сама, що в українському оригіналі, але зникли майже непомітні обертони, невидимі тонкощі інструментування — і диво перетворилося на добре зроблену віршову річ.

Зараз я торкнуся делікатного питання і, можливо, попаду пальцем у небо. Але взявся писати — треба писати все..

В особистому спілкуванні мене вражало в Василеві те, що при всій його зовнішній величності, прохоплювалася в ньому внутрішня непевність у собі. Здавалося, він не розуміє справжнього масштабу свого хисту: я думав тоді, що відсутність видимого зовнішнього успіху в літературі (того, що звуть "літературною славою") і обережне ставлення однодумців вплинули на його сомооцінку.

Мені важко пригадати всі епізоди, коли в розмовах відчувався його сумнів щодо своєї значности як поета й особистости. Ось один з них — він вразив мене.

Майже всі зеки пішли тієї суботи в кіно — дивитися з нудьги

художню агітку про боротьбу зі шпигунами чи розкрадачами соціалістичної власності. Стус не пішов, і ми сиділи вдвох на веранді барака. Що робили? Показували один одному знімки своїх близьких... Йому сподобалася моя "старшуха", восьмилітня Наташа, і він жартома посватав за неї свого Дмитрика. "Не піде, Василю, — вона вже має друга, сусіда за партою, на прізвище Байбузенко". — "Про якого Байбузенка може бути мова, коли є можливість обрати хлопчика на прізвище Стус!" (Через два роки він напише моїй дружині в Ленінград про умови етапів на заслання — попередить мене, чого треба там сподіватися й остерігатися, і почне листа так: "Я той самий Василь, який посватав Вашу старшу доньку за сина..."). Довго розглядав він фотографію моєї дружини, ще дівочу, й нічого не сказав — відклав і промовчав (лише через два роки висловився: "Ви схожі на мою дружину", — найвищий комплімент у Стусових вустах)... Потім я роздивлявся зображення маленького Дмитрика й Валентини Попелюх-Стус, а він розповідав:

— ...коли вона вперше приїхала сюди на побачення, уздріла вишки, дріт, ґрати, жалюзі на вікнах — лиш одне шепотіла: "Це сон! Це все сон!"

— Щаслива в тебе дружина.

Він зідхнув і почав обережно заперечувати. Як майже кожного зєка, його мучили думки: чи діждеться вона його через вісім років?

— Як ти не розумієш! — схопився я. — Жінці подаровано твої поезії! Це ж до неї "Дозволь мені сьогодні..." Господи, та ти ж, Василю, насправді не розумієш, що ти їй подарував! Ти ж зробив її життя вічним! Ну, уяви собі реально звичайних чоловіків на волі: п'ють, матюкаються, боязкі перед сильними, зухвалі перед слабшими... Ось хто її оточує тепер! І десь ти — з такими поезіями...

— Дай Боже, щоб ти мав рацію, — сказав він тихо, майже *пошепки*, — мені цей деталь запам'ятався. Від мене ж тепер самі мощі лишилися... (А був він напрочуд гарний, ставний і мужній, навіть у роботі, кирзі й камілавці — я милувався ним).

За вдачею він зовсім не був схожий на "типовий" образ поета, створений Блоком, на співця вічності — богемного, заздрісного, недоброзичливого до успіху суперника, зате закоханого у власні рядки. Скільки я таких бачив у Ленінграді!

Стус дивовижно ставився до колег-літераторів. Я вже писав,

як радісно він зустрів новий цикл Павля Мовчана — припустімо, що це був друг чи, може, творчо близька людина (я просто не знаю, та — припустімо). Але він з глибокою повагою цитував мені нові рядки Вінграновського, хоч Вінграновський тим часом діставав ласощі з кремлівської таці, а Василь сьорбав табірну січку без олії.

Дзюбу він назвав "величезним талантом у літературознавстві", а говорилося ж це вже після ренегатства, після того, як Дзюба зрікся друзів, однодумців. Зреченням Дзюба купив "свободу", а Стус, який учинив у сто разів менше радянських "правопорушень", ніж колишній товариш, пішов на каторгу й на Колиму на вісім років. От уже хто, здавалося б, мав моральне право таврувати "зрадника", але Стус при мені жадного разу не дорікнув Іванові Дзюбі... Бо він радів кожному талантові, що працював в українському письменстві, кожному, кого Бог послав зберігати українську культуру. Вже на засланні дістав я від нього радісного листа: "Пише на Алтаї поезії Іван Світличний. Мишко, справжній поет з'явився на Україні".

Гаразд, припустімо, він любить своїх земляків, припустімо, що це групі пристрасті до своїх тощо... Але якось я зацитував Стусові вірші лєнінградського поета Йосипа Бродського (за статтю про його творчість я й став Василевим сусідом у бараці) з "Римського циклу": якийсь римський поет гордо вимагає: "Зніміть імператора... з грошей", — а публіка обмірковує, чого тут більше — сміливості чи холопства. Вгадати ситуацію з холопським віршем Андрія Вознесенського "Зніміть Леніна з грошей" — елементарно для кожного, хто читав російську поезію... Василь послухав, а потім, нічого прямо не відповідаючи, почав читати напам'ять "Осінь в Сігулді" Вознесенського. Вперше долинуло — ніби вату з вух витягли — скільки музики, витонченості, шляхетності у вірші! Нічого Василь не додав, але я змовк... Вознесенський, лауреат Державної премії, до того ж ліберального складу думок, себто явний лицемір, — він був справжнім поетом, і Стус піднімає забороло, вітаючи талант, навіть якщо випадковий володар Божого дару продавав себе за барильце казенної ікри.

І — навпаки: найближчим людям він не прощав, коли якісь роботи видавалася йому нижчою за їхній хист. "Славко писав «Лихо з розуму» в плавнях, — розповідав мені про Чорновола, — переховувався від ГБ, чекав, що за ним прийдуть — писав похапки, аби встигнути закінчити. Книга не виявила його можливостей. Він

не мав часу над нею попрацювати, але кого це цікавитиме?" — "Себто що ти кажеш, Василю! — здивувався я. — Кожний нормальний читач збагне, що книга писалася за таких умов. А ти сам, коли читаєш і знаєш історію написання, невже тобі байдуже — написали річ у камері чи в плавнях, у щохвилинному дождиванні обшуку й арешту, чи в затишному кабінетному раю?" Василь промовчав, і я подумав: а йому ж, мабуть, байдуже... Річ має бути зроблена — на вершині авторських можливостей і самовіддачі, а життєві умови творця під час праці — приватна справа, що творчости й мистецтва не стосується.

Усе літо Зіненко мстився Стусові за заяву. Черговим покаранням стало позбавлення щорічного побачення. Кожного з нас капітан покарав би так само — поготів Стуса, українця (спеціалізацією гладкого капітана було цькування українців, решті при ньому жилося трохи легше). Тому всі чекали, що Стуса позбавлять побачення й сприймали це як "нормальне покарання", навіть не дуже тяжке: Стусів термін кінчався через півроку, відвезуть його на заслання, туди приїде дружина, й вони зможуть побачитися не у в'язничній клітці, з підслухачкою, вмурованою в стіну над ліжком, без права виходу звідти впродовж двох діб, задихаючись від болю голови (бракує кисню), — ні, вони зможуть пройтися на повітрі, поговорити без третього вуха пана капітана чи опера з ГБ... Всього лише півроку потерпіти! Але Василеві нове покарання здавалося хуліганським штурханом з темряви. Кілька днів він кидався з кутка в кутки зони: широкі, ніби журавлині, кроки, змарніле обличчя, що вмить утратило красу й доброту, — вираз пораненого в бою коня! До мене підійшов Василь Овсієнко й почав радитися: "Треба щось для нього зробити! Подивіться, він як змії, зовсім як змії!"

А Зіненко в тиші свого кабінету, поки ми шили рукавиці, вигадував і здійснював нові операції супроти Стуса. Якийсь покидьок (або сексот, або пронизливий покидьок, лейтенант Улеватий, що тинявся по зоні знічев'я) доповів, що Стус годинами сидить коло "куща Сороки" навпочіпки, розглядає його, щось шепоче... Отже, куцт йому чимось дорогий? Зіненко вжив заходів.

Коли ми повернулися ввечері з робочої зони, трояндовий куцт був викопаний, корінь розірвано на живці й живці акуратно

висаджено вздовж штабного барака — під вікном кабінету громадянина капітана Зіненка.

Треба ж так нудитися від неробства та віддати душу дрібній заздрості й злобі, щоб вигадати й здійснити подібне паскудство. Цей здоровань (поставою капітан нагадував штангіста-важкоатлета) сидів з ранку до вечора в кабінеті й "керував" — кудись мусять іти бодай суто фізичні сили, от він і вигадував капості... Службового значення вони не мали жадного: зона закривалася через місяць-півтора, і якщо ми про це тільки здогадувалися, то пан капітан знав достеменно! Навіщо йому в такому разі пересаджувати куц до штабу? Тільки зі злобного бажання скривдити Стуса.

...Написав і одразу ж подумав: а раптом я помиляюся? Може, все пояснюється без "психолозтва", яке так полюбляють "високочолі" інтелігенти, пояснюючи життєво-побутові ситуації... Що, коли капітан просто робив маленький гешефт, а я приписую його дії соціальний зміст? І ось чому я так подумав.

Перед кінцем зони капітан навіщось зробив на ній загальний ремонт: побудував нові туалети, поставив у дворі нові столи й лави, поремонтував два бараки. Навіщо? Для нових зеків? Але й через два роки "мала зона" стояла порожня (я довідався про це вже під час етапу на заслання, від сусіда-кримінальника, що їхав з сусідньої сімнадцятої зони — колишньої жіночої). Дозволю собі тут маленький ліричний відступ: у ті дні на зоні працював з неймовірною старанністю старий бандерівський партизан дід Кухарук, що кінчав того літа свої 25 років, людина золотої вдачі й золотих селянських рук, лагідний, невтомний, він боявся начальства, але за чверть століття не продався йому, не продав своїх. "Хіба думав я, пане Михайле, пережити 25 літ і сім'ю побачити, — ділився він. — Адже такий божевільний строк! Хочеться на волю заробити, щоб не з порожніми руками до сім'ї прийти". Худорлявий, смаглява шкіра напнута на скелет, — Кухарук працював на ремонті зони, не знаючи вільної хвилини: пиляв, стругав, збивав, фарбував — один за цілу бригаду і наперед тішився, скільки йому заплатять за нарядом. Йому заплатили — останнього дня, коли вже не було часу перевіряти, скаржитися й сперечатися — жалюгідні копійки, заледо десяту частину того, що належало, як ми приблизно підрахували потім. Безперечно, за нарядами в бухгалтерії робота була оплачена повністю, але кому адміністрація виписала решту дев'яносто відсотків заробітку? А колишній капітан-лейтенант

Лисенко, що змінив Кухарука в столярні, зміг підрахувати за цінниками, що йому, як людині "грамотній", виписали трохи більше, ніж Кухарукові, — приблизно 25% належного заробітку. Хто дістав решту? Ось, пригадавши це, я й подумав: може, (як правило — цитатні) за прочитаними книгами призводила до конфіскації, наприклад, конспекту повісти письменника-гебіста Юліяна Семенова "Альтернатива" (цитати про ворожнечу сербів і хорватів у довоєнній Югославії Зіненко сприйняв як хитромудрий викрут про росіян і українців) чи конспекту збірника Академії Наук "Внутрішня політика російського царату" (тут капітанові видалися підозрілими зображення робітничих слобід за Петра I, він подумав, що так зображено табір, а також статистика про зубожіння села за Івана Грозного — про що подумав капітан у цьому випадку, я не знаю, він мені не пояснював). І вже справжньою крамолою видалися цитати з "Історії мого сучасника" В. Короленка про неприпустимість подавати супліки про помилювання серед каторжан минулого століття: коли я довів, що "підриву й послаблення" бути не може, оскільки всі цитати — з книги російського князя, що є в таборовій бібліотеці, він не полінувався, перевірів і — негайно вилучив Короленка з бібліотеки, очевидно, також як підривника існуючого в СРСР ладу.

Якось, улітку 1976 року, в мене знайшли вірш українською мовою, підписаний дивним, явно конспіративним прізвищем — Кіплінг. Мої спроби довести, що вищезгаданий Кіплінг є англійський поет, а вірш, визнаний підривним, надруковано в СРСР навіть у двох російських перекладах — М. Лозинського та С. Маршака (обидва я показав Зіненкові, вони були в Стуса), — не справили враження. Капітан був проникливий та передбачливий, усі єврейські штучки Хуйфеца (так він звав мене позаочі) не вводила його в оману.¹⁸

— Кажете, Михайле Рувимовичу, цей Кіплінг по-українськи писав? А по-моєму, по-українськи пише Стус, — і всміхався з виглядом цілковитого розуміння.

18. Я іронізую з проникливості капітана, але — несправедливо: насправді він мав рацію. Я дійсно, постійно обдурював його, працюючи в зоні над книгою, що вийшла друком в Парижі 1978 року, коли я ще перебував у Мордовії («Место и время», в-во «Третья волна», Париж, 1978 р.). Складаючи конспекти, я, власне кажучи, кидав капітанові «кусні» для конфіскації, щоб, задовольнивши інстинкт мисливця, він заспокоївся і більше не копав.

Якось одразу я відчув, що над Василевими поезіями з'явилася тінь гебістів: можливо, тому, що досить довго сам був об'єктом подібного полювання. Василь, навпаки, видавався спокійним: чотири роки до його поезій ніхто не прискіпувався, вони спокійно проходили перевірки, чому раптом тепер почнуться прискіпування? Його підводила віра в логіку: якщо в поезіях немає нічого політичного, навіщо їх конфіскувати? На той час у нього зібралось близько шестисот поезій: триста оригінальних і триста пересадження "куща Сороки" з місця загибелі героїчного борця ОУН під вікна штабу було замислене просто з "діловою метою", як "озеленювальні роботи", а гроші — замість зека-агронома Іслямова, який усе це виконав, отримав хтось у червоних погонах. Можливо, ураження почуттів Стуса і взагалі українців стало лише непримітним ідеологічним гарніром до фінансових операцій капітана?

Незабаром Василя Овсієнка "смикнули" на етап, на "профілактику" до Житомирського ГБ, і перед від'їздом він підвів мене до того місця, де кілька днів тому цвіли троянди. "Дивіться, пане Михайле, — він показав на ледь помітний корінець, що стирчав з-під землі, — він житиме. Я — людина сільська, знаю. Підведеться. Маю до вас прохання: якщо на зоні не лишиться українців, поливайте його..."

Через місяць зона геть спорожніла, й мені невідомо, чи підвівся неприборканий трояндовий кущ над місцем смерти українського політзека.

Головним випробуванням, яке Зіненко звалив на Стуса, стало "полювання за поезіями".

Стартовим поштовхом для нього було, якщо пам'ять не зраджує, вилучення в мене Стусового перекладу відомої поезії Редьярда Кіплінга "Іф..." ("Якщо...").

Тут, очевидно, доцільно сказати кілька слів про себе. Під слідством я припустився великого прорахунку в боротьбі з ГБ. Коли зрозумів, що строк мені плянують цілком серйозний, чесно попередив слідство: "Ви просто очманіли — саджати письменника в зону! Та я ж усе побачене в Мордовії — опишу". Не треба вважати мене просто наївним — таким я не був. Розраховував, що, попередивши ворога про небезпеку, яка йому загрожує, змушу

замислитися: а чи не перемінити строк зони на іншу, м'якшу для мене, але й безпечнішу для ГБ міру репресії? Тоді я ще недооцінював їх наївної самовпевненості й водночас закомплексованої неповноцінності. Довідавшись про мої задуми, вони мене в зону, природно, запхали, та на довше (по можливості), а щоб "профілакувати" себе від неприємних письменницьких несподіванок, наказали забезпечити мене особливою увагою, "недремним оком" місцевого ГБ.

Тому в зоні мене обшукували з неймовірною настирливістю, і бунд-який папірець, що викликав бодай найменше вагання Зіненка, вилучали з відомим у історії формулюванням: "як такий, що містить наклепницькі вигадки, спрямовані на підрив і послаблення існуючого в СРСР ладу". Звичка складати конспекти перекладів — з Гете, Гайне, Кіплінга, Рільке (особливо багато — з Рільке)... Василь явно недооцінював капітанової запопадливості та його мотивів: щойно Зіненко заочно скінчив інститут МВД, лише півроку тому перейменований на Академію внутрішніх справ, почепив на груди червоного ромба і тому мав реальні можливості з начальника малого політичного "лапункту" перетворитися на хазяїна великої кримінальної зони (а це не лише додаток до платні, відповідно до чину й посади, це також можливість серйозних "лівих" операцій для шефа великого господарчого підприємства). А "пробити" кар'єру в СРСР, особливо в каральному відомстві, найлегше, переслідуючи й зраджуючи саме земляків.¹⁹ Капітан розумів це, і тут до нього в пашу потрапив Стус.

19. Перший комуніст Й. В. Сталін зробив кар'єру, переконавши Політбюро окупувати свою батьківщину — Грузію: якщо вірити відомостям Троцького, навіть В. Ленін був збентежений цим актом міждержавного розбою, але Сталін наполіг, і винагородою йому стало призначення на пост генерального секретаря ЦК. Так формувалися норми партійної моралі й партійної кар'єри. Зіненко чуттям справжнього карателя це розумів.

До речі, він мав у кого вчитися. "Діди" — воєнні злочинці — розповідали мені, що одним з його попередників був такий собі Йофе (на час мого перебування в Мордовії він уже кар'єру зробив і служив заступником начальника управління МВД в чині підполковника). "Такий до нас був людяний начальник. Ми боялися, все таки єврей, ми ж за євреїв сидимо, а він виявився справедливий, нікого не кривдив. Тільки от євреїв у зоні не любив. Тільки не зобачить єврея, одразу присіпається".

Отже, Зіненко мав учителів не лише в історії, але й, так би мовити, перед очима.

Втім, навряд чи він цілком усвідомлював, що робить, — це саме той випадок, коли "не видають, що коять".

— Він вас дурить, Михайле Рувимовичу, — з селянською хитруватістю відкривав мені якось очі. — Він тільки так каже, що поет. А якби мали доступ до його справи, побачили — ніякий він не поет. І книжок він не має, лише за кордоном.

(За кордоном, на думку капітана, могли видавати лише непотріб, який у нас видавати не захотіли — отже, й рахувати його нема чого. Крім того, він уважав, що за кордоном видають виключно за антирадянську спрямованість, а як написано — це нікого там не цікавить. Так його в академії вчили. До мене він ставився з набагато більшою пошаною, ніж до Стуса, бо в моїй справі була офіційна довідка — мовляв, я — літератор. Тому й починав іноді пояснення своїх дій).

— Громадянине капітан, та хоча б ніде не друкувався, я ж на власні очі бачу...

І тут я "затнувся", глянувши на начальника. Який плутяга знайшовся — на власні очі бачить! А інші, ті, що *відповідають*, вони — не бачать?

...Поступаючися Стусові, можливо, у всіх відношеннях, я перевершував його, либонь, тільки в одному: в обережності. Тому вжив своїх заходів для врятування поезій: почав таємно їх копіювати у власних зошитах і переховувати, звичайно, не серед своїх речей. У операції врятування поезії брав участь також Роман Семенюк: він теж копіював Стусові поезії. Але ми надто стомлювалися після праці й швидко діяти не могли: бракувало сил. 600 поезій — це багато, переписувати їх доводилося таємно, ховаючись від сексотів. Зіненко нас випередив.

Спочатку він вилучив Стусові поезії для "перевірки". Василь усе ще був спокійний: за чотири роки подібних перевірок було багато, всі скінчилися благополучно. Любити дружину, ба навіть Україну вважалось дозволеним у рамках існуючого закону (хоча останнє — не заохочувалось). Повернуть! І, справді, повернули. Ненадовго.

В останні дні серпня 1976 року стало, нарешті, ясно, що зона ЖХ 385/17а скінчила своє існування. Виглядало це врочисто, в стилі доброго сюрреалістичного фільму: останніх 25 зеків, яких перевозили на 19-у зону (решту відвезли днем раніше), вишикувалися перед баракком-цехом, перед кожним поставили стіл, а перед кожним столом — військовослужбовець МВД. На столах —

розкриті фанерні валізи, сакви-"сидори", мішки, — йде колективний обшук! (Після обшуку речей зеків відвели до цеху й так само, шерегом, роздягли догола та обмацали одіж. Є в цім видовищі щось таке, що виходить за межі розуму й почуттів нормальної людини, і тому художньо цікаве. Уявіть собі поруч голих Стуса, Айрікяна, Хейфеца і солдатів, що заглядають їм у сідниці...).

У дворі мене обшукували поруч зі Стусом. Мене перевіряв солдатик, а Стуса довірили фахівцеві — місцевому цензоріві, "молодшому лейтенантові конвойних військ". Мабуть, зовсім недорозвинений був суб'єкт, якщо йому присвоїли звання, котре в Радянському Союзі фактично зникло (будь-який випускник офіцерського училища тепер дістає лейтенанта, а для неукаслужаки відновлено звання прапорщика. Тому лише надпотужна старанність, поєднана з цілковитою відсутністю освіти, могли створити в наш час дивний гібрид — молодшого лейтенанта).

Саме він під час обшуку вилучив у Стуса всі його поезії — "для нової перевірки". Василь шпигав словами, ехидував, дражнив цензора, а той вишукував нові й нові записи (600 поезій — чималий шмат!). За ними з десятиох, приблизно, кроків з величністю бегемота, що став на задні лапи, примружившися, спостерігав Зіненко.

Василь уже розумів небезпечність того, що відбувається: адже завтра ми покинемо цю зону, ніколи більше не побачимо її адміністрації. В кого шукати зошити, відібрані "для перевірки"? До кого звертатися з претенсіями?

За всіма перипетіями забули про мене. Солдатик взяв до рук перший зошит зі Стусовими поезіями, переглянув його й відклав до купки перевічених паперів... Раптом, десь посередині обшуку, Зіненко згадав, що я лишився без хазяйського ока: підійшов до нашого стола, почав витягати з рук солдата папери й особисто переглядати. Коли на м'ясисту долоню начальника ліг другий зошит, з десятима Стусовими поезіями, він мовчки відклав його до купки сконфіскованого. Там уже лежав "Атлас світу", подарований мені Борисом Соколовським, сусідом у камері слідчого ізолятора, і дві телеграми від матері.²⁰

Нарешті обшук закінчився. Я почав квапливо застібати,

---

20. Коли перед етапом я попросив Зіненка повернути з "перевірки" бодай "Атлас світу", він спокійно відповів: "Пізно. Ми вже все знищили".

зав'язувати свої манатки: боявся, раптом Зіненко згадає, що прогавив початок мого обшуку через Стуса й почне нюхати багаж другим заходом. По-іншому поводитися Стус: він, як беркут, височів, схрестивши руки й спостерігаючи за молодшим лейтенантом, і той, відчувши недобре, сам збирав і пхав у валізи речі грізного зека.²¹

Потім Василь скосив очі в мій бік, трохи зневажаючи мою метушню коло манаття: мовляв, чого принижуєшся перед ментами, чого крутишся? Я добре відчув невисловлену зневагу до мого незміння поводитися з гідністю й навіть "підлив олії", повідомивши з плаксивим виглядом:

— У мене відібрали твої поезії...

(Фраза, звичайно, розрахована на слух капітана Зіненка).

— А в мене відібрали мої поезії, — і він ще вище підняв голову: не бачити ментам нашого горя.

Здавши речі до каптьорки (їх відвозили на нову зону окремо від зеків), я відшукав Романа Семенюка. В нього обшук також пройшов благополучно. Отже — тридцять поезій у мене і двадцять у Романа, півсотні оригінальних поезій змогли вберегти. Хоч дещо... В цей час я помітив, як Стус, спустошений і знесилений, вже не зображуючи перед ворогом неприступності (вороги лишилися в робочій зоні, закінчували обшук), тягнучи по піску ноги, пройшов хвірткою до житлової зони (сьогодні хвіртка не охоронялася). Одразу повів його за барак і прошепотів (начальства немає, але стукачі завжди з нами), що п'ятдесят поезій оминули обшук.

...Того вечора ми сиділи вдвох на веранді барака, і настрої у нас був ліричний.

— М'яка твердість, — раптом сказав мені Василь. — Ось що в твоїй вдачі: м'яка твердість. Єдине, чого б я тобі побажав, — це бути більше євреєм.

— Більше не треба, — заперечив я. — Я й є справжній єврей. Просто без єврейських комплексів неповноцінності. Такий, яким, на мою думку, має бути єврей у своїй державі.

---

21. Того дня молодшого лейтенанта чекала ще одна знахідка: в зошиті кухарських та сільськогосподарських рецептів капітан-лейтенанта Лисенка він угледів Стусів переклад з Кіплінга й негайно відібрав зошит. Лисенко не дістав його назад і через два роки, коли я покидав зону.

■

Коли вже торкнулися "єврейського питання" — ще один штрих до нього. Василь у зоні прочитав "законспіровану книгу" — видану в Ізраїлі мікроформатом "Історію євреїв" Сесилія Рота.

— Не знав, що Хмельниччина в єврейській пам'яті — найстрашніша трагедія вашого народу. Читав, звичайно, що євреїв убивали, але що такий слід у народній свідомості... — Василь не договорив, його погляд линув понад мою головою.

В зоні я уважно аналізував психологію колоніально гноблених народів (їх представники становили більшість політзеків). Ось, коротко, що я помітив. У національно утиснених народів виробився комплекс власної неповноцінності, нерівності з жителями великих метрополій, тому вони підсвідомо хочуть бути не самими собою, а "як усі люди". Тому й національні ідеологи змушені підводити свої народи з колін сильнодіючими засобами, включно з "винятковою древністю нашого народу" (німці, як відомо, пішли від аріїв, щождо, скажімо, українців, то мене серйозно переконували в зоні, що вони — нащадки гунів, себто народу монголоїдної раси) або його винятковою ролею в світовій історії (росіяни врятували світ від загибелі під копитами монгольських коней, німці розгромили Римську імперію тощо), або винятковою, феноменальною для світу значущістю їх культурних досягнень (теорія "негритюда", наприклад, за якою негритянська культура принципово вища за європейську, чи твердження про перевагу російського іконопису над європейською системою малярства тощо), або унікальністю й єдиною істинністю його національної релігії (шінтоїзм у Японії, православ'я в Росії, грегоріянство в Вірменії, юдаїзм у єврействі тощо). Враховуючи, що це ідеологічне явище притаманне всім без винятку народам, які відчувають своє національне принижене становище, і що воно досить швидко зникає чи набирає нормальних пропорцій після досягнення національної самостійності (через певний час, звичайно, оскільки зникнення ідеологічних фантомів вимагає появи нової генерації, вільної від психології рабства), можна зробити висновок, що це історично неминучий засіб лікування народного комплексу неповноцінності на певному етапі недуги. Подібну думку я вперше почув від Стуса.

— На початку століття Донцов вирішив зробити нашій

народній свідомості щеплення расизму, — якось завважив він. — Тоді, думаю, це вважалось доцільним: надто приниженим відчував себе народ. У Києві лише три інтелігентні родини говорили по-українськи, решта інтелігенції зрусифікувалася... Тепер інша свідомість, тому й засоби інші.

Саме тому Стус уже міг об'єктивно оцінювати минуле свого народу й ніколи не виправдовував зла, навіть якщо воно видавалося національно корисним. У книзі Сесіля Рота є епізод, який справив на нього сильне враження: Герцль, основоположник сіонізму, приїхав до турецького султана просити фірман на створення єврейського осередку в Палестині, що тоді була підвладна Оттоманській Порті. Султан погодився, але натомість зажадав єврейської послуги: Герцль, відомий віденський журналіст, повинен був використати зв'язки своєї громади в європейській пресі, щоб вона не приділяла уваги подіям у Турецькій Вірменії (очевидно, геноцид вірменів готувався вже тоді, але виконання відкладалося через можливу реакцію Європи). Герцль відмовився від султанової пропозиції: свобода для свого народу, куплена злочином або сприянням злочиніві супроти іншого пригнобленого народу, видавалася йому, європейському лібералові, інтелігентові, естетові, негідною й непотрібною.

Стус не намагався виправдувати антиєврейські погроми на Україні міркуваннями можливої національної користи чи можливим політичним зиском — як це робив дехто з його земляків. Він сприймав ці погроми як ще одне національне лихо в ланцюгові нещастя, які звалилися на народ України (так воно, звичайно, й було: безперечно, що саме погромницька стихія зробила спільниками Москви в 1918 році не поодиноких комісарів з єврейського середовища, але всю багатомільйонову масу українського єврейства, себто створила в тилу національного руху масову базу для імперського завоювання. І безсумнівно, що участь єврейських частин у знищенні єврейського населення в червні-липні 1941 року на боці гітлерівців як ніщо інше сприяла ізоляції українського національного руху в повоєнній світі). "Стільки літ ми боролися, і ніхто не дав нам жадного набою", — сумно й гордо сказав якось Василь Овсієнко Стусові, і той мовчки кивнув головою.

Але Стус аж ніяк не смиренно сприймав трагедію національної історії: неспроможний її змінити, він хотів переіменувати її спрямування в майбутньому. "Факти подібні, на жаль, були", — сказав він про погроми, але тут таки нагадав про якогось свяще-

ника, що 1918 року рятував євреїв у церкві й у повному уборі, з хрестом, заступив загонові січовиків дорогу до церкви: "Ці люди під обороною церкви". Стус перший розповів мені про врятування євреїв митрополитом Шептицьким. А втім, на цю саму тему незабаром з'явилася стаття в радянському журналі, де Шептицькому закидали, що він урятував лише... 15 євреїв, адже їх загинуло набагато більше — чому він не зробив того самого для решти сотень тисяч! А в "Перці" надрукували карикатуру: страшенно небезпечний вовк з тризубом іде під ручку з найпідлішою лисицею, а в неї на грудях "Щит Давида", — в зоні жартували: "Це Стус під ручку з Хейфецом". Я потім подарував її на прощання Василеві.

Три останні епізоди в зоні ч. 17а, що якимось штрихом характеризують Стуса.

Служив на 17а наглядач ("контролер нагляду") Чекмарьов, що мав фізіономію лукавого й єхидного сільського хулігана. Хазяйливий, либонь, був чоловічок, усе до хати тягнув із зони: то косу собі скує в таборівій кузні, то лутку запропонує виточити в столярні, то паку рукавиць "захомутає" — кому вона могла знадобитися? Злодійкуватому контролерові доводиться дуже старатися на службі й тим покутувати в Зіненкових очах незначні людські гріхи. Що Чекмарьов і робив — з ве-е-ликою старанністю.

Якось він зробив капость Паруйрові Айрікяну, а цього, взагалі, я б не радив робити жадному співробітникові МВД без санкції КГБ. Паруйр не з тих хлопчиків, що забувають кривди. Він придумав розплату цілком у дусі місцевих традицій. Оскільки відомо, що в лазні зеки розмовляють вільно, бо електронні "блощиці" працюють через вологу погано, Паруйр саме в лазні влаштував виставу. Заледве до "мильної" ввійшов Зіненків "Шарик", бригадир Прикмета,²² Паруйр тривожно, ніби вихопилося ненароком, повідомив мене й Ушакова:

— Сьогодні Чекмарьов не вийшов на чергування! Невже проноухав Зіненко, що...

---

²² Прикмета — з воєнних злочинців. Засуджений на розстріл. За його словами, прокурор закінчив свою промову в трибуналі таким зверненням до суддів: "Розстріляти і кулі теж закопати в землю". Але за касацією вирок замінили п'ятнадцятьма роками таборів. Вірний прислужник адміністрації та КГБ, рідкісний навіть серед зламаних воєнних злочинців.

— Тих-хо! — обірвав я його лютим сичанням і ніби непомітно підморгнув у бік Прикмети. Мізансцена вийшла непогана...

Почали чекати: кліюне — не кліюне. Але тут Айрікяна відправили на етап (його повезли на "трійку", до Чорновола й Осіпова), він забув про наслідки своїх "ловів" (я розповів йому про них через рік, коли нас разом посадили до карцера, — теж у лазні). Але того вечора, коли вибув Айрікян, Зіненко викликав Стуса до штабу.

...Стус підійшов до мене стривожений:

— Михайле, що сталося з Чекмарьовим?

Я, щиро кажучи, теж забув про епізод у лазні: не до того було.

— А що?

— Мене викликав Зіненко. Натякав, що Чекмар нібито в чомусь замішаний, я не зрозумів, у чім річ, а він так єхидно питає: "Мовчатимете? А Михайло Рувимович обрав іншу лінію поведінки..."

Одержавши інформацію, Зіненко, в свою чергу вирішив розіграти виставу! Шкоди особливої не вийшло, оскільки інформація фальшива, Стус не міг на неї "купитися". Але цікаво, що саме Стуса Зіненко обрав для власної гри. До болю чесний і гранично порядний, він видавався Зіненкові просто гарячим дурником, мішенню для ігор "практичних людей"...

Мені пригадалося, як ув'язнений до врангелівської, здається, тюрми Осип Мандельштам покликав наглядача й попросив:

— Будь ласка, випустіть мене. Я не створений для в'язниці.

Стус, з його прямою й порядністю, гордістю й різкістю, аж ніяк не створений для в'язниці. Скажу блюзнірську, жахливу для зека річ: якби він визнав себе винним, як Дзюба, й такою ціною вийшов на волю (хай уявну, радянську), я б — радів. Сидіти у в'язниці — для цього придатні люди простіші, як от я, наприклад, а джерело Божественних гармоній, Стус — його хотілося б уберегти від подібної долі.

Але Стус не міг лишитися поетом, якби він жив не так, як він жив. Це я також розумів.

"Проклята та країна, яка потребує героїв" (Б. Брехт).

Здається, останнього тижня перед етапом сімнадцята зона була приголомшена ультрапригодою: Айрікян викрив сексота ч. 1 на зоні — Володимира Кузюкіна.

В кількох словах розповім цю новельку, хоча прямого відношення до Стуса вона не має.

Про те, що Айрікян щось готує, я знав. Він сам натякнув мені, сказавши: "Все мине добре, якщо людина, якій ти віриш, виявиться порядною". Він мав на увазі Кузюкіна.

В ті роки зекам дозволяли надсилати додому пакунки з речами та книгами, які їм не потрібні на зоні. Євреї винайшли спосіб, як використати цей канал для переправки інформації.

Спосіб виявився простим і ефективним, багато паперів вийшло з зон, аж поки Кузюкін не продав Айрікяна. Перевіривши пакунок, цензор звичайно пропонував зекам самим зашити полотняну обшивку пакунка. Але через звичайні чиновницькі лінощі цензор, як правило, запрошував на перевірку двох-трьох зеків одночасно. За домовленістю, один з них відвертав його увагу якимсь питанням, а цієї миті інший встигав запхати в уже перевірений пакунок задалегідь підготований і захований за пазуху збірник документів, після чого на очах у цензора все зашивав.

Того разу цензор викликав на перевірку пакунків одразу трьох зеків: Айрікяна, Стуса й Кузюкіна. Стус "розігрував" цензора, мерзенного, до речі, типа, а Айрікян устиг запхати до пакунка пакет, у якому були копії ста п'ятдесяти його заяв на ім'я адміністрації. В них було відбите документоване життя концтабору — безцінний матеріал для майбутнього історика, і Паруйр це розумів. Наприклад, заява з ПТК:²³ "Прошу дозволу продати з крамниці продукти на належні в цьому місяці два карбованці: пачки маргарини — 1, пачка чаю (50 грамів) — 1, печива — 300 грамів, хліба білого — 1 буханка, повидла — 300 грамів. Айрікян".

— Ти думаєш, ми не розуміємо антирадянського змісту цього документу! — махав заявою перед носом Паруйра полковник ГБ Дротенко (вже після провалу).

Операція переправлення пройшла благополучно, але днів через три Паруйра викликали на вахту, відкрили пакунок і витягли звідти пакет. Після цього він, природно, почав підозрювати єдиного свідка — Кузюкіна (не Стуса ж!).

"Розколов" він його в досить примітивний спосіб, якого навчився у співробітників ГБ. Одного з соратників Айрікяна з Національної об'єднаної партії Вірменії підозрювали, що він продав гебістам секретні відомості організації, бо їх ніхто не знав, крім цієї

---

23. ПКТ — приміщення камерного типу. — Ред.

людини. Але потім вдалося з'ясувати, що гебісти знайшли аркуш паперу, який лежав під тими конспіративними записами, котрі робив підпільник. На папері відбилися лінії, витиснені на верхньому, списаному аркуші, й за ними в ГБ вдалося прочитати зміст знищеного конспіративного послання. Той самий прийом Айрікян використав супроти своїх "учителів" з ГБ: знайшов у Кузюкіна чистий аркуш паперу і прочитав по витиснених лініях кілька рядків, адресованих уповноваженому зони.

Опис того, як саме він зробив це відкриття безсумнівним для всіх, не відкриваючи способу викриття шпигуна (навіть мені розповів через рік), — це така комічно-пригодницька новеля, яка потребує місця в зовсім іншій книзі. Скажу лише, що в очах товаришів головним доказом провини Кузюкіна став не той чи той речовий доказ (речових доказів Паруйр не показав тоді нікому), а радше відбиток безсумнівної провини й цілковитої моральної пригніченості, який після викриття штемпелював обличчя Кузюкіна. Страшно дивитися на таке людське приниження! Володимира Івановича вбивало не тільки викриття ганебної співпраці, але програш тонкої гри, яку він стільки років вів. Розумник, хитрун, гравець високої кляси, він програв хлопчиськові — яким, безсумнівно вважав Айрікяна! Професора Болонкіна обкрутив, письменника Хейфеца обкрутив, а на хлопчиськові Айрікяні усочив по саме нікуди, та ще як дивно, незрозуміло... Зовні він усе заперечував, але жахливе приниження від провалу цілковито зломило його.

Природно, з ним перестали розмовляти й запропонували покинути дисидентський стіл у їдальні (в середовищі воєнних злочинців стукацтва прилюдно не засуджували, й тому він міг сісти за їхні столи). Парадокс ситуації полягав у тому, що цей дисидентський стіл згуртувався зовсім недавно й саме довкола Кузюкіна, після того, як на Пермь етапували Дмитра Квецька, тамаду колишнього дисидентського центру в зоні. Кузюкін відмовлявся покинути місце: "Я тут три роки сиджу, а ви всі щойно підсіли..." Домовилися, що виселення відбудеться без демонстрації: на завтра відсядуть від столу 2-3 чоловіки, серед них і Кузюкін, відтак за день решта вернеться, а він ніби застрягне в чужій компанії. "Золотий міст" для втечі, як звалось це за давніх часів! Та заледве ми про весь ритуал домовилися й сіли востаннє за стіл, як Стус з приреченим і, я б сказав, перекривленим від муки обличчям, простогнав:

— Володю, ти вибач мені, будь ласка, але не можу я, ну ніяк не можу навіть одного разу сидіти з тобою за столом!

Піднявся й пішов до сусідів з тарілкою.

І ніби скомандував: ми всі підвелися й вийшли з-за "дисидентського" столу: Кузюкін лишився сам. Дообідав сам, а на вечерю теж перебрався — до воєнних злочинців. Зганьблений його участю стіл стояв порожній до самого етапу.

Голкою лишилася в пам'яті Стусова фраза після того обіду: такий відчай у ній бринів:

— Господи, як у цьому становищі людина не повіситься — навіть якщо вона Кузюкін!

Здається, я безладно переповів... У Василевій інтонації не було злости, помсти, погрози. Це не в його вдачі, він — поет, інтелігент, йому чуже "задоволення від покарання". В його інтонації звучало страждання при вигляді людського падіння. Нестерпно боляче бачити, як людина з розумом і потягом до правди (невипадково ж він з офіцерів потрапив до зони) злякалася, заплуталася і в страхові падає в таке... Навіть зиску особливого Кузюкін не мав: щоб лишитися поза підозрою, він не міг користатися гебівськими пайками в зоні (всі бачать усе), а звільнили його на рік раніше (з п'ятьох років!) лише тому, що він провалився, себто став непотрібним хазяям, інакше тягнув би строк од дзвінка до дзвінка! (По прибутті на 19-у зону його відокремили від усього етапу, запустили на вахту і — помилювали "Верховною Радою"!).

Ми легко дивилися на зраду колишнього старости чи поліцей, кримінальника чи малописьменного роботяги, але бачити *людину*, зігнуту ворожою силою до рачкування, *людину*, що стала "сукою"... Василь страждав від цього видовиська більше за самого Кузюкіна.

Адже сам він знав, що вистояти можна й треба і не так уже й важко це зробити, якщо не злякатися. І тому падіння виглядало безглуздим самозатоптуванням особистости, а поетові тяжко бачити загибель живої душі.²⁴

---

24. Тут мені раптом пригадалася розповідь Кузюкіна про якогось майора КГБ Янашкіна, уповноваженого нашої зони, який загинув колись, п'яним потрапивши під поїзд. Кузюкін згадував: "Я його прошу: -Бога ради, лишть мене в спокої. Дали мені п'ять років, і досить, хочу досидіти їх спокійно. Нічого мені не треба в житті, крім цього». Не дав, сука. Бог його покарав: за два тижні поїздом зарізало".

Стільки туги й непростення було в тій злоби до мертвого, що чулася в голосі Володимира Івановича, а я ж нічого не зрозумів у його розповіді. Це знов — про монологічність моєї вдачі.

■

У зоні палять останнє сміття, кидають у багаття непотрібні на етап листи й папери, всюди спустошеність житла, яке полишає господар. Між бараками блукає чоловік з міцною статурою, з головою борсука на сильних плечах — майор ГБ з символічним прізвищем Трясоумов. Веде якісь ігри. То зайде до Кузюкіна й пообіцяє перевести його на Пермь, до нього товпляться "діди", які мріють більше заробити в зоні "на старість" (табірний трудовий стаж не зараховують, призначаючи пенсію, й люди, що сидять по 15-25 років, фактично позбавлені її до смерті), а "на Пермі, кажуть, більше платять", ось вони й просяться в доброго й могутнього начальника "на Пермь", він уже Кузюкіну пообіцяв, і несподівано наражаються на відмову... Потім Трясоумов відшукує мене у дворі зони (я саме про щось балакаю з Василем), пхає широкопалу пухлу долоню в кишеню своїх штанів і витягає звідти жменю горіхів:

— На, Хейфец!

Проста гра: на очах у "старичків", а надто Василя, показати, що "Хейфец іде на контакт" — так це зветься їх пташиною мовою. Звичайно, я й без гри ніколи нічого б не взяв від гебіста, нормальне людське самолюбство не дозволяє.²⁵ Але вдача є удача, її не зміниш: мені совісно одразу ж нахамити людині, яка щось дає, нічого формально не вимагаючи натомість, нібито з самої доброти. Тому відмовляюся делікатно:

— Дякую, не хочу. Я зовсім не люблю горіхів.

— Бери, бери. В мене ще багато. Не соромся.

— Дякую. Я не їм горіхів. У мене від них згага.

Сигнал шикуватися — остання перевірка в зоні — перериває неприємну розмову. Ми стаємо в шерг, Трясоумов — коло маленької колони "останніх могіканів", раптом Василь голосно, щоб усі чули, звертається до мене:

— Чого ж ти, Михайле, образив пана-благодійника? Взяв би горішків, сам би з'їв, мене почастував...

Трясоумов гладшає на очах — чи це, здається, називається "набрякає"? Просто на очах набрякає.

---

25. Приймати щось від гебістів можна лише тоді, коли ведеш гру, в якій удаєш, що зламаний, приголомшений їхньою силою. Подібну гру мені доводилося вести, коли переконував, що рукопис книжки "Место и время" (вже підготовлений, щоб відправити "за огорожу") я нібито знищив у кочегарці в Азата Аршакяна.

— Стусе, ви знущуєтеся з представника радянської влади. В моїй особі ви ображаєте всю владу, я не можу цього пропустити. Я йду до адміністрації!

І пішов у штаб до Зіненка.

Зіненко мав особливий стиль оформлення покарань. Звичайно, якщо надходила вказівка ГБ когось репресувати, "нормальні" емведисти "прикріплювали" до зека наглядача, який невідступно стежив за мішенню, поки не знаходив потрібної "провини" (незастебнутий гудзик — "порушення форми одягу" або "відійшов під час зміни від робочого місця" тощо). Зіненко віддавав перевагу жлобській простоті. Діставши "вказівку", він викликав Прикмету чи бракувальника Колодку, чи ще когось із "сучні", що тремтіла перед "блядиною" (так вони прозвали свого улюбленого начальника), оформлював їх *свідками* будь-якого порушення, що йому заманулося винайти, і виписував 15 діб карцера. Зека навіть не повідомляли про те, яке порушення він учинив, — обійдеться.

• Коли ми прибули до нової зони — дев'ятнадцятої, — слідом за Стусом прийшла постанова про його запроторення до карцера на чергові 15 діб.

На 19-ій зоні ми провели разом менш як два місяці: Василя відвозили до лікарні, мене — на "профілактику" в Саранськ (на дізнання з приводу знайдених уривків із книжки "Место и время"), але навіть ці два місяці ми мало спілкувалися: я доробляв книгу — знайшовся канал на волю через "самольотника" Бориса Пенсона, — було не до розмов.

Про працю над книгою Василь довідався, хоча загальним правилом конспірації у нас із Борисом був давній закон: кожна, навіть найнадійніша, людина не повинна знати більше, ніж їй належить знати (я сам не знав "канала", який виносив рукопис із зони). Але я вирішив включити до "пакунка" Василеві матеріяли, крім того — взяв у нього інтерв'ю для книги, і не пояснити, навіщо я це роблю, я не міг. Пояснення було гранично коротке, я сказав лише три слова: "Працюю тепер із Пенсоном". Василеві, який уже переправляв разом із Чорноволом і Пенсоном рукопис на волю, говорити більше було не потрібно. Він кивнув: "Так, тобі до пари треба Боббі-холодного-носа (так він називав Пенсона)".

Привід для інтерв'ю був такий. Я помітив, що всі прибалти на зонах — і на 17-ій, і на 19-ій — ставилися до Василя з підкресле-

ною повагою: навіть найстарші й найповажніші, як от литовський богослов і дипломат Пятрас Павляйтис²⁶ чи капітан естонської армії, а відтак юрист із Тартуського університету Теодор Райнголдт.²⁷ Спитав когось із них, мені відповіли: "Хіба не знаєте, що Стус через прибалтів потрапив до ПКТ?" (ПКТ — приміщення камерного типу — делікатна назва таборової тюрми). — "А що було?" — "Спитайте в нього подробиці, ми на трійці не сиділи". Викликав Стуса "на коло", сказав про працю з Пенсоном, попросив його заяви, а потім — про прибалтів і ПКТ.

— На трійці сидів литовець Клеманскіс, — почав він. — По-табірному був добрий товариш. (Згодом Людас Сімутіс, ветеран 25-річник, розповів мені про Клеманскіса: "Під час війни служив у німців начальником районної поліції. Врятував од смерті багатьох євреїв та комуністів-литовців. Коли його арештували, не сказав слідчому про це, розумів, що лише зашкодить і йому, і тим людям. Дивувався при мені: ці люди (серед них був якийсь чільний комуніст) прийшли до ГБ, щоб дати свідчення на його оборону. Даремно, звичайно, — дістав 25 років і помер у зоні..."): Відвезли його на шпитальку, потім приїхали звіди, не пам'ятаю, хто, — кажуть: помер. Я на перевірці вийшов перед шерегом і кажу: "Немає нашого товариша. Його позбавлено останньої втіхи: щоб у останню путь його провели ті, хто ділив із ним життя, хліб і сіль..." — "Стусе, припиніть займатися агітацією!" — "...давайте зробимо для нього те, що можемо: скинемо на згадку про нього шапки". — "Стусе, припиніть!" Проте всі, навіть сучня, поскидали шапки, весь шерег. Потім Александров, майор із трійки, почав слідство: справа про мітинг, зорганізований Стусом у зоні. Я йому кажу: "Як вам не соромно, громадянине начальник? Фашисти, й ті віддавали урни з прахом ув'язнених громадян своєї країни близьким, щоб вони могли його поховати, а ви..." Дістав шість місяців тюремного утримання.

Так жив у таборі Василь Стус.

---

26. Дістав термін як редактор підпільної литовської газети "Дзвін волі". При мені кінчав 30 років свого 35-річного терміну.

27. Відмовився скоротити собі термін на 10 років (з 25 до 15) у обмін на покайну заяву. "Людина не може каятися в тому, що вона любить свою Батьківщину". При мені кінчав 21-ий рік ув'язнення.

Коли, прибувши на 19-у зону, Стусові прочитали Зіненкову постанову про запроторення на 15 діб до ШІЗО, в скриньку "Для скарг та пропозицій" знову ліг стос паперів: повідомлення про загальнотабірну голодівку протесту.

Цього разу я й справді був її організатором. Голодівку задумав ступеневу, себто щодня до нечисленного ядра тих, хто почав голодувати, мали приєднуватися нові й нові люди. Цей варіант голодівки був гранично неприємний начальству: воно змушене щодня доповідати своєму керівництву про поширення акції. Крім того, діє ще один чинник, урахований при плянуванні: оперативну частину постійно шарпають — коли голодівка скінчиться, скільки зеків візьме в ній участь, — але навіть якщо в нашому середовищі діє провокатор, він ні про що не може повідомити, — все це знаю лише я, і оперчастина має неприємності, а в такому разі виникає неминуче бажання якось погасити неприємну історію, а Зіненка вони на 19-ій зоні напевно не люблять: сволота — він із усіма сволота, хоч із супротивниками, хоч із своїми, — нащо їм через нього страждати...

Обміркували ми це за столиком на повітрі, чудового вересневого дня, коло самого паркана, що відокремлював карцерно-тюремний барак від зони, і напарником собі для початку голодівки я обрав українця Ігоря Кравцева, який звичайно через слабке здоров'я в акціях участі не брав, але за Стуса — наважився!

Але оскільки метою акції, знов таки, було не бажання дошкулити адміністрації, а врятувати Василя від карцера, то, на моє прохання, спочатку Сергій Солдатов, а потім Пенсон із Коренблітом почали розмови з гебістами, які з'явилися на зоні.

Чому з гебістами?

З начальством у червоних погонах говорити даремно — там сидять люди "офіційні", їм престиж не дозволяє вести переговори з зеками як із "високою стороною, що домовляється", вони відразу почнуть кричати: "Шантаж!" і т. п. А гебісти — люди формально сторонні, вони "не командують", вони лише "провадять нагляд", вони можуть "лише порадити" адміністрації, а це дозволяє їм бути гнучкішими.

Пенсон утовкмачував їм: голодівка на зоні нікому не потрібна: ні зекам (хто ж хоче псувати своє здоров'я), ні адміністрації (навіщо страждати через сваволю чужого шефа, Зіненка), ні ГБ

(образи Трясоумова не обходили місцевих уповноважених; та й навряд він признався, що його публічно принизив Стус, — не вірили ми в подібне). Ось Пенсон і втовкмачував старшому лейтенантові КГБ Мартинову все це.

— Але як же престиж адміністрації!

— Адже Стус хворий! Таж адміністрація без жадної шкоди для престижу може викликати до нього лікаря, а той, відповідно до закону та наказів МВД, дасть розпорядження перевести його до амбулаторії...

Думаю, що в нашій перемозі відіграв певну ролю також чинник "особистости". Начальником режиму на зоні служив літній, добрий, рудий майор із Ленінграду (забув його прізвище). Трапляються в МВД люди, які не мають паскудної пристрасти дошкуляти зекам без жадної користи для себе, з самої нудьги. Як вони живаються з системою, не розумію, — але подібні люди існують. Зберігаються між молотом зчерствілого від повсякденного концтабору начальства і ковадлом озвірілих від нескінченних літ неволі в'язнів, психів-кримінальників. Зовсім недовго цей рудий майор пробув у нас на зоні (незабаром його перевели "режимом" до зони для іноземців — там, дійсно, найкраще для нього місце, з точки зору начальства), але дихати на зоні стало легше, і Стуса він звільнив.

На третій день голодівки відправили Василя до лікарні, — ми відразу припинили голодування.

Через тиждень з лікарні прийшло повідомлення: Стуса ознайомили з протоколом — його поезії, які Зіненко відібрав під час етапування до 19-ої зони, сконфісковано "як такі, що містять наклепницькі, спрямовані..." і т. д.

Стус передавав, що оголосив безтермінову голодівку протесту.

Що робити?

Насамперед — урятувати ті Василеві поезії, що "протягли" через Зіненка.

До чого ж уїдлива тварюка: ще раз з'явився — на процедуру прийому зеків у 19-ій зоні — й повторно оглянув речі всіх підозрілих. Але на кожну діру знайдеться своя затичка! Я здогадався пхнути зошит із поезіями в ту валізку, яку відправляли до "далекої

каптьорки", себто поза межі зони, пхнув туди також деякі речі, потрібні на кожен день, спокійно пройшов другу перевірку невагомного капітана, через кілька тижнів подав заяву, що в валізі "далекої каптьорки" (там зберігалися речі "на звільнення") випадково залишилися потрібні тепер предмети одягу (шкарпетки, ще дещо) і... "вбив" на п'ятнадцять хвилин свою валізу. Витягнув з неї зошит, який цього разу не зацікавив наглядача (адже він не дістав Зіненкових указівок щодо поезій), мент переглянув його і... віддав мені.

Вірші переписали ще раз (на випадок провалу), долучили до них добірку, врятовану Семенюком, і переслали "за паркан". Здійснювало це переправлення вірменське земляцтво — вони знайшли тимчасовий канал. "Це наш дарунок Україні та Василю", — сказав зек, організатор переправлення (прізвища не називаю: він — ще в Радянському Союзі).

Отже, шоста частина нібито врятована для майбутнього. Півсотні з трьохсот оригінальних поезій (перекладів не було жадних). Мало!

І тут у мене з'явилася ідея однієї комбінації.

Саме на початок жовтня приспіло "пільгове" побачення з моєю дружиною — нагорода від Зіненка за стусівську голодівку. Кожен недурний зек знає, що в камері побачення, саме над ліжком (де подушки), в стіну вмуровані "блощиці". Я думаю, що побачення "політикам" узагалі дозволяють лише завдяки цим "блощицям": коли близькі люди зустрічаються раз на рік, то, навіть знаючи про неминучу "підслухачку", вони не можуть не говорити про найцікавіше для них, не можуть не характеризувати близьких друзів, знайомих із дисидентського світу, не передавати новин, що часто відомі лише вузькому колу "втаємничених", — а оперативники ГБ ловлять інформацію, аналізують, обробляють і кладуть на стіл начальству в вигляді найвірогідніших зведень. Адже інформацію здобуто секретним каналом, та ще й фіксовано в момент, коли зек перебуває наодинці з дружиною, матір'ю, братом, — її напевне вважають найважливішою й найточнішою. А тому на стіл начальству подають у менш препарованому, ніж звичайно, вигляді, — отже, є шанс вийти на бесіду з "вирішальними" інстанціями ГБ і вплинути на *рішення*.

Найвигідніше те, що вони втрачають звичайну підозріливість: "Не дамо цьому євреєві нас обкрутити!", а навпаки — пишаться своїми професійними перевагами, своєю науково-технічною осна-

щеністю, яка дозволяє їм з допомогою власних закритих науково-дослідних інститутів або секретних закупівель міністерства зовнішньої торгівлі в Європі та США пробиратися в шлюбні ложа й підслуховувати, що ночами відбувається між чоловіком і жінкою. В таку мить їхня підозрливість і пильне недовір'я приспані й приборкані тихою гордістю від усвідомлення власної могутності й "учености", і саме тут треба спробувати повернути їхній мозок у потрібному напрямку.

Так, приблизно, прикидав я план операції.

Але який час вибрати, щоб вони попалися на гачок? Адже не можуть вони слухати нас 24 години на добу! Себто теоретично, звичайно, можуть, але практично — навряд... Виришив, що в той момент, коли чоловік з дружиною лягають спати, саме тоді працівник відповідальної Установи, скільки я знаю цю Установу, має припасти вухом до апаратури й готувати записи для доповіді.

...Нарешті — пільгове побачення. Виходжу до камери, де санчастина підготувала два тази, на одному — напис червоною фарбою: "Для подмывания" (після наших ехидувань його замінили, написали на новому: "Жентазик"), на другому — напис, що звеселяє моє серце: "Для нох" (так!). Поповівши й побалакавши, діждався ночі й почав видавати інформацію для "блощиці".

Спочатку я прочитав дружині чотири улюблені поезії Стуса по-українськи й відразу — ритмічною прозою підрядковий переклад по-російськи. Я припускав, що самі гебісти сконфіскованих ними Стусових поезій просто не читали, отже, насамперед, треба ознайомити їх зі змістом віршів — тоді вони зрозуміють, що ці вірші — не політичні. На мою думку, нормальний радянський урядовець, включно з урядовцями КГБ, фізично неспроможний, навіть виконуючи службовий обов'язок, прочитати не те що 600, а бодай 60 поезій. А в рукопису, та ще українською мовою — й поготів! Серед місцевих емведистів-оперів та гебістів чи не половина від народження рахувалася українцями, але вони стільки років служили поза Україною, розмовляючи між собою тільки поросійськи, що вже й забули українську, не вуличну, для базару, а літературну мову. Тож як їм зрозуміти мову Стуса, поетичну мову, що подекуди незрозуміла навіть освіченим українцям! Вони поезій просто не читали й сконфіскували їх за першим сигналом від Зіненка саме тому, що не знали їхнього змісту, а кожного незрозумілого документа найпростіше позбутися, сконфіскувавши

його. Отже, спочатку їх треба заспокоїти: вірші — не антирадянські, якщо їх повернути — нічого неприємного не станеться.

Так міркував я подумки, і можливо, мої міркування видадуться читачеві надуманими. Алеж я на той час уже два роки спілкувався з гебістами, до того ж не з супершпигунами, створеними літературною індустрією Заходу й Сходу, а із звичайнісінькими живими "операми", які ходять радянською землею, з нормальними урядовцями, як у райкомі, радгоспі чи, в кращому разі, подібними до армійських офіцерів. З якої речі, коли мине молодечий запал, вони схочуть працювати, коли можна не працювати, а випити, згуляти в карти, безпечно заробити "ліві" грошенята? Повторюю, свої плани я будував з розрахунком на відому мені соціальну психологію гебіста, а не містичного, всевидючого, всепроникного майора Проніна з детективів...²⁸

Отже, якщо вони не читали Стусових рукописів, то повинні їх боятися, як кожна малоосвічена людина боїться невідомого папірця. Тож треба їх ознайомити з віршами "з голосу", щоб вони переконалися: це любовна лірика, яка не становить собою прямої політичної небезпеки.

⁴ Це — перший етап уведення інформації. Етап другий: треба було переконати їх, що небезпека в поезіях є, але не та, яку вбачало ГБ. Небезпека полягає в тому, що довкола безневинних віршів може виникнути небажаний політичний галас. Тому я для "підслухачки" почав переконувати дружину, що, коли вона їхатиме через Москву, їй слід з'явитися в дисидентських колах і розповісти там про конфіскацію поезій, особливо наголошуючи на конфіскації Гете й Рільке як "потенційних антирадянщиків" — це могло прозвучати в світі, а в ФРН особливо.

Моя дружина — людина від "політики" далека. Але Стусові поезії вона ніби вбирала в себе — я це відчував. Потім поставила

---

28. Легенди довкола всезнання КГБ поширені на Заході й пояснюються, здається, просто. На Заході, на відміну від СРСР, речей і слукс багато, а грошей обивателеві бракує. Тому, якщо в Установі багато валюти — поперше, якщо в штаті служать люди безсоромні, себто такі, що володіють технікою пхання цих грошей без зайвих комплексів у кишені потрібних людей, — подруге, — то завжди знайдуться агенти, які захочуть дістати "нафто-" й "алмазодолари" в обмін на інформацію. Тут не треба мати Спінозу на службі — хлопці з одеської Молдаванки володіють цією технікою не гірше від майорів КГБ! Зворотний бік медалі: безсоромні працівники, що вміють пхати гроші, водночас люблять їх брати...

питання, якого я, либонь, до кінця життя не забуду, так своєрідно прозвучало воно в "політизованій" операції:

— А ці вірші присвячені дружині?

— Так.

— Тоді я для нього все зроблю. Куди треба — всюди піду.

(Вже після зони, на засланні, дружина розповідала: приїхавши до Москви, пішла на "зв'язок" і передала новини про Стуса, а їй відповіли: "Це нецікаво. Ми все знаємо". Так сказала чудова людина, смілива, самовіддана — але на волі навіть кращим людям іноді важко зрозуміти, задля чого б'ються в зонах, чому так, а не інакше ризикують. Усе було б легше, якби можна було передати *мотиви*, але саме це неможливо: поперше, дай Боже, щоб голі факти дійшли, а подруге, передавати мотиви — значить, ризикувати тим, що весь замислений план потрапить до зведень супротивника. І часто хитромудрі операції, чітко сплановані й виконані, зривалися в самому кінці: хтось на каналі зв'язку вирішив, що він краще від зеків розуміє, як їм діяти! О, як іноді ми злостилися в зоні на "центровиків"!).

Прочитавши написане, почав побоюватися: раптом хтось із читачів удасться в іншу крайність, вирішить, що гебісти — хоч і в Мордовії — темні дядьки, що їх обкрутити нічого не варто, лише помізкуй трохи. Це зовсім не так.

Гебісти — професіонали. І надії на успіх у грі будувалися не на використанні їхньої глупоти (якої не було, як не було й особливого розуму), а на подоланні чиновницьких лінощів. У цьому сенсі ми з полковником Дротенком стали несподіваними союзниками.

Дальший хід гри я уявляв так. Звичайно, полковник не повірить мені на слово, проте, оскільки надійшла оперативна інформація, що Стусові поезії політично безневинні, він зобов'язаний її перевірити. Викличе старшого лейтенанта ГБ Бороду, який знає українську мову, накаже знайти в Стусових поезіях антирадянські рядки. Таких у зошиті немає (якби Стус їх навіть і створив, — чого не буває, адже створив Мандельштам поезії про Сталіна, а Пастернак — "Доктора Живаго", — то не написав би їх у піднаглядному зошиті: конспіратор він був непоганий). Отже, Борода підтвердить Дротенкову думку про те, що інформація, отримана від органів МВД, себто від Зіненка, хибна, а оперативна інформація ГБ, себто підслухана ними моя розмова — не хибна.

Подруге. За мою дружиною полковник організує "хвіст". "Топтуни" повідомлять, що вона заходила до дисидентських помешкань. Як далі розрахує ходи полковник Дротенко? Невдовзі з-за кордону з'явиться інформація про Стуса (що дружині скажуть: "Нецікаво", — ні полковник, ні я передбачити не могли); начальство викличе Дротенка й запитає: "Так що там написала ця антирадянська сволота, цей Стус?" А він не має обґрунтування репресіям. Створити фальшиві вірші за Стуса — на це він навряд чи піде. Отже...

Я ніби підштовхував полковника до правильного висновку. Я міг його перемогти *тільки* тому, що наші інтереси нібито збіглися, а не тому, що полковник виявився дурним чи довірливим. Отож, я не дуже здивувався, коли, повернувшись з лікарні, Стус повідомив: полковник Дротенко особисто повернув йому зошит із віршами.

— Я оголосив голодівку, — пояснював Василь поведінку полковника.

Звичайно, цілком можливо, що повернення поезій пояснювалося зовсім іншим сполученням фактів і мотивів, ніж ті, що їх я описав вище. Головне — був результат, поезії — у Василя, а що саме до того спричинилося — "справа двадцять п'ята".

— Я з такої нагоди навіть почав із гебістом розмовляти, — пояснював Василь.

— Про що він питав?

— "Чому ви, Стусе, поводитеся так нестримано? Адже ми не хочемо вас даремно озлобляти". — "Себто як не хочете? А конфіскація віршів?" — "З віршами сталася помилка. Вона не повториться".

Через понад два місяці Василя Стуса відвезли на заслання: мене в цей час на зоні не було. Так і не знаю — чи не відібрав якийсь запопадливий градоначальник віршів останньої миті. Нібито не мусів: хтось із зеків розповідав, буцім на етапі кримінальники хотіли використати дорогоцінний зошит на куриво, але Василь відбився.

Стусів термін кінчався 13 січня 1977 року, а за три тижні до цього, 25 грудня, нас чотирьох — Солдатова, Аршакяна, Лисенка й мене — "смикнули" на етап до Саранського слідчого ізолятора ГБ.

Чекісти довідалися, нарешті, про існування рукопису книжки "Место и время" (це — окрема новела) й везли на дізнання всіх підозрюваних у співучасті: мене — як автора, Солдатова — як можливого хазяїна каналу, Аршакяна — як свідка знищення рукопису в кочегарці (така була розроблена нами легенда), а Лисенка, очевидно, везли на ролю мого партнера в камері, обладнаній "підслухачкою". Принаймні, так ми розрахували диспозицію по дорозі до Саранську і, здається, не помилилися.

Етап до Саранську — завжди можливість для зека "попасти" в ларку: можна викупити весь місячний пайок одразу, а вже в тюрмі відлік місяців почнеться з дня твого прибуття туди, себто можна за той самий місяць примудритись отоваритися двічі. Отже: виявляється, я маю в резерві отоварювання аж на п'ять карбованців! Що на них купити?

А в ларку — вперше і востаннє за всі табірні роки — велика цінність: цельофанові мішечки з чаєм, у кожному по півкіла! 10 пачок у кожному мішечку! В той блаженно-ліберальний час дозволяли купувати чай вільно, в межах дозволених 5-7 карбованців на місяць (7 карбованців давали за перевиконання норми, якщо не було зауважень від наглядачів; дисиденти норми перевиконували, працівники вони сумлінні, але зауважень уберегтиса годі, — мало хто мав по 7 карбованців). Чай — єдиний харчовий продукт у зоні, який містить вітаміни, лише ті зеки зберегли зуби, хто пив чай, — тому ще при мені, а березні 1978 року, запровадили обмеження. Тепер чай продають по пачці на місяць (50 грамів), але тоді... Тоді лежали цілі цельофанові мішки, їх не дуже й брали (адже купити такий мішок — означало витратити на чай увесь місячний пайок отоварювання).

Стус любив міцний чай — це була його єдина тілесна насолода в зоні — добре заварений напій. Ми всі передбачали, що зашлють його далеко (хоча ніхто не передбачав, як далеко — в самісіньку глибину Колимського краю), отже, в дорозі він буде не менше місяця, весь час без ларка (потім з'ясувалося — він їхав 54 дні, став чемпіоном етапів із Мордовії, випередив Чорновола, Сергієнка, мене). Як він витримає без чаю?

На п'ять карбованців, що раптом "прорізалися", я купив пакет із чаєм для Василя і передав йому на збереження Овсієнкові:

— Віддаси Стусові перед самою дорогою, після "прощальної". Бо я його знаю: свій чай усім роздасть, а сам місяць мучитиметься.

— Буде зроблено, пане Михайле.

(Овсієнко завжди шанобливо-чемний хлопець, не просто інтелігентний, але з тими манерами старого, з книжок клясиків відомого, селянства, коли й рідну матір називають лише на "ви", і перед старшим неодмінно скидають шапку на вулиці. Через три роки він, уже звільнившись й оселившись у рідному селі на Житомирщині, сів "за другим заходом" — і не якось інакше, а як "особливо небезпечний хуліган", що "напав на представника влади". Докладно про нього — в одному з наступних розділів).

Через понад два місяці повернувся я з Саранську, Стуса в зоні давно вже не було, а Овсієнко винувато каявся:

— В останній день похопилися: в ларку чай скінчився, на "прощальну" купити нема де. Василь усю зону оббігав — марно. Я подумав і наважився: чай, кажу, є, та не дозволено віддавати. До етапу. А він мені: давай сюди, а в пана Михайла від мого імени пробачення попроси, що порушую його бажання, але так мені краще. Кинемо мішок на гуртовий стіл, а я краще в дорозі потерплю... Всю зону напоїв на прощання: два баки поставив.

Так і не вдалося мені нав'язати широкому в пристрастях Василю Стусові свого розумного рішення. Але найповчальніше: він мав рацію, бажаючи "погуляти на всю зону". Вже пізніше, коли я сам побував на етапі до заслання, довідався: дозволений на зоні, чай заборонено на етапі. Охорона його відбирає. Отже, Василь душу потішив, і, виявилось, мав рацію.

Про його тяжке життя на засланні (не менш тяжке, ніж у зоні) я мав деякі відомості: він писав мені до Казахстану й моїй дружині до Ленінграду, я дістав вістки про Стуса також від друзів — від В'ячеслава Чорновола з Якутії, від Людмили Грюнберг-Солдатової з Талліну. Але про цей період його Страстей нехай повідають ті, хто спостерігав їх на власні очі.

1

2

3

В'ЯЧЕСЛАВ ЧОРНОВІЛ — ЗЕКІВСЬКИЙ ГЕНЕРАЛ

На волі я не знав Чорновола. З українських дисидентів чув про Івана Дзюбу, Мороза, Світличного, але слава про Чорновола не дійшла до моїх вух. Уперше це прізвище я побачив не на сторінці «Известий» (у рубриці «З залі суду») чи машинописній сторінці «Хроніки поточних подій», а в незвичному місці: на задній стінці шухлядки для ниток, уставленої в стіл під моєю кравецькою машиною.

На весні 1975 року шили ми мордовські з білим пальцем рукавички на спрацьованих кравецьких машинах Подольського заводу. Кожна з них, ветеранок цеху, нараховувала двадцять — двадцять п'ять років безперервної таборової служби! Пропрацювавши перші два тижні, я намислив пильно простудіювати своє робоче місце, витягнув з гнізда шухлядку для ниток і несподівано на задній стінці натрапив на колонку підписів попередніх посідачів «робочої точки» (користуюся жаргоном таборових наглядців). Першим у стовпчику, пам'ятаю, стояло прізвище Юлія Даніеля; за ним підписався Валерій Ронкін (старший науковий співробітник з Ленінграду, підсудний на процесі ленінградських соціал-демократів); далі стояв підпис Юрія Галанкова, поета й героя знаменитого процесу; потім розчерк — «Ілля Глезер», це біолог, доктор наук, сіоніст; за ним «Дмитро Квецько» і, нарешті, «В'ячеслав Чорновіл». З Квецьком, учителем з Івано-Франківщини, творцем нелегального «Українського національного фронту», я встиг познайомитися — він тоді відбував дев'ятий рік з свого двадцятилітнього строку в нашій зоні і працював у сусідньому ряду, навскі від мене. Але хто такий Чорновіл? При перевірках людини з таким прізвищем у нас не викликали.

Суспільне значення особи, означеної цим прізвищем, я почав усвідомлювати щойно по двох тижнях, коли несподівано і «нережимно» до мене на побачення пустили стару матір.

На цьому місці рукопису дозволю маленький відступ про свої особисті справи. У справі ч. 15 ЛенКГБ за 1974 рік було троє обвинувачених, при тому перші за порядком (по-зеківськи — «паровози») наслідком складних і болісних для них комбінацій гебістів опинилися в Парижі, зате «вагон», себто я, помчав до мордовської зони ч. 17а. Навіть з погляду начальства виявлявся в справі якийсь непорядок, і тому знайомі не дивувалися, коли невдовзі після етапування мене в Мордовію мою матір і дружину викликали до приймальні ЛенКГБ і запропонували взаємну угоду: я повинен був подати прохання про помилування (з визнанням, природно, своєї огидної провини), а за це каяття мене випустять у 1976 році, тобто фактично після третини визначеного судом строку.

Мати шалено втішилася і миттю подалася в Мордовію — агітувати сина на каяття. Я ледве не пішов з побачення, наглядачі силоміць тримали за руки. Поступово мати заспокоїлася і почала переконувати «живими прикладами», які хороші люди мої начальники й як я помиляюся в моєму негативному до них наставленні.

— Виходжу з потягу — ну, як зі станції до тебе дістатися, я ж нікого й нічого тут не знаю. Раптом авто, а в ньому офіцер — таке щастя! Сам відкрив дверцята: «Вам куди, мамашо?» — «До сімнадцятого табору». — «Сідайте, нам по дорозі». І повіз аж до воріт. Така скромна людина, нічого мені про себе не сказав, а тут я дізналася, що він твій начальник...

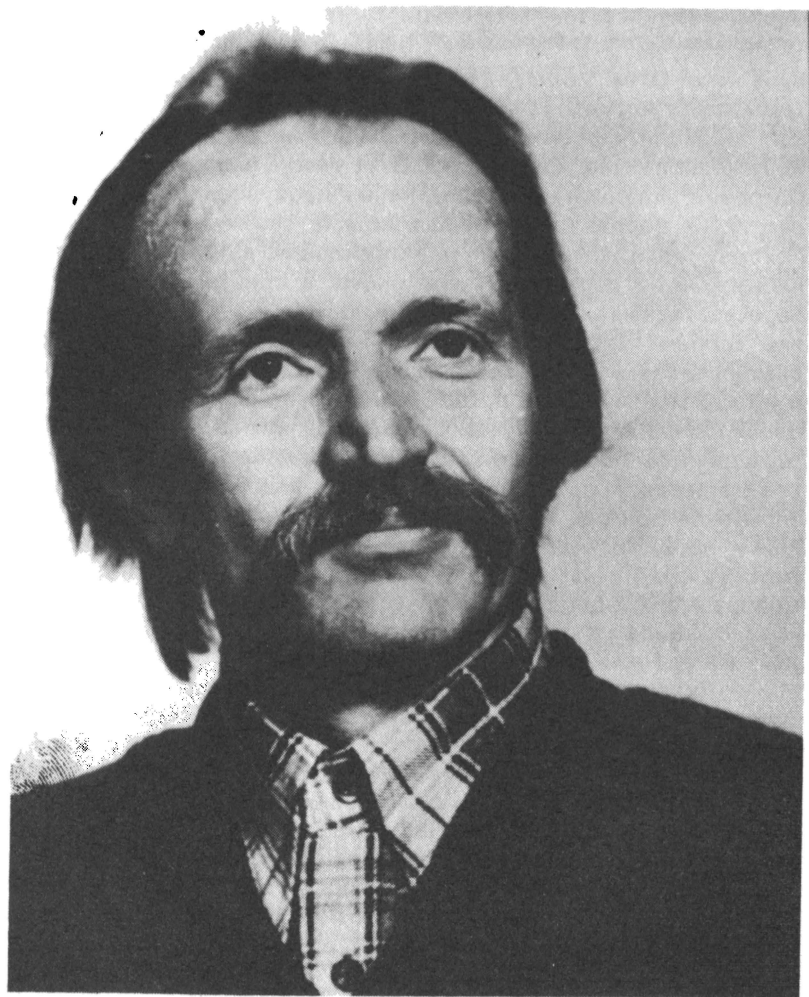
Коли я переповів байку про «люб'язного Зіненка» Володі Кузюкіну, той помітно більше почав шанувати мою «зелену» персону.

— О, Михайле, та ти в нас великий чоловік, — осміхнувся він, захихотав. — Такою честю, щоб відвідувача на казенному бобику до зони довести, цей гер Зіненко тільки матір Чорновола обдарував. Ти в нього до однієї ранги з Славком належиш!

— Та до чого танці-вихиляси?

— Славко ж вважав, що його старенька в дорозі ні з ким не говорила. Зіненко кола випишував навколо матері, аби лише «контактів» не допустити. Точно так і на вокзалі зустрів, і до зони довіз, хряк. Славко в них під числом першим стоїть на всю Мордовію!

Анекдоти з життя сімнадцятого табору, пов'язані з перебуванням на зоні В'ячеслава Чорновола, стали з того дня коронною салатою в розповідях Кузюкіна. Шкода, я їх не записував. Ось пара сюжетів, випадково збережених у пам'яті:

— Славко вигадував щодня, як довести Зіненка до припадку. Домовилися одного разу з Петровим,²⁹ той теж мастак до вигадок і за задумом Чорновола Петров подав заяву на ім'я начальника табору: бажаю, мовляв, стати на шлях поправи і прошу прийняти мене в секцію внутрішнього порядку: так, замість колишньої вохри, тепер називають таборову внутрішню поліцію з зеків. Капо? Хай буде капо. Отож, прошу прийняти мене в капо... Зіненкові наче б крізь товщ у зад укол усадили: тобто як, у його сучу команду, з якою він подеколи відпочиває душею, увести людину від Славка! Розуміється, пише: «Відмовити». Отут у мене в слюсарці Славко з Петровим уклали нову заяву, на ім'я прокурора; ми помирили з реготу... Таборова адміністрація, мовляв, заважає громадянину Петрову стати на тверду путь виправлення, відмовляє особливо небезпечному державному злочинцеві в пристрасному бажанні перекуватися на активіста таборової поліції! Де ж допомога людині, яка зробила хибний крок через невідомість, а тепер палає бажанням спокутувати свою страшну провину перед батьківщиною й усім прогресивним людством? Треба було бачити Зіненка, коли прокурор передав йому таку писульку: «Ви мене не обдурите, громадянине Петров! Чому раптом забажали в актив? Що вам робити серед тих, хто став на шлях виправлення? Ви хіба військовий злочинець? Ви що, з есесів? Ви ж звичайний антирадянець!» — І хвить, обох, Чорновола й Петрова, збув з колонії того ж місяця! Петрова кинули на Пермь, а Чорновола відправили на трійку, до майора Александрова, це не далеко від нас, на станції Барашево.

...Була в Кузюкина й інша версія «звитяг» Чорновола, після яких він все таки розлучився з «карним» 17а.

— Яюсь при перекурі Чорновіл оголошує: нам з Зіненком на одній зоні не жити. Або він тут служить, або я тут сиджу — одне з двох. Подав заяву про перехід до іншої зони. Ну, хто ж буде вдовольняти такі скарги! Славко оголошує голодівку протесту. Відголодував три доби — його, за наказом МВД, мусять ізолювати. А куди? Карцера в нас немає, ПКТ немає. Переводять до карцера 19 зони. Тільки но завели в ШІЗО, Славко просить паперу і тиче ім заяву: дякую начальницькому складові за задоволення мого прохання, за звільнення від спільного перебування з провокатором

---

29. Петров В'ячеслав — робітник з Ленінграду, засуджений на процесі «ленінградських демократів» на три роки табору і два заслання (процес Г. Давидова — В. Петрова 1973 року).

Зіненком і голодівку негайно припиняю. Його першим таки етапом спрямовують до нашої зони. Щойно переступив поріг варті, пише нову заяву: тому що моє прохання про роз'єднання з провокатором Зіненком не задоволене, оголошую повторно голодівку протесту. Його знову тримають три дні на зоні — і назад до карцера; він припинив голодівку — і наново... Таки догриз їх, ледве чи не вісім разів туди й назад циркулював. Перевели на трійку.

...Це звичайно таборові легенди, що росли навколо імені Чорновола, як наростають перлини навколо твердої основи, але ж і легенди характеризують масштаб особистости. Коли рік пізніше ми сиділи з Чорноволом в одній карцерній камері, я запитав його, чи правду оповідав Кузюкин про його сутички з Зіненком.

— Не зовсім так, — він покрутив головою, але як було насправді не став розповідати при «підслухувачці» (ми обидва знали, що камера устаткована «оперативними бльоцціями»). Потім докинув: — Коли мені зіпили вирок, я вигадав подати заяву, що на випадок етапування за межі України буду в зоні розмовляти з адміністрацією виключно по-українському. Це офіційна мова в Радянському Союзі, і я за законом не зобов'язаний розуміти й говорити іншою державною мовою. Надія була — раптом таким робом зачеплюся за Україну, не хотів своїх залишати. Але мене етапували на 17а, і перше, що я почув на варті — ласкавий баритон Зіненка: «Здоровенькі були, В'ячеславе Максимовичу». Я потім погодився говорити з кожним начальством хай і по-російському, хай і мордовську вивчити, аби лише цю тушу не бачити...

Уперше я познайомився з Чорноволом на етапі з Саранського слідчого ізолятора ГБ в нашу зону в лютому 1977 року. Багатим на події виявився той етап у моїй таборовій біографії. У Саранську пошало переграти кагебістів, переконати слідство, що рукопис моїх таборових нотаток «Місце і час» ніби знищений у печі котельної (а він саме на той час поплав за «паркан»). Як подяку за «щиросердечне визнання» й «одверті свідчення на дізнанні» я зміг вибити в ГБ дозвіл на побачення з дружиною і пишну позачергову передачу, яку віз у зону — частувати товаришів. При пересадці на потьминське відгалуження, що вело в глибину десятків мордовських таборів, попрощався з другом, Азатом Аршакяном, — він

відходив на звільнення. На перегоні Потьма-Барашево вперше зумів (через внутрішню переборку вагонзака) познайомитися з Аліком Мурженком, героєм єврейської «літакової справи» 1970 року, і від нього почув про «покіс 1977 року» у Москві й на Україні (арешти керівників гельсінкських груп — Орлова, Гінзбурга, Руденка, Тихого). На наступному відтинку дороги — від Барашево до таборової столиці Явасу зумів побачити й попрощатися з Юрою Федоровим, ще одним «самольотчиком» 1970 року (обидва вони, Мурженко і Федоров, а також Е. Кузнєцов, сиділи на «спецу», тобто в таборі особливого, а не суворого режиму, як у мене). Нарешті, в Явасі нас, групу етапників на 19 зону, вивантажили з «століпїна», і тут ми стали дожидатися «воронка» — етапного «автозака» для останнього стрибка в зону.

На платформі простояли досить довго. І «воронок» поруч, а завантаження все затримувалося: когось «менти» чекали. Та ось grimнув гальмами черговий ешелюон, дивимось — звідти ведуть до нас двох зеків, високого й низького. Низького ми знали добре: це слюсар з нашого цеху Артем Юскевич, гострий на язик українець з Талліну (він сів на п'ять років як член «демократичного руху Естонії»). Забіякуватий Артем хвацько перебирав ногами поруч з сухорлявим світловусим зеком, схожим на молодого Некрасова, одягненим у виношену й запану до попелястости робу. Артем щось пояснював йому, розмахуючи темнобрунастими від тютюну пальцями, здається, оповідав про нас, етапників на дев'ятнадцятий... Я подумав так тому, що коли обох підвели до нашої чвірки, незнайомий зек не заходився представляти себе й дізнаватися, хто ми, а рвучко, як зенітний кулемет, вистріляв усю останню дисидентську й таборову інформацію.

— ...заарештовані, Орлов, Гінсбург...

— Уже чули...

Годі збагнути, скільки встиг повідомити за ті хвилини, що відокремлювали його прихід від завантаження нашого товариства у «воронка».

— Та хто ви такий? — перериваю інформаційну сальву природним питанням.

— Ах, так... Я — Чорновіл.

Тут уже я почав трясти його руку...

Виявилось, що недавно Чорновіл став на статус політзека, і майор Александров «вписав» йому за це шість місяців ПКТ.

Таборова тюрма, як і ШІЗО, містилася тоді на дев'ятнадцятій зоні, туди його й етапували цього дня, в одному «автозаку» з нами.

Стати на статус — означало наступне: повнотою відмовитися від виходу на підневільну працю, від шикування на «перевірку» й до їдальні, від відвідування політнавчання й ношення нашивок — словом, від усього «режиму», опрацьованого в МВД для таборів і тюрем. Цього й dokonав Чорновіл: тотально повстав проти «режиму»!

Життя в ПКТ — невеселе: замість барака, зека переводять у камеру, іноді в «одиначку»; замість туалету — параша в камері; пайка переполовинюється, «паршок», тобто купівля додаткових продуктів у крамниці зони, зменшується втриє; листування — вчетверо (один лист на два місяці, замість звичайно двох листів на місяць). Навіть обвиклі мордовські зеки нудьгують, коли їх скеровують до ПКТ. Але Чорновіл їхав тоді до нас на зону, як Наташа Ростова додому після зустрічі на балу з князем Андрієм: він випромінював енергію, він був куди жвавіший і бадьоріший від нас, що переміщалися з ситого саранського сидіння до звичайної зони під відкритим небом. Посадили його в автозак, як належить особливо небезпечному, до «склянки», але й звідти він продовжував сипати для нашого товариства «останні новини» через металеву стіну.

— На дев'ятнадцятому Осіпова зустрінете, передайте від мене привіт...

— Чому на дев'ятнадцятому? Адже він у вас, на трійці.

(Владімір Осіпов, лідер російських націоналістів, поборник «єдиної і невідімої» Росії, приблизно вісім місяців тому був переправлений з дев'ятнадцятої зони на «трійку», ближче до Черновола).

— Був він на трійці! — прострумував з боксика задоволений голос. — Сподівалися гебісти, що Чорновіл з Осіповим погризуться, а гебня буде кейфувати. Ну, а ми вирішили відкласти наші розходження до повної перемоги над більшовізмом. Кожну акцію влаштовували спільно! Так, Михайле, ми з Осіповим проголодували у серпні, коли вас з Паруйром позбавили побачення...

(Побачення нас з Паруйром позбавили за викриття Кузюкіна, хоча, Бог свідок, я Владімірові Івановичу вірив майже до кінця. Але гебісти, як завжди, за спиною молодого Айрікяна упізнали керівну єврейську руку. Потім вони вже створили мені на зоні репутацію «грози шпигунів», цілковито мною не заслужену.)

— ...Вони довго витримували нас укупі, але коли Володя проголодував 12 січня, в день українського політв'язня, андроповська «терпінка» луснула, й Осіпова перекинули назад на дев'ятнадцятий.

— Осіпов голодував на підтримку українських вимог? — здивувався мій сусіда з «автозаку» Сергій Солдатов.

— Та ні! — сміється В'ячеслав у «склянці». — Не так далеко! Він вимагав звільнення українців-політв'язнів, протестував взагалі проти переслідування людей, які відкидають насильницькі дії... Хлопці, я намислив тепер, у ПКТ, влаштувати серію голодівок на підтримку статусу політзека. На оборону кожного пункту статусу проведу по одній голодівці з поданням докладної заяви, що роз'яснює конечність і правне виправдання кожного параграфу. Голодівки буду тримати, якщо посадять з ПКТ в ШІЗО: однаково тією паєчкою на 300 грамів голоду не замориш, так нехай же хоч пройде день з користю. Як вважаєте?

Потім з «боксіка» посипалися для нас адреси й інші координати засланих й активістів дисидентського руху — всіх, з ким можна листуватися. Це запам'яталося, бо саме від В'ячеслава я дістав тоді адресу Стефанії Шабатури, при тому він пам'ятав напам'ять не тільки адресу, а й навіть поштовий індекс її заслання: «З індексом певніше дійде».

Колишній капітан-лейтенант Лисенко закохано слухав Чорновола й закохано поблискував очима. Так їхати в «тюрму в квадраті» — кадровий моряк Лисенко умів цінувати природну, як світло й вогонь, мужність!

Та ось ми добилися до варті зони, нас відокремили від Чорновола (його повели через промислову зону в ПКТ, а нас запустили до штабу на обшук), і відразу після обшуку Віталій підійшов до мене й сказав:

— Яка людина, га! Українець! А ти говорив, що нам бракує політично розвинених голів.

— Бобі Пенсон чудово знає Славка, — відповідаю я. — Вони спільно «Хроніку трійки» зробили. Він визначив так: Чорновіл на голову вищий від усіх тутешніх українців.

— Та нам й одного такого вистачить...

Десь за тиждень після прибуття на зону новий друг Владімір Ніколаєвич Осіпов, попередив мене, що на зонах суворого режиму в Мордовії запланована серйозна акція: стоденний страйк з вимогою ввести в дію на політзонах статус політзека СРСР.

— А чому Чорновіл усіх не дочекався? Він уже стоїть на статусі.
— І неправильно зробив, — серйозно відповів Осіпов. — Зірвався в ПКТ перед призначеним строком. Але тепер його треба підтримувати. Ви згодні взяти участь?

Значить, при джерелах акції стоїть Чорновіл... Але з властивою йому гарячковістю він вискочив з лави зеків уперед, і його заступають у цій справі Осіпов і Солдатов...

— На яку дату призначений початок акції?

Осіпов уперто мовчить.

— Це не порожня цікавість, — пояснюю. — У мене є в зоні своє завдання і своя робота. Пишу книжку про зону. Мушу зважити, чи встигну прочистити свої справи до початку акції, тоді й дам відповідь.

Осіпов замислюється, щось обчислюючи сам собі. Дата початку акції — завжди таємниця зеків, яку дуже хочеться вивідати начальству. У чому сенс такої таємничості — не знаю, мені здавалося, що це якась обопільна гра, яка вносить різноманітність у монотонне життя каторжників й адміністрації. Нарешті, зважившись, Владімір Ніколаєвич вимовляє:

— Гадаю, що місяця через півтора... — а точну дату так таки й не назвав!

— Тоді устигну. Згоден. Є дві умови, додаткові...

— Так?..

— Перша: крім вас і Сергія Солдатова, ніхто, навіть найвірніші люди, не повинні знати, що я беру участь у цьому ділі. За нинішніх моїх справ мені шкодить перше-ліпше, понад звичайне, зацікавлення КГБ моєю особою.

Він кивнув: згода.

— Друга умова: за мою участь у вашій акції я одержу від вас, Владімір Ніколаєвич, інтерв'ю про ваше життя для моєї книжки.³⁰

— Домовилися.

Так почалася для мене статусова акція.

Гебісти щось прочували й намагалися промацати наші пляни. «Побутовик-політик» Федір Сенчук, таборовий перукар з педерастів, «по-дружньому» розповів:

— Учора до мене приводили стригти Чорновола. Дуже хлопець побивається: я, каже, на статусі стою, а товариші мене не підтримують. Що ж ви покинули його самого?

---

30. Потім воно було надруковане в журналі «Континент», ч. 27, 28.

Зрештою, ледве чи Федір діяв на доручення КГБ, надто виразно в нього розпутна фізіономія... Радше працював на опера МВД.

21 квітня 1977 року ми вперше не пішли ні на шиккування, ні на працю, зірвали нашивки й оголосили на сто днів повний саботаж усіх таборових вимог, — на честь наближення Београдської наради 35 держав Європи й Північної Америки.

Найважчий тиждень у моєму таборовому житті почався після переходу на статус. До карцеру щодня одного за одним відводили друзів: Ушакова, Шакірова, Солдатова, Равіньша, нарешті, відвели хлопчика Мишу Карпенка, а мене все ще не чіпали. Пам'ятаю, ходив туди й сюди по розкислій від дощів землі, втискаючи в неї важкі кирзові чоботи: «Невже не заберуть! Усього від них можна чекати. А що тоді подумують товариші?» Але 28 квітня викликали до штабу — слава Тобі, Господи! — і прочитали постанову — на 11 діб карцеру. Виявилося, затримка пояснювалася потребою перед карцером вліпити мені додаткову кару — зняти «пільгове утримання», подароване мені Зіненком під час «стусівської голодівки». Прощай, моя пайка до фонду репресованого зека!

Уводять нарешті в карцерну камеру, а там повітря наелектризоване нервовим струмом. Усі камери, скільки є, заповнені зеками, а коридором туди-сюди, як шимпанзе у вольєрі, метушиться «хазяїн» зони, майор Пікулін. Сергій Солдатов обнімає на порозі й викладає новини карцеру:

— Кожного дня начальство з'являється, усе з умовляннями. З ними розмовляє Славко. Ну, я тобі скажу, це язичок! — і задоволено усміхається.

Саме в цю мить до камери підскакує Пікулін:

— Пощо ви, Хейфец, стали на статус? Вам цілковито бракує самостійності в поступованні, самолюбства. Усе робите так, як велить вам зеківський генерал — Чорновіл!

Так я почув слово, винесене мною в наголовок цього нарису. Невдовзі, одначе, майор перестав появлятися в карцері. Якось він наказав зняти нижню білизну з Германа Ушакова, якого тягли на черговий хід до карцеру: щоб у самій робі вночі було холодніше, тоді Солдатов на знак протесту роздягнувся до пояса, оголосивши «холодовку». Я передав Пікуліну з рук до рук заяву (він брав їх, всупереч режимові: все ще сподівався, що подадуть заяву про відмову від статусу або попросять помилування) — попросив майора роздягнути мене голим завтра, на день більшовицької

преси, моє, сказати б, професійне свято відзначити. Пікулін заверещав: «Я передам вашу заяву прокуророві, щоб заклав кримінальну справу!» — але з барака вилетів корком від шампанського. Потім появлявся у нас лише в надзвичайних випадках. Ходити «по агітацію» тепер посилали замполіта.

Веселий був за перших статусних днів наш карцер. Звичайно, найважче в карцерах не холод і голод, а самотність і мовчанка: розмови між камерами заборонені, і як будеш перегукуватися з сусідами, ризикуєш по закінченні карцерного строку позбутися «ларька» чи навіть одержати новий карцерний строк. Ну, а тоді ми свідомо заплянували для себе на сто днів наперед жити без «ларька» і сидіти сто днів у карцері, а в цій ситуації чим же вони могли нас укусити? Карцер перетворився на статусний клуб, мешканці його перегукувалися вільно, а на кожне зауваження наглядача слідувала стереотипна відповідь: «Начальнику, ми на статусі! Ми поза вашим законом!» Вони блискавично відвалювалися (цікавий деталь: зауваження вони пробували робити тільки тоді, коли ми говорили російською мовою. Варто було перейти на англійську, щоб зробити переговори незрозумілими для підслухання наглядачів — вони переставали взагалі чути, ніби в карцері лунають не голоси зеків, а співи птахів чи музика).

Однією з переваг нашого статусного сидіння перед звичайним карцером було багатство інформації. У нормальному карцері зек на два тижні відтятий від усіх джерел інформації, навіть радянського радіо. Але у днях статусного страйку ми могли стежити за всіма газетами, бо кожного дня хтось зі статусників закінчував строк і виходив на перемену. Перше, що він робив, — читав газети в місцевій читалці, і коли його знову заводили до карцеру, іноді за добу чи за дві, — починав черговий строк з огляду газет і журналів. (Пам'ятаю, Миша Карпенко, якого завели до карцера по сорока хвилинах виходу з нього, пояснював нашій команді: «Я встиг лише до їдальні, пообідати, звідти пішов до читалки, а вони мене знову викликають...» — «Ох, Мишо, треба було з читалки починати!») Але попри огляд преси, ми щоденно слухали новини з радіо. Чорновіл, хазяїн камери ПКТ, якій належало мати репродуктор, записував усі новини і тут таки диктував їх у коридор — усім камерам (коли В'ячеслава також почали тягати по карцерах, до суміжної камери КПТ пішов Владімір Осінов і дуже чітко виконував обов'язки «хазяїна новин»).

Чорновола пробував зупиняти наш замполіт, старший лейтенант Кільгішов:

— Заборонено кричати в карцері...

— Громадянине замполіт, я веду політнавчання. Ви самі не повинні допускати, щоб статусники сто днів не мали політнавчання... Я нічого їм не повідомляю, крім московських новин...

Що відповідати? Режим вимагає тиші в карцері, алеж режим вимагає й щоденного політнавчання... Замполіт розпочав конкурентну боротьбу з Чорноволом: почав ходити до карцерного барака й вести з ним спасенні розмови. Улюблена тема його розмов: «В СРСР немає політв'язнів, тому нема й статусу політв'язня». Був з нього колишній учитель, який потрапив в МВД за партійною розкладкою, людина з природи м'яка, незлобива, і йому важко доводилося з зубатими зеками типу Чорновола, коли він намагався доводити їм, що вони — не вони, а кримінальні злочинці. Його головний аргумент: коли немає кодексу для політичних злочинців, а є тільки кримінальний, то відповідно немає й політв'язнів, а тільки кримінальні.

— А в інших країнах, у західних, наприклад, існують політв'язні?
— цікавиться Чорновіл.

— Там звісно...

— Алеж окремого політичного кодексу немає й там. Його взагалі в західних державах немає, а статусу політв'язнів дотримуються...

Саме тими днями у «Правде» появилось повідомлення, що консервативний уряд Великобританії злочинно намислив скасувати статус політв'язнів, який діяв у тюрмах Ольстеру, з причини — «нібито ці борці — терористи». Так ми дізналися про існування статусу на Заході.

— Або ми політв'язні, — добиває замполіта Славко, — і тоді визнайте наш статус. Або взагалі ніде немає політв'язнів, і тоді перестаньмо кричати: «Свободу чілійським в'язням!»

— Алеж мусить бути якесь визначення політв'язня, — нарешті зауважує замполіт. — Інакше кожен злодій оголосить, що він політик, тому що по-своєму бореться проти суспільства!

— Таке визначення вже є, і знаєте, хто його дав? У книжці одного англійського комуніста, вона є в бібліотеці, цитується визначення, яке дала Анджела Девіс... Ви пам'ятаєте, хто така Анджела Девіс?

— Ви, Чорноволе, й самі розумієте, що я пам'ятаю, — замполіт починає гніватися.

— Вибачте, я хотів запитати інше: вона для вас авторитет?

— Так.

— Так от, Анджела Девіс дала визначення політв'язня: особа, що вчинила правопорушення законів даної держави заради не особистих, а суспільних інтересів, інтересів усього суспільства або якоїсь його групи. А кожному ж з нас, ну, майже кожному, суд ставив провину не з користолюбних мотивів, а навпаки: інкримінував, що ми власні гроші вкладали в наші «злочинні дії».

Зовсім несподівана реакція замполіта:

— Так, виходить, я вас не переконав, — вражено вимовляє він.
— Марно говорив весь час?

І тут я, що слухаю їх розмову при дверях, розумію: для Чорновола це дискусія, алеж для замполіта — завдання!

— Ви говорили зовсім не марно. Я дійсно хотів вислухати позицію вашої сторони: а що як раптом ми в чомусь не маємо рації, бо можемо теж помилятися. Я ще й ще раз перевіряв справедливість наших дій. Але, на жаль, громадянине Кільгішов, ви не переконали мене.

— Алеж, домагаючися статусу, ви хотіли домогтися порушення існуючого радянського закону. А наше завдання — служити законові, а не допомагати його порушувати.

— Ваша правда, ми хочемо змінити закон. І свідомо пішли на його порушення...

— А називаєте себе правооборонцями!

Молодець замполіт, ловко відбиває!

— ...але ви нам не лишили іншої можливості, крім порушення закону явочним порядком. Ми спочатку відіслали проєкт статусу Верховній Раді й не одержали жадної відповіді щодо суті справи. Тільки тоді ми вирішили порушити законодавство...

— Ну, за дії Верховної Ради я відповідати не можу, — і замполіт відходить.³¹

---

31. Наш замполіт був своєрідний як на МВД офіцер. Ось ще штрих, який характеризує суперечки з ним у карцері. Якось я закинув йому, що «слуги» закону порушують його основу, позбавляючи всіх в'язнів права голосу на виборах (за радянським законом позбавлення права голосу на виборах можливе тільки за ухвалою суду. Ні в кого з нас у вирокі не було записане «позбавлення громадянських прав»). Так замполіт не полінувався, розшукав

...Того вечора В'ячеслав був у чудовому настрої і почав співати, а за ним розспівався весь карцерно-тюремний барак. Аж до зони долітали співи з ШІЗО! Сольо вів чудовий співак — Паруйр Айрікян. Чорновіл співав пісні й читав вірші Галича; він їх знав напам'ять, особливо любив про декабристів, здається, дещо поправляючи автора:

...хочеш выйти на площадь?
сможеш выйти на площадь?
должен выйти на площадь
в тот назначенный час...

Наступного ранку до нас прийшов новий «головнопереконувач» — начальник загону лейтенант Хлевін.

— Яка радянська влада гуманна, — звернувся він до карцерників. — Ви в карцері пісні співаєте, а адміністрація нічого більше, крім карцеру, не може вам зробити.

Сергій Солдатов засміявся:

— Громадянине лейтенант, не турбуйтеся, ніби ваш карцер — щось на подобу банкету в клубі. Це не карцер у вас слабкий — це ми для вас сильні.

— Громадянине лейтенант, громадянине лейтенант, — несподівано покликав його Чорновіл.

— Що таке? — о, як неохоче подався до його камери начальник.

— Ви вчорашню «Правду» читали?

— Читав.

— Там є нотатка...

І В'ячеслав уголос прочитав нотатку з «Правди» (цю газету давали навіть у тюрму). Виявляється, в США вчинено нову антирадянську провокацію, а саме: побудовано діючий модель таборового карцера, куди охочих випробувати становище радянських зеків зачиняють на 14 годин, без ліжка, на хліб і воду і т. д., а потім читають їм лекцію про радянську пенітенціарну систему.

Мені думалося тоді, що автор, радянський журналіст, певно вірив, що пише про наклепницьку вигадку «ворогів». Сучасній людині, навіть радянському журналістові, трудно уявити, що десь там не в переносному розумінні, а дослівно тримають людей на

Постанову ВЦБК від 11. 11. 37, за якою права голосу позбавлявся не тільки кожний засуджений, але й кожний, що був під слідством у тюрмі (формально ще не винний громадянин).

самому хлібі й воді, що вони два тижні сплять на дошках, а під голови кладуть взуття, що до туалети водять раз на добу, що для «малої нужди» стоїть тут таки в кімнаті, де живеш, іржавий смердючий бак, яким користуєшся на виду в співкамерників, що вікна загороджені не тільки ґратами, а й металічними намордниками — «жалюзі», через які небо видно дрібним горошком, а землі взагалі не побачиш...

Саме це й описував кореспондент «Правди», припускаючи, що точний опис «американської вигадки» спроможен без коментарів викрити заокеанських брехунів. І я цілковито припускаю, що такий прийом «об'єктивного опису» карцерного моделю виявився дійовим для звичайної читацької публіки, мовляв, такого не може бути, бо такого не може бути в цивілізованій країні! Але тут, у реальному радянському карцері, де все, описане в «Правде», вважалось природним і було наслідком усіх наказів і розпоряджень (та ще й слабою карою! — он як Хлевін нарікав) — тут лейтенант розгубився. Помовчав, а потім заверещав (теж бо розумів, що і його підслухує оперативник):

— Мабуть, кореспондент щось переочив... Це не так, як у нас.

— Н-і-і, громадянине начальник, це точно, як у нас! — сипонув Славко. — І не взагалі модель радянського карцера, а модель саме оцього нашого, що на дев'ятнадцятій зоні, тут, де ми з вами розмовляємо. А знаєте чому? Тому що всі розміри й умови подав їм Могилевер.³² Ми з ним того разу спільно в ПКТ сиділи, і він обміряв кожную камеру, кожне вікно, бо в нього була ідея: збудувати в Ізраїлі копію мордовського ШІЗО, щоб там усі знали в яких умовах нас тут тримають... Ну, а вийшло, не в Ізраїлі, а в Америці!

Хлевін не витримав і похитав геть з тюремного барака, під схвальний регіт непогамованого Бабуря Шакірова, що сидів у найближчій до виходу камері.

Чорновіл упевнено диригував статусною акцією. Кожного «голодного» ранку (через добу) він оголошував усьому бараківі, який пункт статусу буде темою чергової заяви на ім'я прокурора і на знак чого ми всі сьогодні тримаємо чергову голодівку протесту. Ми просили у чергового листки паперу, і починалося укладання заяв. Потім кожен читав свою вголос усьому бараківі — це скидалося на

---

32. Могилевер — один з сіоністських «комітетчиків», засуджених на т. зв. другому лєнінградському процесі 1971 року. На час статусної акції він уже відбув строк і виїхав до Ізраїлю.

змагання поетів за середньовіччя, — віддавали їх наглядачеві і залягали в дрейф: у дні голодівки корисно найменше рухатися, краще перележати її на підлозі.

Якщо пам'ять не зраджує, я відбув дванадцять таких передбеоградських голодівок (не враховуючи особливу, тривалу голодівку на чотири доби, якою ми урочисто зустріли відкриття Београдської наради); але в Чорновола їх мусить нараховуватися далеко більше: бож серію В'ячеслав розпочав значно раніше від усієї решти.

Як я оцінюю його в ролі керівника статусової акції?

Я пишу не житіє святого В'ячеслава для Четьї-Мінеїв, а силуету реального діяча і тому буду чесно оповідати про його хиби (на мій, розуміється, погляд) — хиби, мабуть, не так особисті, як національні. Це — та сама властивість, що й у Стуса: нерозважлива, самовіддана до самогубства, необрахована сміливість. Я називав її «Тарасовим комплексом»: на пам'ять про загибель Тараса Бульби. На мій погляд, усі «передбеоградські голодівки» були легковажними, марнуванням зеківського здоров'я — того капіталу, який мав би придатися для майбутньої боротьби з ворогом.

Голодівка має сенс, коли наперед про неї повідомлено за дріт, коли інформація досягла емігрантської й західньої преси і, відбившись від радіопересилачів, повертається в радянську імперію у вигляді досить докладного повідомлення. Тоді голодівка — політична зброя, з допомогою якої пробуджується народна свідомість, і вона, як кожна акція суспільного значення, безумовно має політичне значення. Скажімо, повідомлення про початок статусного страйку наперед передали в дисидентський центр (я це знав, бо сам брав участь у передачі інформації по одному з таборових нелегальних каналів), тому й адміністрація злісно пояснювала: «Своєю акцією ви завдали більше шкоди радянській державі, ніж злочинними діями на волі, за які дістали строки». Але передавати на волю інформацію про кожную з передбеоградських голодівок протесту було просто неможливо! (Тим більше, що на той час провалився один з каналів зв'язку, що йшов через Паруйра Айрікяна.) І протест робився політично безглуздим.

Але особливо мені не подобалися докладні заяви протесту, що їх посилали статусники на адресу керівництва ГУЛагу. Пощо розтлумачувати ворогові, де нам боляче, пощо показувати, та ще в письмовій формі, наші слабкі місця? Але всі мої невпевнені спроби пояснити Чорноволові, що перед нами не противник, а смертельний

ворог, який тільки радіє, читаючи заяви, виповнені описами наших страждань і мук, — наражалися на нерозуміння. Як не писати заяв протесту — пощо голодувати? А як не голодувати, не протестувати «сьогодні й щоденно» — пощо взагалі сидіти на зоні, який сенс у цих роках життя? — така логіка Чорновола.

Тут у читача може виникнути природне питання: як ви, автор, не схвалювали тактичної лінії Чорновола, пощо підтримували її? Пощо голодували й писали заяви на ім'я прокурора?

Не з слабости характеру і не з бажання угнатися за лідером... Просто в мене на зоні була інша мета, не така, як у нього й усіх інших товаришів. Наслідком неймовірного недогляду ЛенУКГБ мені дали пропуск і творчу командировку до цілковито заборонено-таємного пункту СРСР, і я вважав себе там спецкором. Я не повинен був — так мені здавалося — впливати на події в зоні, а, навпаки, спостерігати й вивчати їх у природних обставинах, вдивлятися й досліджувати логіку поведінки тих, чиє існування в зоні мало не випадковий, як у мене, а професійний характер, логіку дисидентів й адміністрації. Я хотів лишатися таким інструментом дослідження, який своїм втручанням не міняє природного перебігу суспільного явища. Чесно признатися, я і в Стусову акцію включився, зовсім ясно розуміючи, що вона скінчиться нічим, але мені як літераторові треба було дістатися в карцер і з середини спостерігати за перебігом страйки. Тому я слухняно брав участь у всіх акціях, які замислював «мотор мордовських зон» — В'ячеслав Чорновіл.

Але чому ж він, людина, беззастережно розумна, чудовий майстер тактичних сутичок, любив залазити в невідготовані акції, в яких «обдирав боки»?

Я думав про це в карцері, і ось деякі мої попередні спостереження стосовно цього сюжету.

За складом душі В'ячеслав, як це називалося до революції, шляхетна людина. Тому, не зважаючи на всі палки декларації, він і ворога свого — радянську владу та її гебню — міг сприймати лише як противників, тобто як людей *іншого способу думання*, інших переконань. Спостерігаючи його збоку, я в думці порівнював його з Ганді, Неру, Кеніятою, Нкрумою — це саме подібний тип національного ватажка (я порівнюю тут не масштаби обдарувань, а загальне спрямування душ). Йому діяти б у першій-ліпшій колонії Британської Імперії, де юридичні, історичні, політичні і логічні аргументи — усе багатство, яким диспонує Чорновіл, — вислухує, оцінює і з пошаною *сприймає* противник. Саме таким уявляється

Дж. Неру, судячи з його автобіографії. Таким борцям, як Чорновіл, вороги уявляються Лицарями Імперії, а не просто бандитами з погромницьких команд. Забігаючи наперед, пригадайте фразу з його останнього слова на третьому суді, на якому гебісти спекли йому «замах на згвалтування»: «Мені здавалося, — сказав він, — що чотирнадцятьма роками чесного протистояння я заслужив кваліфікованіший обвинувальний висновок» (цитую з пам'яті, але за точність змісту ручуся). У цій фразі весь В'ячеслав: *чесне протистояння* владі він сприймає як щось, що заслуговує на пошану й визнання противника (ледве не сказав — суперника). Алеж в існуючому світі з ним воює не лицар імперіялізму (такі перевелися на Русі з 1917 року), а нормальні злочинці з кастетами й «пушками» (я прошу пробачення в читача за грубість, але це моє особисте, чисто фізичне враження від людей, які є уособленням радянської влади. І я вживаю цей вислів не в переносному, а в прямому, дослівному розумінні); і, усвідомивши це, розумієш небезпеку і слабкість, політичну вразливість позиції Чорновола. Він же й у перших своїх працях пробував аж Марксом і Леніном діймати їх, за що потім дорікав йому в карцері Сергій Солдатов. А все тому, що на розум, на ідеологію покладався... Бувши внутрішньою своєю суттю західньою людиною, європейцем, Чорновіл створений для західніх форм і метод боротьби. Уже тут, в Ізраїлі, я побачив портрет людини, яка зовнішньо схожа на Чорновола (та, певно, і внутрішньо теж) — портрет Леха Валенси, лідера «польського серпня». Що з Валенсою зробили б в СРСР? Ручуся, що він сів би за «замах на згвалтування»...

Цікаво спостерігати: коли в своєму протесті Чорновіл стикається з реальним, а не уявним противником, з радянським хамом і тупаком, він на нього — *ображається*. Розумію, це слово дивно звучить у прикладанні до сороклітнього політика, який відсидів повнотою строки в політтаборах, — але факт: ображається до гістерії. «Видно, матінка дуже пестила в дитинстві!» — сердито зауважив якомсь після чергового скандалу В'ячеслава молодомарксист Ушаков.

Усе почалося з того, що після моторошно холодної ночі з 22 на 23 липня захворіли всі троє «пекатешників»: Чорновіл, Осіпов і Айрікян. З'явився таборовий лікар Сексясев — у минулому, здається, оперативник, виняткова тварина й невіглас навіть на гулагівські масштаби. Чорновіл зчепився з ним (винен був безумовно лікар) і... відмовився користуватися послугами Сексясева. Бойкот

лікареві! Прийшла дівча-медсестра, але лікувати вона, природно, не могла, і Чорновіл оголосив бойкот усій медчастині дев'ятнадцятої зони. Розрахунок його був такий: що його не можна лікувати у медчастині зони — а що її він бойкотує — і що він дійсно хворий, то в адміністрації не буде іншого виходу, як відпровадити його до «лікареньки». Він серйозно вірив, що переможе! Начальству, навпаки, радісно було, що він хворий, а якби помер — було б ще ліпше, а він цього ніяк не міг уявити, йому здавалося, що він просто не досить енергійно вимагає «належного». Конфлікт дійшов кінця щойно за кілька місяців: у жовтні 1977 року Чорновіл проголосив необмежену голодівку, вимагаючи переведення до лікарні (видно, тут мали значення й деякі престижеві міркування, комусь зі статусників він устиг сказати по дорозі до лазні: «Хай гебня не думає, що з українців один лише Мороз здатен на довготривалі голодування»). Вони ж і не думали, їм було наплювати. Зате думали ми (на зоні тоді сто днів уже скінчилися). Що зробити, як вирвати Славка з голодової петлі? На щастя, наближалось 7 листопада, шістдесяті роковини жовтневого перевороту. Ми попередили гебістів про можливу загальну акцію статусників у цей день, якщо Чорновола не заберуть до лікарні: «Хіба може жити спокійно зона, коли поруч помирає товариш!» Зате ми обіцяли 7 листопада перебути мирно, якщо його заберуть на лікування. І дійсно 7 листопада пройшло без ексцесів, а 9 Чорновола забрали до лікарні.

Другу особливість характеру Чорновола-борця я зауважив пізніше, по закінченні всіх, і передбеоградських, і београдських, голодівок. Раптом Чорновіл намислив нову акцію, для себе особисто: почав подавати заяви до конституційної комісії Союзу РСР з поправками й зауваженнями до тексту конституції, яку тоді «обговорювали». Дослівно кожен ранок у ПКТ починався з укладання короткого юридичного есею про «нову» конституцію!

То були найдотепніші вправи правозахисника-законознавця. Наприклад, котрась стаття конституції проголошувала, що вся влада належить народові в особі Рад народних депутатів, а сусідня заявляла, що тільки КПРС є ядро і керівна сила політичної системи СРСР. Як же знайти вихід з такого казусу, питав у заяві Чорновіл, якщо народ обере хоча б одну Раду, в якій комуністи не стануть «ядром» влади? Якій статті конституції належить дати перевагу: тій, де говориться про народність влади, чи тій, де говориться про ролі партії?.. І такі заяви подавав він день-у-день, день-у-день...

...Ще один відступ від чорноволівського сюжету. В Ізраїлі

довелося мені побувати на лекції визначного адвоката (з СРСР), який переконано викладав слухачам, що Конституція СРСР дуже хороша й передова, лише що її погано дотримуються. Тільки тоді я усвідомив те, чого не розумів три роки перед тим, у Мордовії: конституційні заяви В'ячеслава дійсно могли мати серйозне пропагандивне значення, якби прорвалися за дрiт! Коли вже юрист (до речі, з України) не відчував юридичної немочі й бездарности цієї конституції, перейнятої наскрізь фальшем й алогічністю, як солітер пронизує поросю, то що в ній можуть розуміти прості смертні...

Але тоді — тоді я сердився на Чорновола. Пощо він витрачає свій час, мозок, здоров'я на вивчення конституції, яку до кінця читали хібащо жильці психолікарень звичайного типу; пощо писати документи — для таборового архіву, які неминуче сплять за три роки! Бож начальство одверто оголосило: до жадних конституційних комісій чи установ його зауваження пересилати не будуть, в'язням заборонено брати участь в обговоренні проекту конституції! Але він однаково писав...

Лише за кілька днів, уже десь під кінець статусних карцерів, мені, здається, стала зрозумілою загадка його «бюрократичного нетримання». В'ячеслав Чорновіл з самої суті його природи — журналіст і публіцист, людина, створена для *писання*, при тому не світоглядових праць стратегічного значення, а саме щоденних, повсякчасних політичних репортажів. Без неперестанної публіцистики — немисленне його існування. Відірваний у зоні від своєї дитини — «Українського вісника», він, як бурундук, що опинився в клітці, безглуздо й затято крутив колесо заяв (видимість, ніби мчиш уперед, а зупинився, обдивився — а ти на тому самому місці, де вскочив у колесо). Але що робити, коли заяви — єдиний жанр, дозволений військовополоненому дисидентів-журналістів.

Які ще «дирижерські» риси характеру помітив я в Чорновола? Поперше, «харизматичне» право вирішувати за інших, що саме вони зобов'язані робити. На той час усі політзеки зобов'язані були стояти на статусі, і ніяких виправдань не бралось до уваги. Чому, наприклад, не привозять до карцеру Паруйра Айрікіяна? — записував він щодня. І почалися висловлювання образливих припущень на адресу безстрашного вірменина. (А Паруйр саме тоді готував у себе

на зоні посилку зі статусними й іншими матеріялами і до вислання їх не хотів притягати до себе увагу наглядачів... Потім, після провалу посилки, Паруйра привезли, і відразу в ПКТ.) А чому не стали на статус українці з дев'ятнадцятої — Кузьма Дасів, Микола Гуцул? «Це не українці! — кипить В'ячеслав. (А обидва — не молоді люди, Дасів, засуджений на 10 років табору й заслання, хворий на виразку шлунка; Гуцул відсидів після війни 11 років як учасник опору УПА, тепер другим заходом був ув'язнений на 9 років.) А чому євреї не стали на статус? Ну, Коренбліт хворий, від нього користи в карцері однак не буде, а Пенсон?

— Я знаю Бориса, він же справжній хлопець, ти зобов'язаний поговорити з ним, Михайле...

Кожного дня починав цю розмову!

Як я йому поясню, що Пенсон — «господар каналу», в якого саме на той час лежали запаковані для пересилання статусові матеріяли і моя друга таборова книжка «Русское поле». Коли почалася статусна акція, людина, що виносила посилки з зони й скеровувала їх далі, раптом чогось злякалася: «На зоні бордель, ще може вискочити антирадянщина», — він до страйку і не припускав, в яку гру в дійсності втягнув його «діловий єврей», думав, що переправляє щось невинне. І тепер Пенсон навмисне спокійною поведінкою таборового обивателя, як наркозою, неутралізував його підозру... На цей час Борис з жодних обставин не мав права ставати на статус! Але як я міг пояснити ці причини під «підслухачкою». А Славко вчепився в мене, як кліщ, підозріваючи, що я просто лінуюся «працювати з своїм земляцтвом»...

Раптом я пригадав: Владімір Осіпов колись, ще довго перед «статусом», розповідав, що вони з Черноволом, сидячи в карцері, вигадали особливий жест. Коли хтось з них робив рукою певний знак, це означало — сказане «йде для опера», а не для співрозмовника.

— Славку, здерися вгору!

Бачу, він повис під стелею, коло вентиляційного отвору. Я теж повис — з свого боку коридору. Тепер ми бачимо один одного.

— Не хоче Пенсон на статус, говорить, що немає в цьому сенсу... — Роблю умовний знак.

— Ох...

Він ледве не впав з загороди, розціпивши руки з подиву.

— Ти знаєш?.. — і тут таки змовк, спам'ятався.

Усе збагнув миттю. Що приємне у В'ячеслава — розум гострий, реагує блискавично.

Ще приємна риса природженого лідера — відсутність порожньої зарозумілості, «гонористости». Командує, вимагає, але при тому зовсім не вважає себе «головним, розумним, ліпшим». Бож вимагає справа, а не Чорновіл! Здається, я називаю самозрозумілі для хорошої людини речі, але «техніка» керівництва часто вимагає від виконавців почуття своєї «важливості», якихось зовнішніх прийомів, які не обов'язково припадають до смаку виконавцеві, але улегшують йому автоматично виконання іншими його рішень (генерали зовсім не з самої любови до брязкалец завели собі погони, ляпаси й шиті золотом пояси). Спостерігав я цю «техніку» в середовищі зеків, як і в середовищі перших-ліпших осіб, призвичаєних керувати. Але Чорновіл в особистих стосунках лишався зовсім простим хлопцем, і в той самий час він користувався серед українців величезним авторитетом. (рівний йому авторитет, і то до початків конфліктів на «спецу», мав серед них хібащо один Мороз). Мені розповідали мої співтаборовики, що одного разу на час закінчення його карцерного строку не прибув етапний «воронок», запізнився в дорозі, і Чорновола на кілька годин примістили в нашому штабі, в окремій кімнаті, — так усі українці зони, не зважаючи на можливі репресії, згромадилися коло вікна, щоб лише подивитися на нього, по коліна в снігу, — на жах начальства, яке ніяк не сподівалося такої демонстрації... За статусного періоду він не міг виходити на зону — у перервах між карцерами його відводили не в зону, а до камери навпроти, тюремної, і він наділив мене повноваженнями свого легата; вистачало мені сказати на зоні першому-ліпшому українцеві: «Звертаюся до тебе на доручення Чорновола. Славко просить...», щоб кожне діло було виконане (а вони ж бачили його раз у житті — у тому самому штабному вікні). Саме українськими зв'язками пішов за дріт мій лист про статусний страйк, надрукований невдовзі в «Континенте», «Эхо», «Ліберасьйон».

— Гебісти весь час допитуються в мене, який міністерський пост я маю одержати в незалежній Україні! — нарікав Чорновіл. Я сам якось чув, як за дверима карцерної камери майор Пікулін цікавився цим самим від Чорновола. Той не витримав: «Громадянинне начальнику, у вільній Україні я матиму тільки один пост — редактора опозиційної газети». — «А-а-а, — заволав начальник зони, — он яка ви страшна людина, Чорволе! Ви навіть у

незалежній Україні буде опозиціонером!» В'ячеслав уточнив: «Це помилка на слові, я хотів просто сказати — редактором газети...» Але Пікулін ревів на весь коридор: «Це дуж-же характеристична помилка на слові...»

Не люблю погоджуватися з начальником, але, здається, він мав рацію.

Я думав, що становище Чорновола в русі українських націонал-демократів нагадує становище лідера в добре відомих (з професійної діяльності) російських революційних організаціях доплеханівсько-ленінського типу. Керівником тоді становився той, хто сам робив найнебезпечніше і практичне діло, наприклад, набивав бомби для терору чи витоплював динаміт... Від підлеглих лідер вимагав не «роби те чи те», а «роби, як я». Звичайно, це період дитинства чи, на крайній випадок, ранньої юности руху: з роками виникають організаційні структури, в яких кожен учасник виконує свою частину праці, і вожді не ризикують там, де повинні ризикувати не такі цінні для руху люди. Але ступенем морального впливу на життя нації чи суспільства найважливіший період — мабуть, цей, романтичний етап боротьби!

Я спостерігав ніби своєрідний модель впливу, який люди типу Чорновола спроможні справляти на масову, сказати б, обивательську свідомість своїх земляків. Вище був згаданий колишній капітан-лейтенант Лисенко, посаджений на 7 років за недонесення на свого друга-офіцера, зв'язкового з «Інтелідженс Сервіс». Звичайно, Віталій Лисенко був ніяк не борцем, а жертвою ГБ, людиною, від політики зовсім далекою, а національно повнотою асимільованим. У зоні він, природно, тримався осторонь від політики, у дисидентські акції не втручався, слухняно виконував усі доручення начальства й зятято беріг здоров'я: «Треба вижити!» Наприклад, коли ми сиділи з ним в одній камері Саранського слідчого ізолятора, він кожного дня двічі вилизував камеру від пилюки («бож ми цим дишемо — шкідливе для здоров'я»), постійно робив зарядку, а в зоні на потаємних і заборонених «п'ятаках» вирощував нелегальні огірки й помідори. Діло небезпечне (я сам якось бачив полковника МВД на зоні 17а, який схилився важким торсом у шинелі до землі, копався пальцями в траві, вишукуючи на травниках замасковані парості кропу й вириваючи їх особистими полковницькими руками, щоб, крий Боже, у зеківську юшку не потрапив міліграм свіжих і тому не належних вітамінів); але заради збереження здоров'я Віталій ризиковав і сіяв... Жила в цьому

морякові й якась хліборобська, «з діда-прадіда», тяга до землі: вирощувати, підживлювати, виходжувати паростки він любив. І от на етапі один лише раз побачив і почув Чорновола, і...

За яких півтора місяця після початку статусного страйку опинилися ми з Славком поруч на «оправці» (а в туалеті «підслухувачок» не було, можна кілька хвилин поговорити спокійно).

— Що за людина Лисенко?

— А що?

— Збоку від ПКТ будівельна бригада ремонтує заборонену зону і паркан, у ній Лисенко...

(Побічне зауваження: праця коло зміцнення тюрми — кожна! — вважається ганебною в середовищі політзеків. На неї погоджуються йти лише виключно слухняні, покірливі перед адміністрацією особи, це для начальства ніби своєрідний іспит для перевірки зломленості політзеків. Тому туди й спрямували серед військових злочинців нашого Віталія.)

— ...«менти» заговорилися, відійшли за ріг, Лисенко прокрався до мого вікна і просунув поміж жалюзі два огірки й помідор... Можна довіряти йому?..

Не посміхайтесь, мій західній читачу, над мізерною офірою Лисенка: не огірками вона вимірюється, хоча свіжі, потайки вирощені огірки — теж немала цінність у зоні. На випадок, якби його «застукали», Віталій майже певно ризикував відсидіти в карцері. Це, щоправда, дрібниця теж, але, доставши карцерний строк за допомогу «засудженому Чорноволові», він міг на сто відсотків попрощатися з надією вийти потім за умовно-дотерміновими трьома чвертями строку... А мінусувати собі лише одну чверть строку — це для Віталія означало перебувати в таборі майже на два роки менше! І все ж він зважився на ризик відсидіти два зайвих роки заради того, щоб підсунути два огірки людині, з якою він 45 хвилин просидів в одному «автозаку». Така сила морального поля, поширюваного серед земляків В'ячеславом Чорноволом. Коли вже зайшла мова про «генеральство», додаю кілька слів про людину, з якою не довелось зустрічатися на зонах і пересилках, але яка користувалася серед українців не меншим авторитетом, а то навіть і більшим, ніж В'ячеслав — про Валентина Мороза.

Чому він протягом довгого часу в очах «зовнішнього світу» та й серед багатьох українців був у русі числом один?

Уже в Ізраїлі я прочитав його твори. Безумовно, Мороз —

талановитий публіцист, але, чесно сказавши, його праці самі з себе не могли висунути його у першу лаву такого багатого талантами й культурними традиціями руху, як сучасний український національний опір.

Феномен Мороза пояснюється, по-моєму, сполученням кількох факторів.

Перший з них — безумовно велика особиста мужність цієї людини, його безкомпромісовість у взаєминах з ворогом, здібність піти на найважчі жертви. Напевне, навіть його непримиренні противники визнають це!

Ім'я другого фактора — Іван Дзюба.

Свого часу автор книжки «Інтернаціоналізм чи русифікація?» відіграв величезну роль у пробудженні національної свідомості покоління 60-70-их років: він беззастережно був тоді найвидатнішим з ідеологів українського націонал-демократизму. Але рух переріс ватажка, і Мороз перший не тільки відчув це — відчував багато хто, — але й перший мав мужність, і не малу мужність на той час, передбачити майбутнє ренеґатство Дзюби. В очах багатьох з молодого покоління українських дисидентів це мало вигляд блюзнірського замаху на національного ідола! Та тим значнішим й авторитетнішим виглядав в їх очах Мороз, коли підтвердилася його правда — після ренеґатства Дзюби в камері ГБ. Тоді він і посів в їх душах спорожніле місце першого теоретика руху. Та й у власних очах, видно, теж.

Нарешті, третій фактор, що сприяв перетворенню Валентина Мороза на національного ідола (на певний час), належить означити іменем героя цього розділу: В'ячеслав Чорновіл.

Багато хто попікав Чорновола за все, зроблене ним для Мороза (і тоді в зоні — теж попікали). Саме коли ми стояли на статусі, зона особливого режиму, «спец», стрясалася від нечуваних у політичному середовищі конфліктів між зеками: переважна більшість українців на чолі з Шумуком виступила проти Мороза (його підтримував Іван Гель), при тому по стороні українського земляцтва була й уся решта політзеків зони.

Ну, конфліктують і конфліктують, що до того іншим? Що вони, на «спецу», діти чи що, не можуть дати собі ради у власній справі?

Але противники Мороза обрали такий спосіб боротьби з ним, який і змусив мене вжити вище вислів «нечуваний конфлікт»: вони критикували товариша, тобто Мороза, у підцензурних листах, вони давали інформацію, яка ганьбила свого, зека — до відома гебістів!

А ті, природно, витягали з листів цитати, з насолодою публікували в українській пресі, а потім приносили примірники газеток на зону й підсували зекам, особливо українцям — «помилуйтеся своїм героєм». Усе це, скажу правду, погано тхнуло... Але не могли ми запідозрити усе земляцтво, та де, практично весь «спец» у втраті чуття! Значить, Мороз натворив чогось жахливого... Та й взагалі в якості зека, який протиставив себе майже всім землякам, досвідченим борцям, які десятиліття не знали поважних суперечок, Мороз викликав у нас, на «суворому», непошану, незалежно від того, мав він рацію в тій чи тій конкретній ситуації чи ні. Який ти до дідька ватажок, лідер, коли не можеш згуртувати коло себе десяток однодумців, а дехто з них за тебе ж і сидить... Коротко кажучи, і противників Мороза на нашій зоні не схвалювали, а його самого — ще більше. І діставалося на суворому, від українців у першу чергу, Чорноволові, який, за їх словами, «створив Мороза».

Коли нас примістили на чергове відсиджування в ШІЗО до спільної камери (видно, захотілося оперативнику послухати, про що говорить Хейфец з Чорноволом), я майже від початку почав розпитувати його про Мороза (були в нас можливості, сидячі в одній камері, спілкуватися без участі опера).

Лежимо на підлозі (нари пригвинчені на день до стіни), я повідомляю (не вголос, розуміється):

— Славку, є можливість відіслати записку на спец. Я хочу написати їм свою думку про ці суперечки з Морозом.

— Не клопочися даремно... Кума Ірена (так він завжди називав Ірину Калинець) пробувала — так дісталось їй самій від них! Вони там побожеволіли...

І далі почав розповідати про Мороза:

— Мороз розумна від природи й чесна людина, але в нього, як і в кожного, є своя вада. На очах дурнішає від своєї популярності. Це дивне, коли людина розумна, але так воно є... Я ще на волі це зауважив. У мене так вийшло: устиг написати свої дві книжки й опинився в зоні майже відразу. Відсидів за першим разом півтора року в побутовому таборі (вони дали мені тоді сто дев'яносту-один), вийшов і раптом дізнаюся: з маловідомого журналіста став людиною з зовсім неймовірною популярністю. То й що з цього? Смішно: хіба я чимось змінився, порозумнішав, зробив щось таке, чого не міг раніше, коли мене ніхто не знав? Усе це дурниці. А в Мороза не так. Від кожної хвали він — від природи ніяк не дурна людина — випинався, надувався й становився... ну, взагалі, я

посміхався... Але ставився до цього нормально: у кожного є свої вади, от у Мороза — така. А в Шумука що, немає вад? Ще й скільки; я тобі багато чого міг би розповісти. І тому, коли Мороза заарештували, я зробив усе, щоб підкреслити його значення. Я написав чорнові тексти всіх заяв на його оборону, організував збір підписів під ними, організував кампанію на оборону Мороза. Мені це тепер закидають, але я це зробив. Мишо, Мороз відходив від нас на *тринадцять* років! Тоді здавалося — назавжди. Невже треба було розраховувати: чи, бува, не зіпсують його вихвалання в тюрмі? А тримався він на слідстві й суді бездоганно.

— На відміну від Дзюби. — Каюся, я провокував його, такий у мене характер.

— Дзюба... Це щось інше. Він робив не своє діло. Надзвичайно талановита людина в літературі, але не борець з покликання. І тоді, сімдесят другого року, ми знали, що він хоче відійти від руху, піти в літературознавство. І гебісти це знали. Якби й не торкнули його — він однак відійшов би від руху і попередив нас про це, але вони не захотіли, щоб він сам залишив справу з честю, не зганьблений. А триматися в слідчому ізоляторі за справу, від якої вже відійшов, — звичайно дуже трудно. Він не витримав, а хто в нього кине камінь, хто на його місці вистояв би? В історії з Дзюбою — підлість гебістів, а не його...

— Нікого не зрадив?

— Ні, ніяких свідчень проти інших не дав. Є в мене, звичайно, претенсія і до нього... Уже під кінець слідства йому показали документ, що Плахотнюка визнано психічно хворим. Плахотнюк — дуже добра людина, наречений моєї сестри, він не давав ніяких свідчень проти мене, і за те його запроторили в дурдім. Розумієш, їх оперативні дані сходилися на Плахотнюку, але вони розуміли, що цю роботу робив не він, а я, і що через нього вони виходять на мої діла... Догадувалися, але без його свідчення кримінал для мене в них не укладався. А він мовчить. Зі злости його й запроторили до психушки... Я тут недавно листа від сестри дістав; пише, що медична комісія визнала його цього року здоровим, але на протест прокурора рішення скасовано, і Плахотнюка знову оголосили хворим... Так от, коли Дзюба дізнався, що Плахотнюка оголосили «дурнем», дав їм свідчення, нібито Плахотнюк поширював мого відкритого листа на оборону Дзюби, хоч поширював його сам Дзюба... То він на «божевільного» валив, як на покійника звалюють

чи на емігранта: «Йому ніби однаково, а мені полегша». Але нічого іншого, що йому можна було б закинути, не зробив...

Я не став допитуватися, що саме Чорновіл і Плахотнюк приховували від гебістів на слідстві, але несподівано В'ячеслав почав уговорювати, одверто про це говорити:

— Вони підозрівали, що я — редактор «Українського вісника», але справи не розкрутили. Суд зняв обвинувачення як не доведене. Я на суді тримався так: відмовився від «кишенькового» оборонця³³ й оголосив, що буду боронити себе сам; на першому засіданні склав заяву: як підсудний відмовляюся брати участь у судовій комедії, наслідок якої визначений наперед; але як адвокат обвинуваченого Чорновола не вважаю можливим відмовитися від судового змагання. У чому сенс? Це давало мені привід не виступати перед суддями з принциповою промовою: адвокат не зобов'язаний це робити, і я міг обмежитися лише юридичним аспектом справи, а там було з чим погратися. Судді, по-моєму, були вдячні мені, що я їх не дратую прямим обвинуваченням кремлівського імперіалізму, а вдаюся в подробиці справи, і скинули з прокурорської вимоги цілих три роки: замість стандартного для нас строку — 12 років, сім зони і п'ять заслання, дали мені дев'ять, а зони з них — шість. Відсидів я в Мордовії три роки і подав їм заяву: вважаю потрібним признатися, що саме я видавав «Вісника». Вони мене відразу ж смикнули на «профілактику» — до Львова. Там начальник слідчого відділу ГБ намовляв: «Признайтеся, що ви це навмисне вигадали. Ми стежили тут за кожним вашим рухом. Кожен ваш крок був під нашим контролем. За таких умов неможливо випускати журнал». — «Ні, — відповідаю, — це робив я». Як же вони біснувалися!

— Славку, розповідали, ніби ти змушував гебістів підвозити себе на явки оперативними автами, а там відривався від хвоста — і як у воду зслизав...

— Ні, це перебільшують. Вони не брали в своє авто, це заборонено, воно сиділо на хвості...

(Тут я виснував, що він таки пробував змусити «топтунів» підвозити себе в своїх конспіративних справах — а на що ті ще придатні? — але гебісти не піддавалися!)

— ... але за мною вони підїжджали до зовсім невинних помешкань, я туди заходив, непомітно відривався, поки вони

---

33. «Кишеньковими» зеки називають прокурора й адвоката, бо того й того КГБ витягає на підсудних зі своєї кишені.

підстерігали при вході, робив усе потрібне, потім повертався, виходив з тієї самої брами, і вони мене знову супроводили додому... Полковник дослівно упрощував: «Алеж ви не на території Львівської області видавали „Вісник”» — «Ні, громадянині полковнику, саме на вашій території...»

Ще один штрих до покищо не написаної історії українського опору шістдесятих років.

Перебуваючи в Ізраїлі, я прочитав монографію І. Клейнера «Національні проблеми останньої імперії» (видання Першої української друкарні у Франції, 1977). На сторінці 50 там є цікава примітка:

«У російському самвидаві появився цілий збірник документів, в якому національним проблемам присвячено досить багато уваги. Автори цих документів також називають себе „демократами”. Найвідоміший документ з цього збірника „Програма демократів Росії, України й Прибалтики”... Мова йде, видимо, про невелику групу, яка не була безпосередньо пов’язана з головною течією російського ліберально-демократичного руху, а існувала паралельно. Досить цікаві, дуже радикальні й широко задумані документи цієї групи силою свого надто декларативного характеру й інших причин не знайшли майже ніякого відгуку в російському суспільстві і навіть не були зовсім серйозно прийняті. Висловлювано навіть сумніви в автентичності й дійсно самвидавному характері цих документів... Пізніше в СРСР заарештовано кількох членів цієї групи.

«Крім того, члени цієї групи демократів, як здається, припустилися деякого перевищення своїх повноважень. У третьому випуску українського самвидавного журналу „Український вісник” (жовтень 1970, вид. „Смолоскип”, стор. 77) категорично спростована участь будь-яких українських демократичних сил в укладенні документу „Програма демократів Росії, України і Прибалтики”. З урахуванням цього всього ми не розглядаємо докладно документів цієї групи».

... Якраз я був свідком, як Чорновіл з’ясував з Сергієм Солдатовим справу цієї публікації у «Віснику».

Було це в лазні, куди нас вивели з ШІЗО. «Підслухувачок» у лазні немає, стережуть самі наглядачі, які в ідеологічних проблемах

«не кумекають» і не слухають нас, тому, намілюючися під душем, можна обговорювати міжпартійні відносини двох держав.

— Славку, чому ви перечили проти нашої програми?

— У нас немає принципових заперечень, але нащо ви говорите від імені українців, коли ви до нас не зверталися?

— Ти ж знаєш, що в нас були контакти з українцями, і знаєш з ким...

— Знаю. С... — тут Чорновіл назвав якийсь псевдонім явно опереточного типу. — Це ж селянський рівень... Знайшли представника України!

— Але ми підпільний рух. Ми не вступаємо в контакти з особами, від яких до нас прийдуть напевно гебістські топтуни. Він підпільна постать, і за ним стоять певні люди.

— Знаєш, Сергію, — досить упевнено відтяв Чорновіл, — на Україні створилася група загально визнаних лідерів руху, і як ви хочете мати контакти з Києвом чи Львовом, будьте ласкаві, звертатися до цієї групи. Інакше буде та відповідь, яка була...

Виник, видимо, конфлікт між дисидентською, відкритою, що легально оголосила себе світові частиною руху, і підпільними організаціями, що мали власні міжреспубліканські контакти і таїлися від дисидентів, які, природно, були під «ковпаком» КГБ. Але Чорновіл, як я переконався, за всієї своєї зовнішньої простоти й демократичності, умів твердо відстоювати свої «генеральські» повноваження.

До речі сказати, відсутність «генеральства» у зовнішніх взаєминах, простота і легкість у контактах не завжди були позитивами Чорновола.

На відміну від Стуса, він умів лагодити з людьми різних шарів і душевних параметрів. Стус оповідав: «Входить Славко до вагонзаку, раз-два, і вуркагани його слухають... Відразу видно, що був комсомольським босом». Лишаю останнє на сумлінні Стуса (але говорив він з захопленням — йому самому нелегко доводилося з вуркаганами).

Але наслідком такої демократичності Чорновіл іноді підпускав до себе надто близько людей, яких людина його масштабу не повинна витримувати поруч себе... І потім мав клопіт з ними. Так,

сидячи в ПКТ до масового приводу туди карцерників з дев'ятнадцятої зони, він принадив до себе наглядача Лоскутова, типового хулігана з селищних п'янюг. Той так полюбив Чорновола, що почав добірко розповідати, які пози він зумів винайти в ліжку для своєї жінки (а чим ще Лоскутов, на його думку, сподівався зацікавити таку людину, як Чорновіл? Лоскутов слушно оцінював свої можливості).³⁴ В'ячеслав слухав його, аналізував, грався з ним, як він уміє це робити з кожним. Але коли до карцеру прийшли інші статусники, йому стало не до сексуальних зв'язь «мента». А той, раптом відіпхнутий, почав дослівно тероризувати В'ячеслава. А приводів для переслідування у наглядача завжди вистачає. Звичайно, карцерник на статусі практично невразливий, у нього вже й віднімати нема чого, але коли на зміну Чорновола переводили до ПКТ, з'являлися тюремні привілеї, і тут «виступав» Лоскутов. Якось увірвався до камери і забрав пластмасову склянку з квітами, зібраними зеком на прогулянці: «Скло в камері заборонене». За другим разом, поки його напарник наглядав за Айрікяном коло вмивальні (нам дозволили умитися), раптом ускочив до камери Чорновола і, згрібаючи на оберемок усі книжки й папери, закричав: «Книжок більше двох не дозволено, писанина в камері не дозволена», — і все поволік з собою. Ну, ми ж і влаштували тоді галас! Бабур Шакіров, що любив улаштовувати комедії, гістично волав на всю зону: «Вбивають!» — і лише мій натренований у ШІЗО слух схоплював між його передсмертними криками підозріле хихикання східнього чоловіка. Ми розуміли, що камери устатковані підслухачками й у нас прямий канал на опера, а через нього на «хазяїна», начальника зони, — хай послухають, що в карцері когось убивають!

Начальник з опером примчали до ШІЗО, тут ми й наговорили

---

34. До речі, коли вже зайшла мова про Лоскутова. Як мені трапилось випадково помітити, він робив деякі послуги не тільки Чорноволові, коли був з ним у добрих відносинах, але й його співавторові — Борисові Пенсону. Ось як це було. Якось начальник режиму Кисельов наказав раптом усім зекам помінати зимові шапки на літні. Було покищо холодно, до того ж літня камілавка Пенсонова була в каптьорці, і він ходив зі мною по колу в зимовій. раптом наражаємось на Лоскутова.

— Пенсоне! Чому порушуєш форму одягу! — реве Лоскутов.

— Ти що, з глузду з'їхав! Ти на кого кричиш! — відтяв йому Пенсон.

— Зніми, будь ласка, шапку, — заскіглив Лоскутов, пригадавши, з чієї рук підхарчовується. — Кисельов по зоні ходить. Тобі добре, ти зек, що він тобі зробить... А мене він €...ти буде...

на Лоскутова. Не псуй, дурню, взаємин з Чорноволом, гірше буде! Допит про подію майор Пікулін розпочав чомусь з мене, а я з юдейським лукавством, ніби й не усвідомлюючи, що повідомляю, розповів, мовляв, Лоскутов без жадного приводу забіг до Чорноволової камери — «сам» — і поніс звідти папери. «Алеж, громадянине начальнику, у нього були зайняті обидві руки, він папери на оберемок згріб; ну гаразд, Чорновіл — зек дисциплінований, а інший на його місці...» Пікулін допитав усіх (і на закінчення самого Лоскутова, який, не розуміючи, що саме він, дурень, доводить, підтвердив, що сталося, наголошуючи, що «зробив, як належить»...). А зробив він найгрубіше порушення правил охорони в'язнів, увійшовши до камери карцерника у відсутності другого контролера. У побутовій зоні суворого режиму таке порушення дійсно могло б скінчитися нападом в'язня на наглядача і спробою втечі (бож камера, поки Лоскутов порався з паперами, була відкрита)... Пікулін тут таки повернув Чорноволові його папери й книжки, щоб погасити інцидент на місці і не доводити його до «прокурорського нагляду», а Лоскутова віддалив від політиків до сусідньої, побутової зони, де праця наглядача багато важка й небезпечніша. Так йому й треба...

Думаю, що цю простоту Чорновола у контактах з випадковими людьми гебісти врахували пізніше, коли опрацьовували проти нього операцію — «з'валтування».

Попри «загальне керівництво» (тобто плянування акцій-голодівок), Чорновіл добровільно виконував обов'язки й літописця статусної акції.

Кожні п'ять днів він прочитував на весь коридор ПКТ-ШІЗО звіт з «праці»: скільки людинодіб відсиджено в карцері кожним зокрема й усіма разом від початку акції; скільки витримано голодівок й голододнів; скільки подано заяв протесту; скільки їх конфісковано — і всю подібну статистику. Оформлював її зі смаком і задоволенням: накреслив графік, де заштрихованими клітками відзначалися дні ПКТ, затушованими — ШІЗО, зірочками — голодівки. Хоч давай відразу до чергового числа «Соціологічних досліджень»! Жажливо сумував, коли не одержував відомостей про репресії проти статусників з інших зон чи тюрем (після офіційного

відкриття Београдської наради, коли не виправдалася надія збити страйкарів зі статусу, нас почали розтягати етапами: кого в Барашево, кого далі — в Саранськ, а кого — в Таллін чи Єреван).

— Це муки наші! — говорив з викликом «бухгалтер статусу». — Як же їм пропадати! Усе збережемо для історії.

Свій графік він заховав так майстерно, що менти нічого не викрили, а шукали — як не кожного дня, то вже через день точно! Майстер був... По закінченні акції юний лотиш Майгоніс Равінш дістав графік зі схованки і виніс з карцеру (теж майстер був обдурювати наглядачів при обшуках!).

На жаль, доля графіка сумна, як і багато чого іншого, укладеного зеками в політзонах. Аркуш, розграфлений рукою Чорновола, я заховав у Борі Пенсона, «хазяїна каналу», у схованці, де звичайно дожидалися переправи матеріяли на волю. Яюсь трапилося мені бути свідком такої фантастичної сценки, що якби не бачив на власні очі, сказав би: ну й «брехло» цей оповідач...

Під час перекуру заходжу до «келії» Пенсона (він працював днювальним у сусідньому цеху і «по службі» мав кімнатку для складання мітелок, лопат для тирси й іншого робітничого реманенту). Балакаємо. Раптом одчиняються двері, увалюються два гебісти: начальник відділу ГБ капітан А. Мартинов, що того дня, як з'ясувалося, здавав справи — він відходив на підвищення в Саранськ; і його наступник, але покищо тільки уповноважений на нашій зоні і старший лейтенант (скоро став капітаном), такий собі Борода. Обидва незвичайно веселі з нагоди підвищення обох і переміщення, обидва патякають...

— Мені б дізнатися, чому ви, Михайле Рувимовичу, з жінкою полаялися? — починає гру зі мною Борода.

— І ще тобі дізнатися треба, де Хейфец ховає рукопис! — повчає його Мартинов.

— Він десь тут лежить, — між іншим зауважує Борода і раптом, ніби жартуючи, починає пересувати меблі: підняв і переставив табурети, якісь скриньки...

А рукопис дійсно захований тут, зовсім поруч.

Мартинов підхоплює ніби дотепний жарт Бороди. Бере викрутку, що лежить біля стола, ту саму, якою завжди користується Пенсон, коли відкриває криівку...

— Мабуть, отут? — і вставляє викрутку в той шруб, з якого починається дорога до криівки (шрубів, правда, чотири), і крутить його...

Пенсон спокійно підходить до капітана ГБ і вириває в нього викрутку з рук:

— Ви мені все тут поламаєте, Олександрє Олександровичу, мені не до жартів, я особа матеріально відповідальна. Бачите, написано? — і показує на двері, де висить список інвентаря, за який відповідає з/к Пенсон.

Нагадування про матеріальну відповідальність охолоджує гебіста, який, правду кажучи, прийшов на зону, тільки щоб облагодити якісь «ліві махінації» з побічною продукцією зони перед відходом в іншу область. Гебісти перестають жартувати й сезають. Ми на всякий випадок відразу виходимо з келії (раптом і сюди прилаштували «блощицю»!) і біля вогонетки з тирсою зважуємо, чи нема в них серйозних підозр? Вирішуємо все, включно з графіком Чорновола, з криївки прибрати: на випадок, як вони з'являться після розводу покритити наші шруби.

Одночасно виникає нова можливість переправити графік Чорновола за «паркан»: один з старих, воєнних злочинців, що працювали в їдальні, запропонував свій «канал» на волю. Я складаю графік учетверо, склеюю його лицем усередину, так що він виглядає чистим аркушиком, потім запроваляю його у привітальну почтівку... В останню мить починаю вагатися: раптом там у їдальні пастка оперативного відділу? З одного боку, робітник кухні — напевно «сука». Але статусникам, що боронили інтереси зеків, співчувала навіть «сучня», так що старий міг і широко пропонувати, але... Береженого Бог береже. Ліпше дочекатися певного «канала», а не пороти гарячку з-за гебістських жартів.

... Але ось і перевірений канал відкрився. Щоб запакувати тепер у нову «маску» графік Чорновола, його треба знову розклеїти. Цю операцію має проробити кочегар Ушаков: у кочегарці рури з парою. Але Герман не розрахував, що пара з заводської магістралі — не з носика чайника з окропом. Під ударом струму листок графіка розлетівся на шматки.

Пенсон усе таки відправив його: мистець відчував, що в цих спотворених шматочках стало менше числової інформації, але куди більше емоційної! Листок виглядав інвалідом зеківської війни, жертвою пропагандної битви — скільки він перейшов кривок і «масок», заки добився до друкарського верстату! Який ілюстративний матеріал до «Повісти про статус». Але людина, що одержала посилку на кінці «канала», нічого не розібрала на спотворених від пари шматочках листка з зошита, подумала, що в посилку поклали

просто «баляст» для повноти упакування і... спалила чорно-волівський літопис статусної битви.

У рукописі Едуарда Кузнєцова, створеному на «спецу», («Мордовський Маратон»), я прочитав, що стан безперервного конфлікту з адміністрацією і безперервний ланцюг акцій протесту — це особлива властивість «короткотермінових», а довготермінові — «маратонці», просто не можуть собі дозволити на таку розкіш, як безнастанна бійка з начальством — не ті в них строки.

Мені здається Кузнєцов, помиляється. наприклад, у мене було всього лише чотири роки зони плюс два заслання, на мордовську міру — мінімум, я дослівно трьох-чотирьох зеків зустрів там з меншими строками. Тобто за своїм становищем я — типowo короткотерміновий, а конфліктувати й голодувати не любив, як і маратонці. Не зі слабости душевної, я ж не пропустив, здається, жадної акції в зоні, сидів у ШІЗО 93 доби, і ларка шість разів був позбавлений... Але не любив цих дій. Приставав до них тільки з солідарности та ще, либонь, з професійного зацікавлення літератора (подивитися, як це робиться).

Навпаки, Чорновіл стосовно термінів — нарочитий «маратонець»: за трьома строками він набирає 15 з половиною років зони, у тому числі шість з половиною літ найтяжчої — кримінальної зони та три роки якутського заслання, про яке він писав мені: «Умови такі, що подумую — чи не попроситися назад до Зіненка, у нього легше». І все ж усі три строки він безнастанно протестував. Мені іноді здавалося, що тільки в голодівці цей безсумнівний маратонець почував себе в нормальному стані. Ходити на таборову працю, виконувати накази начальства й весь цей ідіотський «режим» для нього таке принизливе, що голодувати — легший і морально природніший стан життя.

Це закладене в душевній структурі особистости і не залежить від величини строку. Видно, Е. Кузнєцов і люди його психічного складу, занурені в світ своїх образів і власну душу, менше звертають уваги на адміністрацію та її «перевиховні зусилля». Зате люди безпосередньої активної дії, спрямованої назовні себе, не можуть витримувати важкі тягарі «режиму» на своїй гордій шиї.

Часто протести В'ячеслава виявлялися марною тратою

здоров'я, але іноді він здобувався на успіх: наприклад, після якоїсь акції (це ще без мене) виміг у таборового лікаря розпорядження виводити карцерників перед їжею до умивальні — мити руки. Дрібниця? Я сидів у ШІЗО і до чорноволівської перемоги, і після неї, повірте мені, це величезна полегша для цивілізованої людини в карцері, коли вона може сидіти там з вимитими руками (до чорноволівської акції зекові дозволяли помити руки раз на добу — після «оправки»).

... Травень 1977 року. На черговий, чи то третій, чи то четвертий, карцерний строк ведуть статусника в ШІЗО, чудового єреванського студента Разміка Маркосяна. У нього виразка шлунка, а треба попередити читача, що з хворобами шлунково-кишкового тракту сидіти в карцері неможливо. До туалети водять раз на добу, ранком, і прочищати кишки належить у хвилини, визначені наказом МВД СРСР ч. 20. Здорові шлунки підпорядковуються МВД, але хворі обридливо порушують волю міністра Щолокова, і важко доводиться неслухняним.

Разміка уже двічі непритомного виносили з ШІЗО до медчастини і там клізмами вичищували шлунок. Адміністрація торгувалася: «Намовте його зійти зі статусу, бож помре, і смерть його буде на вашому сумлінні». Ми, можливо, й пробували, але хіба хтонебудь з нас міг кому небудь скомандувати? Начальство просто не розуміло відносин у нашому суспільстві!

З вікна ПКТ Чорновіл зауважив (воно виходило якраз на фіртку, що вела в сектор таборової тюрми), що Разміка ведуть знову: сподіваються безнастанними ударами по хворому шлунку вивести з статусної лави бодай одного бійця.

Поки Маркосяна обшуковують на варті, В'ячеслав кричить на весь коридор:

— Хлопці, я припиняю одноденні голодівки! Лягаю на безтермінову з вимогою звільнити Разміка. Вибачайте, що залишаю вас, але в мене з ним особливі відносини дружби — ще з трійки. Залишити його я не можу... Начальнику, дай паперу, я хочу подати заяву!

Не витримав я, ревнув на нього, як на пацана:

— Ану припини!

— Не можу чекати, хлопці! — Чорновіл майже в гістерії, нічого не чує. — З його виразкою помре...

— Не один ти шляхетний! — кричу. — Тільки тобі, чи що, Разміка шкода, а ми — сволота? Зупинися, кажу. Обміркувати треба.

Справа в тому, що виникла думка, як ефективніше використати ситуацію. Але, на щастя, не тільки я тут мудрий, і не наймудріший...

До карцеру разом з Маркосяном заводять Бабура Шакірова (він теж з «перезміни»), і той ще з коридору кричить:

— Чорноволе, будеш за Разміка голодувати?

— Так.

— Владімір Ніколаєвич — Бабур називав Осіпова з пошаною — на ім'я й по батькові, — просив переказати: без нього акції не починати. Є якась ідея.

Скоро з «перезміни» привели й Осіпова. Перекинулися з ним думками. Усе збіглося — до коми.

Говорили, зрозуміло, натяками, тому тут викладу ідею акції докладно, не так, як ми сигналізували один одному, використовуючи всі засоби, включно з англійською мовою (цілковито зашифрований код для всіх, крім таборового опера й капітана Мартинова).

Первісно статусова акція була зформульована як дія чисто політична, як протест проти каральної політики влади, а не таборової адміністрації. Тобто ми нічого не вимагали для себе, для всіх нас — лише прав для політзеків СРСР. Акція мала резонанс завдяки окремій заяві А. Д. Сахарова в Москві (ми просили його з зони, й А. Д. зробив усе, що було в його можливостях, щоб підтримати нас). Світовий розголос про страйк у Мордовії ніяк не позначився на становищі таборового начальства: ясно, що не в його владі було попередити чи знешкодити дію, що мала загальнополітичний характер. Але акція з Маркосяном була задумана по-іншому. Насувався черговий «день червоного календаря» — день проголошення Проекту нової конституції СРСР. Тут ми й намислили почати масову безтермінову голодівку мордовських політзеків, при чому жадати не змін у законодавстві, а госпіталізації Маркосяна. А він за останні тижні уже двічі був на лікуванні в медчастині, це зафіксоване в його медичній картці, і я уявляв собі приблизно зміст розмови майора Пікуліна на «килимі» в начальника управління МВД.

— Західні голоси передавали, що в тебе голодівка з нагоди нашої конституції. Чо-ому не попередив порушення?! Як у вас працює оперативна частина?

— Не можна наперед дізнатися. несподівано надумали...

— Чо-ому?

— Одного антирадянщика-армяшку до лікарні вимагають відпровадити

- Лікар оглядав?
- Так точно.
- Хворий?
- Щось є. Та в нього це хронічне, завжди було...
- Так якого ж х.. допомагаєш ворогові ганьбити нашу систему?

Його спрямувати до лікарні, з іншими з'ясувати. Вчити вас!

Звичайно усе це виникало в уяві — жадного слова вголос не було сказано, щоб у Пікуліна не було вагомого аргументу проти нас («опер доповів: вони готуються нас шантажувати»), але Чорновіл, щойно йому назвали дату акції та її спрямування, миттю збагнув усе — гнучкий був, вроджений майстер політичної сутички!

Від природи в Чорновола той самий «тарасів комплекс», що й у Стуса — самовіддана, нерозважна сміливість. Але психологічно від Стуса він відрізнявся от чим: миттю схоплював, без розжовування і вдовбування, кожне розумне рішення й умів (якщо не встиг ще оголосити вголос!) на лету міняти перед тим рішення. Висловлюючися мовою шахів, він любив тільки романтичний бік гри в політику, але від природи мав здібність й обраховувати варіанти і вмів опанувати свою творчу фантазію, якщо цього вимагали спортивні інтереси команди, в якій він грав.

— Хлопці, я висловлюю вам свої вибачення... Я нікого не хотів образити своєю особистою акцією... Вступаю в дрейф за загальним рішенням.

... І наступного дня все ШІЗО-ПКТ лягло в голодовий дрейф. Я зробив додаткову принаду для Пікуліна: щоб підкреслити єдину причину голодівки, написав заяву: «З уваги на переведення Маркосяна до шпиталю припиняю голодівку» — і показав її наглядачеві:

— Щойно Маркосяна заберуть до амбуляторії, віддам тобі в руки.

Такої неймовірної реакції начальства я не пам'ятаю жадного разу за чотири роки! Не встигли проголодувати й півдня...

— Віддавайте заяву, — сказав у кормушку наглядач.

— Маркосян ще в ШІЗО...

— Уже переодягають до лікарні...

Так ми рятували Маркосяна, Чорноволового друга.

... Кілька слів про його дальшу долю. Він закінчив заслання майже одночасно з Чорноволом (у Казахстані) і майже одночасно з ним там таки, на засланні, його схопили на новий строк. Лише що

Чорновіл «замахнувся на згвалтування», а Маркосян, виявляється «намагався втікати» (за місяць до кінця строку). На суді він пояснював, що в міліції йому дозволили виїхати з кишлака до обласного центру полікувати виразку, до лікаря. «А письмовий дозвіл є?» — «Нема, бож це розпорядження начальника. Я не мушу вимагати від нього письмових розпоряджень, це він, як вважає за потрібне, мені їх дає...»

Вирок — три роки загального режиму. А Чорноволові дали п'ять...

Пригадуються деякі фрагментарні розмови з Чорноволом у карцері.

— Ти, Мишо, бачив у Ермітажі наше золото?

Я не відразу зрозумів, що «наше золото» — прикраси з Чортотлика, Куль-Оби й інших скитських могил. Чому — «наше»? — «Ми — нащадки скитів».

Признаюся, я люблю старий добрячий несторівський літопис, який зовсім виразно розповідає, що слов'яни прийшли на Дніпро з Дунаю, і не бачу якихось причин вважати літописця вигадником, поки мені не показали щось більш виразно переконливе, ніж здогади і припущення (наслідки обміру черепів, здійснені, як не помиляюся, Алексеєвою, на які так любили посилалися українці в зоні, здавалися мені куди менше переконливими, ніж просте сказаніє «откуда пошла есть Русская земля»). Але звичайно переконати я нікого не міг: з вірою годі сперечатися.

— Скити, вони теж прийшли на Причорномор'я. Ну, прийшли туди раніше слов'ян, витіснені сарматами, але...

— Це тільки в Геродота сказано: «Скити вийшли з Азії», — обізвався Чорновіл. — Крім цієї фрази, інших доказів неукраїнського походження скитів немає.

— Як же немає? В останньому числі «Вокруг света» велика стаття про розкопи в Туві, на північ від Монголії, — там тисячі скитських могил, розкопані не тільки золоті речі, як на Україні, а збереглися на пісках пустелі навіть дерев'яні вироби: фігурки тварин

— Так, це наш, «звіриний стиль». Але в Азії жили не скити, а їх родичі саки, а скити — автохтонні мешканці Причорномор'я.

— Ну, саки — так саки...

Якось В'ячеслав розповів мені, що охрестився: його духовником став отець Романюк (під ту пору Романюк сидів на «спецу»).

— Звичайно, справжньої віри в мене ще немає, — признався чесно. — Покищо це більше дотик до національної традиції, до святині наших дідів. Ну, і гарно, врочисто, духовно чисто і чесно в церкві в отця Романюка. Запам'ятався день у нього...

Я тоді подумав: лицар ти, а не прихожанин біля вівтаря. Земний, войовничий — тутешній...

З заслання він писав мені листи. Моторошне йому влаштували заслання. «Приїздив гість із Москви, подивився, як я живу. За його перебування температура не спадала нижче — 45, а частіше бувало — 52». Багато цікавого писав тоді про себе, про Якутію й якутів, про національні відносини, про конфлікти з гебістами, про українські справи. Але все це відводить мене від сюжету, заданого книжці від початку: писати лише про те, що бачив чи чув сам.

Запам'яталися його претенсії до москвинів, мовляв, мало цікавляться українськими справами: В'ячеслав підозрівав у цьому якийсь національно злий намір. «Про Овсієнка всі знали докладно — чому так мало писали?» «Про Лук'яненко телефонував Сахарову — однак мало». Там, з СРСР, вихід до великої преси Заходу здається куди легшим, ніж він виглядає, коли придивишся зблизька.

На листах Чорновола з заслання я зупинився, власне, тому, що в останньому з них, одержаному дослівно напередодні мого виїзду до Ізраїлю, здається, у лютому 1980 року, він писав: «Була в мене тут Атена. Пішли ми з нею в гості, у дорозі передумали, повернулися, а в нас дома гебісти риються в речах, а після їх відходу я підслухачку знайшов. Це справило на Атену таке сильне враження, що вона нарешті захотіла виїхати з СРСР»...

Але виїхати їм не дозволили. Повідомлення у «Вестях из СССР»: Чорноволові дали третій строк: «замах на згвалтування».

Але чому саме Чорновола вони запроєктували на «згвалтування», а не, скажімо, за хуліганство, як Овсієнка, не за наркотики, як Азадовського, та чи мало підхожих статтей можуть дібрати в оперативному відділі!

Скільки я знаю ГБ, тут відограли ролю записи в його «досьє».

Ще в камері він з огидою говорив «про цих мерзотників, які розбили мені сім'ю, а потім мене ж ославили розпусником».

— Коли взяли за першим заходом, відсидів недовго — лише півтора року. Забули, видно, виключити 190-1 з амністії, стаття була ще нова, вони не звикли, пропустили... У загальному переполовинили строк за амністією 67 року. Але моя перша дружина не дочекалася... Добрий друг, переконання в неї національні, допомагала тоді мені у всьому, а от дочекатися з зони — не змогла. Довелось рвати сім'ю по-живому... А тепер ці гади, що розбили сім'ю, ширять про мене всяку гидоту!

— Потім зустрів Атену. Вона була одружена, і перший чоловік просив: стоїмо в черзі на квартиру, почекай з розводом — інакше знімуть з черги. Пошкодувала чоловіка, і дійсно — помешкання він одержав, але ти знаєш, які у нас черги на помешкання: роки пройшли, поки до нього дійшло, а мене вже взяли за другим заходом. Під слідством я міг домогтися реєстрації шлюбу, вони від мене залежали, але ловко обдурили: «Пощо вам, В'ячеславе Максимовичу, тюремний штамп у паспорті, прибудете в зону й зареєструєте, як належить». Я ще за першого строку знав, що реєстрація в зонах дозволена, а як прибув на 17а, Зіненко оголосив: з 69 року новий наказ МВД: реєстрація шлюбів у зонах забороняється. Побачень з Атеною не дають...

(Мені пригадалося: у відповіді на чийсь закид на сімнадцятій Зіненко пихато зауважив: «Ми не зобов'язані давати йому побачення з коханкою».)

— ...Одне побачення пощастило вирвати. У Львові, на профілактиці. За кордоном у газетах зчинили галас, так вони впустили Атену на годину до кабінету, вона продуктів принесла, годує мене, начальник тюрми тут таки сидить: ну, мені незручно, як це, ми їмо, а чоловік поруч дивиться, я припрошую: «Сідайте з нами». Він сів, а потім у Відні, у комуністичній «Фольксштіме» помістили фотографію: «Всупереч чуткам, ніби Чорноволові не дають побачення з дружиною, такі побачення він має. На світліні — Чорновіл з дружиною і начальник тюрми мирно обідають»...

Шість років Атена чекала, коли її чоловік вирветься з-за дроту в Якутію, щоб побачити його... З Чаппанди в Якутії прийшов до мене в Казахстан лист: «Нарешті, пощастило зареєструвати наш шлюб. Поставили штамп просто на посвідчення засланця».

Вони довго чекали: чи не залишить вона чоловіка, тому й

побачень не давали, використовували й витонченіші засоби. Наприклад, тричі не допускали до інституту її дочку від першого шлюбу:

— ... а потім, мабуть, утомилися. Викликав Атену гебіст і повідомив: є ухвала — ваша донька може вчитися. Але не на Україні і не в Москві. «А в Ленінграді?» — «На Ленінград обмеження не поширюється». Поїхала до Ленінграду і вступила на театрознавчий, в Інститут театру.

Коли я пригадав ці розповіді Чорновола, уявив собі, як накопичувалися в його «досьє» матеріали про «коханку», про «розпусника, який розбив сім'ю», і як керівництво, вивчивши «досьє», мудро вирішує: оформити його ґвалтівником.

Жіночим чуттям передбачала біду Атена. «Вона мені пише, — це рядки з його останнього листа до мене, — стережися, не ходи увечері сам. А то трапиться, як з Миколою Горбалем: підійде у темному куті гебістська хвойда, рвоне на собі блюзочку, закричить: „Ґвалтують!“ — й оформлять строк. Я відповів, щоб не боялася: навіть такі ідіоти, як Федорчук чи Головченко (відповідно керівники українського ГБ МВД) утямлять, що ґвалтувати при п'ятдесятьох ступенях морозу неможливо: усе відмерзне...»

Але «ідіоти», які, звичайно, перлюстрували наше листування, образилися і вирішили довести, що — все можуть; а можливо, просто скористувалися поправкою Чорновола до їх проекту, коли затверджувався плян операції. Його послали у відрядження і заманили в готель до землячки, українки. Хіба міг Чорновіл не піти на випадкову зустріч в Якутії з дівчиною з Києва? Хіба міг прогавити таку нагоду вийти на зв'язок з Україною, відіслати листа без цензури, а то й рукопис чи бодай живе слово від себе — до своїх?

На тому й упіймали...

Ех, козаче!

МИКОЛА РУДЕНКО

— Славку, знаєш?... Алік Мурженко передав на етапі: у вас на Україні заарештували керівників Гельсінкської групи — Тихого й Руденка.

Чорновола не видно (він по той бік карцерового коридору, за двома ґратами та двома дверима), але в павзі, що запала, я ніби крізь стіни спостерігаю, як він риеється в пам'яті:

— Тихий?.. Був такий зек. Руденко?.. Руденко?.. Ні... Не було... Ти не переплутав прізвища?

— Точно. Тихий і Руденко.

— Є такий старий письменник. — Добре пам'ятаю: у Славковому голосі незадоволення від того, що не може згадати, хто такий Руденко. — Але це не може бути той... Хтось із нових...

Через два дні цензорша Таня Кільгішова, гарненька, але сварливо-примхливої вдачі товстунка, принесла до карцера листи «статусникам». Одного дістає Чорновіл, і через десять хвилин із В'ячеславової камери чути радісний крик:

— Хлопці, хлопці! В листі фотографія! Наші хлопці, яких заарештували! Тихий і Руденко... Зовсім молоді, ще й які красені! Обличчя ж які! Ех, якби ви бачили, які вони гарні...

Навіщо йому передали до карцера фотографію? Гадаю, що нас у той час підслухували, а гебістів вельми цікавило: чи знайомі Чорноволові герої «покоосу-77», чи не з «Чорноволового гнізда» вони, чи, може, це нові обличчя на небосхилі невичерпного українського опору.

Я не бачив тієї фотографії, але, мабуть, на ній були зображені Маринович і Матусевич. Згадав цей давній епізод ось чому: Чорновіл, як я тоді зрозумів, особисто знав Миколу Даниловича Руденка, але навіть 77 року він не міг припустити, що цей уславлений і привілейований письменник очолив український

правозахисний рух, що саме цей немолодий і хворий літератор піде в зону й на заслання на 12 років слідом за своїм попередником — Чорноволом.

У грудні 1977 року повертаємося з праці до житлової зони. Хоча тільки початок шостої, але надворі вже темно. Уздовж дороги, між штабом зони та бараком, біля високої тополі, чорніють зеківські силуети. Virізняю кількох друзів-українців, серед них — новачка, огрядного, середнього на зріст, смаглявого. Підійшовши ближче, розгледів його чорні очі, округлі риси симпатичного, напрочуд доброго, м'якого обличчя.

Потім, уже в Ізраїлі, побачив його портрети, зроблені явно на смак Миколи Даниловича — з них на глядача дивиться мислитель з поглядом, зверненим у глибини... Риси обличчя схожі, але саме такого виразу я за кілька місяців нашого спілкування не бачив жадного разу. Враження від його вигляду в мене (підкреслюю — суто особисте враження) було таке: Господи, яка серед нас м'яка, яка гуманна, сердечна людина!

— Пане Михайле, ходіть до нас, — покливав Микола Кончаківський, колишній працівник Служби безпеки УПА, що відбував 27 років у зоні, найавторитетніший із ветеранів на дев'ятнадцятій. — Познайомтеся, наш новий земляк.

— Руденко Микола Данилович, — відрекомендувався той. Пам'ятаю, я здивувався: таж Руденко повинен виглядати молодим красенем. Чи це той?

— Ви Руденко з Гельсінкської групи?

Він відступив крок назад і набрав поважного вигляду:

— Так, я очолював Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінкських угод.

Отже, таки «старий письменник»?..

З Миколою Даниловичем ми встигли пробути десь понад два місяці. Чи багато довідаєшся за такий короткий термін? Тому мої записи про нього мимоволі будуть уривчасті й випадкові. Як казали старі мореплавці: «Пишу те, що спостерігаю. Чого не спостерігаю — того не пишу».

Зблизилися ми досить швидко. Спочатку новачок Руденко, поки його тюремні гроші не надійшли на табірний рахунок, не мав ані копійки на «отоварку» в табірному ларку, і ми вмовили його увійти до нашого «чайного товариства»: їсти й пити зі спільного казана. Це — норма життя в політичному таборі (мене так само зустрічали на сімнадцятій Попадюк та Пашнін). До цього «чайного товариства» входили, крім мене, ще три зеки: Владімір Осіпов, лідер партії «російських патріотів»; Микола Будуляк-Шаригін, англійський інженер і комерсант українського походження; Майгоніс Равінш, молодий лотиш, засуджений за спробу втечі до Фінляндії. Уранці та після праці ми, тепер уже вп'ятьох, збиралися за кухлями чаю (тоді його продавали без обмежень) і, закусуючи чорним хлібом з повидлом чи марґариною, залюбки розмовляли.

Зекам одразу стало відомо, що Руденко хворий. Звичайно «чайне товариство» розміщалося на ліжках двох сусідів, Осіпова та Руденка (табуретів бракувало, та й не можна розставити на проході п'ять табуретів), але Руденко підсунув один і сів саме на табуретик.

— Не могу на м'якому сидіти. Здоров'я не дозволяє. З війни, куля зачепила хребет.

З таким пораненням він не міг працювати в цеху за фрезерувальним чи свердлувальним верстатом. У зоні були, звісно, роботи легші: чергування у бараку або посада «оператора» біля приладів у заводській лябораторії. Але «блатні» посади розподіяли за «спецдозволом» адміністрації, яка зверталася за згодою до гебіста. Ніколи жаден дисидент не діставав подібної роботи: однаке Руденко пішов на прийом до майора Пікуліна, зажадав праці відповідної до стану здоров'я, і Пікулін раптом пообіцяв...

Ми «халяви» пороззявляли від здивування. Не дивувався лише Борис Пенсон, маляр із сіоністів-«самольотників» (либонь ніхто з зеків не вмів так схопити, так орієнтуватися у психології начальства, як Борис):

— Подивися на Руденка очима Пікуліна, — казав він мені. — Він вступив до партії, коли Пікулін ще не народився. Перший бойовий орден йому начепили, коли опер ще під стіл пішки ходив. Який у Руденковій справі послужний список? Замполіт батальйону під час лєнінградської бльокади; секретар парторганізації Спільки письменників України; головний редактор республіканського журналу...

Гебісти про такі посади лише у книжках читали. Найкультурніший у них — Мартишкін (капітан КГБ Мартинов. — М. Х.), так його ж татусь служив секретарем Спілки мордовських письменників, і син себе тут аристократом почуває — блакитна кров, елітний прошарок Мордовії! А ти уяви різницю між Спілкою письменників України і Мордовії і ще додай, що в нас чи не все начальство складається з українців, — розумієш тепер? Для них Руденко — це повержений янгол. Перед ним просто торопіють. Звісно, це спочатку, поки не звикли...

Отож, Пікулін пообіцяв Миколі Даниловичу за тиждень підшукати «легку працю», а «тим часом походить по цеху, придивіться, як воно там»...

Минув тиждень — і щось застрягло. Може, Пікулін забув про свою обіцянку? Бож радянський начальник. Ось тут Руденко показав свою вдачу і начальству, і зоні.

Рано в понеділок оголошує наглядачеві:

— Передай начальникові: він — офіцер, і слово, яке дав мені минулої суботи, було словом офіцера. Мені доводилося служити в його чинах, і я знаю, як треба такого слова дотримуватися. Якщо майор хоче, щоб я його поважав як начальника, нехай поводить себе відповідно до військового звання. А доти я на працю не виходитиму!

Влучніше вплинути на Пікуліна він не міг. Емдешники завжди відчують пониження від того, що їхні погони нічого не варті в очах справжніх військових (і майор МВС, потрапивши до військової частини, буде радий, якщо дістане бодай сержантську посаду). А тут доводилося тримати марку свого міністерства перед бойовим майором... Руденко того таки дня дістав призначення до заводської лябораторії! Праця виявилася нескладною й залишала сили та час для писання поезій.

З першої зустрічі Руденко оголосив нашому табірному «товариству» письменницьке кредо:

— В акціях протесту участі не братиму. Мені 58 років, залишилося сидіти 12 — після зони не знаю, скільки доведеться жити. Мушу встигнути якнайбільше написати за ці роки.

Розумна позиція для письменника. Але хіба розумом визначає-

тється твоя поведінка, коли поруч товариші провадять голодівки і йдуть за це до карцерів!

Микола Данилович чи не одразу опинився в особливо складній ситуації з цієї своєю декларацією письменницького неутралітету.

Першою акцією, яку йому довелося побачити в зоні, виявилася призначена ще Чорноволом колективна голодівка протесту проти репресій на Україні — в День українського політ'в'язня, 12 січня 1977 року. А на нашій, дев'ятнадцятій зоні, як на гріх, не залишилося жадного українця-дисидента з так званих «молодих». Когось відвезли до Владімірської тюрми, когось — до Пермських таборів, у багатьох саме позакінчувалися строки. Словом, збиралися цього разу поголодувати на оборону українців росіяни, лотиш, брітанець, єврей... Ну, як міг у цій ситуації втриматися від акції — за всієї розсудливості, за всього бажання — українець Руденко? Подумав, подумав наш Микола Данилович та й відголодував цілих три доби замість одного дня: «На менший час, — пояснив мені, — я голодувати не підготований».

— Такий самий навіжений, як і ти! — сказав мені про нього Будуляк-Шаригін. — шохвилини пише. Тільки ти прозу, а він — вірші.

Мені дійсно, важко писати про Руденка, бо за вдачею він здавався дуже близькою людиною, але запам'ятати й писати про схоже — найтяжче: схоже — воно звичне й не залишає карбів у пам'яті, як його воскресити?

Микола Данилович щомиті був заглиблений у писання віршів. З етапу привіз до зони грубий зошит, від початку до останньої сторінки заповнений римованими рядками. Перший вірш у ньому він написав, заледве переступивши поріг камери («Усе пізнавши й переживши»); а в день прибуття до зони завершив цей тюремно-етапний цикл. Точно пам'ятаю, коли я ознайомився з Руденковими поезіями: 18 січня 1978 року. Мені минало 44 роки — останній, четвертий день народження «за ґратами». В умивальні загону зеки відзначили ці «три чвірки»: був чай та пиріг, виготовлений із печива та повидла, купленого в ларку; словом, урочисто вийшло. Піднесли спільний дарунок «громади» — поштівку, підписану друзями, а від Руденка був подарунок особливий: ще вранці, окремо від усіх, вручив мені три чудові українські поштівки з квітами (їх принесла йому на побачення дружина), а на звороті написав три строфи віршованого привітання українською мовою. Оскільки не всі мої вчорашні гості розуміли по-українському, я вирішив (і до вечора

встиг) зробити російський переклад цих рядків. За столом, після читання оригіналу, несподівано для Миколи Даниловича і прочитав свій переклад. Українського тексту, на жаль, повністю не пам'ятаю (одну поштівку вкрали на етапі, дві інші мусів залишити у Союзі — їх не пропустила митниця), але переклад у пам'яті залишився:

М. ХЕЙФЕЦУ В ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ

Твой творческий покой в водовороте-мире,
Ты про уют давным-давно забыл,
И в день, когда тебе сорок четыре,
Ты сердцем тот, каким и в двадцать был.
Тебя печальным люди не видали.
По временам рисуется и мне:
Когда бы в пламя вдруг тебя погнали,
Ты улыбался б даже и в огне.
Со взором, в свою душу обращенным,
С душой, которой знание вобрал,
В земную твердь и в небеса влюбленный,
Живи сто весен Рыцарем Добра!

До цього я віршів ніколи не писав (якщо не врахувати спроб перекласти Стуса). Несподівано Микола Данилович почав палко схвалювати мої віршоробні здібності: «Не думав, що можливий такий точний переклад». І, збуджений похвалами, я попросив у нього зошит з українськими віршами: «Спробую перекладати».

Півтора місяця, аж до його раптового від'їзду на «шпитальку», я був заклопотаний виключно пробою сил у віршуванні: так цікаво це виявилось. Микола Данилович перевіряв кожен мій рядок й учив, учив мене елементарних правил віршування: я не знав навіть того, наприклад, що дієслівні рими вважаються неестетичними. Зрештою, пишаюся, що учнем він був задоволений: кажу не без деякої самовтіхи, бо за всієї природньої доброзичливості та доброти, що їх випромінював поет, був він майстром і від учня вимагав майстерності у ремесві. Іноді доводилося робити по три-чотири спроби з варіантами, але закінчувалося все благополучно, тобто авторизацією перекладу. Ми встигли узгодити, пам'ятаю, дванадцять поезій, коли, повернувшись першого березня з праці, я довідався, що вчителя відвезли на «шпитальку» — без жадного його прохання чи скарги на здоров'я: ГБ почало якусь нову гру з його

«ізоляцією». Взяли Руденка нагло й таємно, і зошит із віршами залишився в мене, але без його вчительського слова руки в мене опустилися, а можливо, просто виснажився я з незвичної півторамісячної віршотворної лихоманки: тільки без учителя не зміг перекласти жадного рядка. І побачитися вже не довелося: у квітні кінчався мій табірний строк, а Руденко все ще не з'являвся в зоні...

Думаю, що легкість, з якою я навчився перекладати вірші, пояснювалася вже згаданою нашою психологічною близькістю: найскладніше в поезії — дух твору — сприймав я тоді без жадного зусилля. А російською літературною мовою та технологією перекладацької праці наставник мій володів досконало, і з ним легко було йти далі незнайомими стежками гармонії.

Пам'ятаю, останній, дванадцятий, переклад я ніяк не міг подолати. Спочатку йшло легко, але в тексті згадувалася «лірична героїня», про яку герой згадував: «... кому падеш на серце в напівсні?» Для ритму я вставив у російський переклад слово «дружина», що саме собою напрошується для зека. І тут лагідний Микола Данилович спохмурнів:

— Я б не хотів, щоб у такому контексті була згадана моя дружина.

Нагадую, що український оригінал написано на етапі, до того, як Микола Данилович зустрівся в зоні з дружиною, і вірш віддзеркалив певний етап його душевної боротьби, про який потім, у зоні, йому було неприємно згадувати.

Було це так. Після прибуття до зони в'язневі належить особисте побачення з родиною — звичайно це перша зустріч наодинці після річної розлуки. Микола Данилович чекав на зустріч із дружиною пристрасно, але — як раптом з'ясувалося — і з внутрішньою мукою. Гуляли ми двором промислової зони після закінчення праці, чекаючи розводу, і раптом у нього вихопилося:

— Мені треба поговорити з нею серйозно. Розумію, важко молодій жінці чекати самій стільки років, але треба постаратися вести приватні справи так, щоб не муляти очі стороннім людям. Адже це я можу в неї попросити? Маю право?

Либонь, боліло серце, якщо розповів мені, людині, зрештою, чужій.

— А як ви, Миколо Даниловичу, змогли дізнатися, що вдома не все гаразд? — я поставив це природне запитання, захочений його відвертістю. Справді — людина перебувала в суворій ізоляції, у слідчій тюрмі КГБ, і раптом довідалася про життя своєї родини... Звідки?

— Від слідчого...

Дуже делікатно, не називаючи ні імен, ні дат, ні ситуацій, він розповів: слідчий повідомив, що в його домі живе тепер інший чоловік.

— Вибачте, Миколо Даниловичу, що даю пораду старшому, але я вже кінчаю строк, а ви тільки почали, і як зек — старший я. Покладіть собі за непоруше і постійне правило: ніколи не вірте жадному слову гебістів...

Я й тепер ніби увіч бачу його обернене до мене обличчя, що жадібно шукає порятунку від муки, а на задньому пляні білий сніг, перекреслений двома рейками вузькоколійки.

— ...Вони завжди нам кажуть брехню. Це їхня праця. Вам тяжко в це повірити, бо ви ще не усвідомили, що вони не противники, а вороги. Найнебезпечніше, коли вони діляться з вами фактами. Вони повідомлять точний факт, але перекрутять якусь дрібничку, дату, прізвище, — а саме від цієї дрібнички залежить решта обставин справи. Я спостерігаю за ними майже чотири роки і бачив іноді в ситуаціях, коли саме правда була для них вигідніша за брехню. Та вони не змогли втриматися, все таки збрехали. Для них можливість збрехати цінніша навіть за вигоду! Як би це пояснити... Ваша письменницька зброя — це правда, без нього ви не можете їхня професійна зброя — брехня. Розумієте? Їхня праця — обов'язково брехня. Якщо вони вам натякнули, що вдома у вас не все гаразд — будьте спокійні: там усе гаразд...

З побачення він повернувся щасливий, просто випромінював радість. Не знаю, як там вони порозумівалися, про що говорили — Микола Данилович вимовив лише дві фрази:

— Все правильно, Мишо. Не ті дати, не ті ситуації...

(А одночасно його сусіда у камері побачень, Бабур Шакіров — пантюріст, 12 років суворого режиму — обурювався Руденковою поведінкою на побаченні:

— Він якийсь ненормальний. Дружина в нього молода, гарна. Він мені не дав п'ятох хвилин з нею побалакати! Я лише хотів про політику довідатися; хлопці, вона повна інформації, я відчуваю, а

він і сам її про це не питає, і мені не дає. Йому не до політики, у нього кохання... — зідхнувши, закінчив збуджений Бабур).

Зрозуміло, що після побачення Миколі Даниловичу не хотілося, щоб слово «дружина» в будь-якому значенні виникало довкола тих «етапних» поезій, де мовилося про невірність коханої. Так мій переклад і залишився тоді не завершеним... Але, як то кажуть, із пісні слова не викинеш: майбутнім дослідникам Руденкової лірики ці дрібниці з «грою» ГБ довкола дружини-подруги допоможуть щось збагнути у деяких його рядках.

Намагаючися пояснити для себе феномен Руденка, гебісти навіть склали схему, буцімто «першопричиною» його опозиційності є молода дружина, що «дисидентствує». Їм завжди потрібні «прізвідники», «ініціатори» та «організатори»...

Кілька слів про його філософські та економічні погляди.

Микола Данилович викладав мені своє кредо у філософії та політекономії. На жаль, я забув деталі. Пам'ятаю, філософська його концепція обґрунтовувала космічний зв'язок людини з невідомими глибинами Всесвіту. У якомусь космологічному питанні Руденко, за його словами, вступив у суперечку з Андрієм Дмитровичем Сахаровим та молодими космологами, що його тоді оточували, і на їхнє здивування, дальші експерименти довели, що рацію мав поет, а не вчені.

— Вони в мене запитували: як ви могли про це дізнатися? Я відповідав: прочитав у Арістотеля...

На відміну від Стуса, шанувальника німецької філософії та надскладних філософських систем, Руденко захоплювався старогрецькими мудрецьми: Платоном, Арістотелем... Мені його філософські погляди не виглядали переконливими; певне, тому я й не запам'ятав деталей. Хоч і скільки Микола Данилович переконував мене у науковості своїх поглядів, мені тоді здавалося, та й тепер здається, що це були поетичні конструкції, породжені фантазією літератора, а не логікою та уявою науковця. Я аж ніяк не сумніваюся в їхній істинності; цілком можливо, що поетова фантазія інтуїтивно збагнула саме глибини, які лише через сто-двісті років будуть експериментально доведені й стануть абеткою для філософськи освіченої еліти людства. Тоді вчені, можливо, з захопленням

цитуватимуть Руденкові поезії, як сам він тепер цитує Платона, це цілком можливе. Але покищо... покищо його наукові ідеї не дозріли для експериментів, вони все таки лише поетичні фантазії і повинні цікавити історика літератури, а не філософа. Власне, все це громіздке міркування зводиться до того, що й у філософії Руденко залишився собою, себто насамперед поетом!

Щодо політекономічних розвідок Миколи Даниловича, то вони добре відомі читачам у його власному викладі — з «Економічних діалогів». Колись я цікавився політекономією і студіював усі томи «Капіталу» (невдячна, треба сказати, праця), але у зрілому віці геть утратив інтерес до цієї науки, і навіть Микола Данилович не зміг збудити його. Хто там має рацію: Маркс, фізіократи чи ще хтось, — їйбогу, мені тепер байдуже. Зате цікавили життєві деталі, що вторгалися в його розповіді про дискусії з Марксом, ці подоробиці він повідомляв побіжно, десь у проміжках між теоретичними викладками, але саме їх я запам'ятав непогано.

Отож, жив і писав на Україні в 40-60-их роках найблагополучніший літератор Микола Руденко, і все у його фаховій кар'єрі складалося якнайкраще: виходили поетичні збірки, виходили романи (один із них стояв на полиці нашої таборової бібліотеки), його твори перекладали іншими мовами (я потім згадав, що прізвище Руденко бачив у рекламних проспектах московських видавництв).

Паралельно складалася партійна кар'єра, хоча й не без певних ускладнень. Ветеран-фронтовик, він уже у 28 років став секретарем парторганізації у Спілці письменників України — саме в той час, коли у всій радянській імперії почався погром «космополітів», себто євреїв.

— ...на суді виник тяжкий епізод, — побіжно згадував Руденко, — виступав експерт обвинувачення, професіонал-літературознавець (тут він назвав прізвище, здається, добре відоме в колах українських літературознавців, я його забув), колись звинувачуваний у «космополітизмі»...

— Єврей, Миколо Даниловичу?

— Так... Виступав він мерзенно. Я попросив у суду дозволу поставити йому декілька запитань. Суддя дозволив. Скажіть, питаю його, ви пам'ятаєте, в чому 1948 року звинувачували вас? — Так, відповідає, мене звинувачували в антипатріотичних висловлюваннях. — В антирадянщині, уточнюю я, себто у зраді марксистсько-ленінської ідеології! — Він не заперечує. — Скажіть, ставлю

йому наступне запитання, ви пам'ятаєте, яку посаду я тоді обіймав і яку позицію щодо вашої справи обстоював? — Ви були секретарем письменницької партійної організації і боронили тих, кого тоді несправедливо звинувачували у космополітизмі. Ви твердили, що мої помилки не можна розцінювати як зловмисні і спрямовані проти радянської влади. — Ще одне запитання ставлю йому: чи допомогла моя позиція, коли вирішувалася ваша доля? — Допомогла, — відповідає...

Тієї миті в мене промайнула думка: якщо зобразити подібний сюжет у кіно — звинуватять у мелодрамі й неправдоподібності.

— ... питаю його: так чому ж тепер, коли ми помінялися місцями, чому ж ви не можете припустити, що коли навіть з вашого теперішнього погляду я не маю рації, то мої помилки також можуть бути не зловмисні й не вимагають суворого вироку? Адже ви маєте свій досвід. Ви не можете не пам'ятати, як інстанції, що сьогодні звинувачують мене, раніше звинувачували вас, — минуло лише кілька років, і всі зрозуміли, що ви мали рацію, а ваші обвинувачувачі були ворогами народу. Чому б вам не припустити сьогодні, що в моєму випадку результат може бути такий самий?

— Що він відповів?

— Що? Мовляв, сорок восьмого року були помилки і я мав рацію, рятуючи його і його друзів, а тепер усе роблять правильно, тепер має рацію він, допомагаючи ГБ топити мене й Тихого.

... Але не тільки громадська та професійна кар'єра Руденка складалася за тих років вельми вдало. Виглядало безхмарним і його сімейне життя. Одружився він із дівчиною, з якою заручився ще молодим хлопцем, до війни. На фронті зустрів іншу, полюбив її, але після війни несподівано довідався, що його наречена жива, чекає на нього, і — дотримав слова, даного їй: це також характерне для Руденка. Народився син, первісток, пестунчик! Усе нібито чудово. Але десь у середині 60-их років літератор зацікавився законами політекономії. Як усі радянські інтелігенти, він студіював у гуртку політосвіти «Капітал» та «Історію економічних учень» і дійшов висновку, що засади марксової теорії вартости не відповідають істині. (Я, природно, не торкаюся питання, хто з них має рацію — Маркс чи Руденко, до мого сюжету наукова суперечка не має жадного відношення). Опублікувати свої «антимарксистські» думки він не міг, але охоче їх переповідав, і крамольні роздуми дійшли до начальства. Можливо, в іншому регіоні СРСР справу загальмували б — зрештою, кого цікавлять марксові викладки —

але такого падлючого й кар'єристичного начальства, як на Україні, здається, немає ніде в імперії: принаймні київське письменницьке керівництво і в Москві, і в Ленінграді має славу носорогів, хоча в цих російських столицях також сидять аж ніяк не добренькі дядечки. Уявляю, як зраділи керівні громадяни-письменники, коли Руденко почав висловлюватися проти «карли-марли»: з'явилася можливість «ужити заходів», «работать идеологицки!» «Заходів уживали» різних, одним із них, до речі, дуже ефективним, виявився психологічний вплив на дружину «неслуха».

— Вона хотіла відправити мене до божевільні, — розповідав Микола Данилович. — Не бажала втрачати привілеїв письменникової дружини, а якби мене вважали божевільним, отже, ні в чому не винним, усе збереглося б за нею. Не сама, думаю, вигадала такий сюжет, — бувало, зустрінеться з цими людьми — і думки щодо психушки в неї міцнішають, а як побуде коло мене, слабнуть. Кілька місяців я був майже на порозі психушки, а потім узяв розвід, залишив їй усе, що мав, усе, що заробив за життя, аби не потрапити до лічниці.

... Думаю, до психушки його не відправили не тільки тому, що колишня дружина залишила його у спокої. Поперше, дуже вже чарівно-поставна, делікатна й дивовижно врівноважена людина, він аж ніяк не був схожий на божевільного. У ньому немає ані жаринки тієї нервозності, тієї радянської зашарпаності, яку бачиш чи не в кожного на вулиці, — надто у багатьох дисидентів, обложених стеженням: ця нервозність, «психопатологія», либонь і допомагає деяким психіятрам домовлятися зі своїм лікарським сумлінням. Крім того, Руденків «кримінал» мав тоді не гострий характер: подумаєш, Марксові вправи, давні більшовицькі табу, — це вам не національне питання, не незалежна Україна, не демократія, не багатопартійність. Словом, уцілів тоді Микола Данилович! Але яка фантастичність сюжету, ніби в літературних конструкціях Орвела чи Шеклі: дружина намагається відправити свого чоловіка, батька своїх дітей до божевільні, бо він розходиться з Марксом у питанні про вартість товару! І все це сприймається оточенням звично: я сам уперше усвідомив фантастичність світу, в якому жив, лише опинившись по цей бік кордону.

... Після розводу, за кілька років, у нього з'явилася подруга, за його розповідями, дуже гарна малярка. Жінка народила йому сина, але вийти заміж відмовлялася — поки він не відмовиться від своїх теоретичних розбіжностей з автором «Капіталу».

— А ви зробили їй формальну пропозицію?

— Звичайно. Але вона висунула умову... Їй здавалося занадто небезпечним пов'язувати своє життя з людиною, яка спростовує Маркса.

... Через кілька років він зустрів молоду жінку, яку не злякали ні Маркс з фізіократами, ні Гельсінкська угода 35 країн Європи та Америки, ні боротьба за звільнення політ'язнів-українців. Саме вона й стала його новою дружиною й поділила з ним його долю до кінця.

За чаєм Микола Данилович любив розповідати епізоди з київського життя. Каюся, ці сюжети здавалися такими неправдоподібними і пристосованими тільки для суботнього теледетектива, що я їх слабо запам'ятовував і зовсім не записував. Усе ж переді мною сидів письменник-фантаст: я завжди в голові це враховував. Та після зони довелося розмовляти з киянами, і, після спілкування з ними, я почав здогадуватися, що неймовірні розповіді Руденка цілком протоколювали незвично яскравий для мене, північної людини, південний стиль життя. Щось цікаве, пам'ятаю, він розповідав тоді про сімейку Хрущових, про дітей Шелеста та Щербицького, хтось із них пропав, хтось начебто повісився, — це були закінчені новелі в стилі честертонівського отця Бравна.

— А як поживає наш колишній оберопікун пан Семичастний? — запитав я про ексголову всесоюзного КГБ, звільненого за «небрежність» (він входив до групи Шелепіна) і висланого до Києва «на низи» — віцепрем'єром України.

— Семичастний прославився, — відгукнувся Микола Данилович, — у нього є син, боксер-любитель. Якось діточки керівників, золота молодь, зібралися на заміській урядовій дачі. Син Семичастного посварився та побився з сином Сидоренка, другого секретаря ЦК України, вдарив його так невдало, що той випав з розчиненого вікна, ударився головою об асфальтовану доріжку і відразу помер. Що робити? Всі юнаки й юначки, що були на віллі, вирішили мовчати: зачинателем бійки був забитий, і ніхто його вбивати не збирався, це вийшло випадково... І от поповзла по Києву чутка, що зник син Сидоренка. Боже мій, як його розшукували — цілий рік! Пам'ятаю, промацували дно озера, і, кажуть, висушували

деякі озерця. Де тіло? Ми в Києві почували себе в напівобложеному стані. Шофера допитували, куди він подів хлопця, а той твердив, що привіз на дачу, а звідтіля син шефа не виходив, а свідки з дачі показували: так, приїхав на дачу, а потім знову кудись відїхав. Пошепки розповідали в місті, що не бачили далі того шофера; так це чи ні — не скажу, бо не знаю. Раптом за рік пішли нові чутки: віднайшли тіло. Виявляється, син Семичастного після вбивства викликав на дачу батька: що робити? Той засунув труп у багажник автомобіля, і разом повезли його ховати. Не знаю, як саме, але по дорозі труп знайшов офіцер ДАІ (державна автодорожня інспекція — служба нагляду за вуличним рухом, типу жандармерії). Семичастний запропонував йому угоду: допоможи сховати тіло, а я в боргу не залишуся... Він в якості заступника голови Ради міністрів опікувався міліцією на Україні! Мент зметикував, кому й яку послугу робить і тут таки запропонував: «А що краще? Он роблять дорогу. Закопаємо в шосе, завтра це місце заасфальтують — жоден дідько не відшукає його під асфальтом!» Ніхто й не знайшов. Але дідько все ж їх підвів: мент так почав швидко зростати в кар'єрі, що загуляв з такого «везіння», запив і жінку кинув. Вона якраз і з'явилася в прокуратуру: хочете знати, де лежить тіло сина Сидоренка? П'яниця пробрехався їй про своє щастя, а вона й помстилася йому. Інші сюжети були вже пов'язані з його власними «детективними пригодами», тому я їх запам'тав краще.

— Ми жили на передмісті Києва Конча-Заспа. Викликали нас з дружиною в місто, в партійний комітет Спілки письменників. Авта у нас немає, я залишив його першій жінці, беремо таксі... На парткомі розмова якась довга, дивна, незрозуміла для чого й для кого. Врешті запитую: якщо у вас немає конкретної справи, чому нас викликали? Знову тягнуть час. Нарешті, відпустили. Їдемо з жінкою додому, знову в таксі. Раптом по дорозі машину зупиняє даїшник (від «ДАІ») і кудись веде шофера. Відсутній той досить довго, а ми ж сидимо в авті і гадаємо, за що ж забрали: жадного порушення правил не було, я ж розуміюся в цій справі, сам воджу авто... Повернувся шофер злющий, на нас не дивиться. Коли приїхали, я простягаю гроші для розрахунку а він відводить руку: — «Ваших грошей не потрібно». Та-ак. Зрозуміло. Входимо в хату і починаємо шукати устаткування. Дивлюся, он воно: маленька «блотиця» під стелею висить. Сідаю до письмового столу, пишу заяву до парткому: змалювую весь випадок, а наприкінці ставлю питання: невже партійний комітет письменників України понизився до того,

що готовий прислужувати відволікаючою зброєю при праці оперативників ГБ? Через день знову викликають до парткому. Знову довга розмова з приводу заяви, потім вони їдуть до нас на дачу, оглядаємо разом — а стеля вже чиста! Все прибрали. Ну, Миколо Даниловичу, — пояснюють, — бачите самі, вам привиділося.

Обшук перед арештом також супроводжувався гебістськими кльовнадами (ця контора взагалі полюбляє комедії):

— Після створення групи Гельсінки я зробив тайник для документів у лазничці: виймалася одна з кахель, і за нею зберігалися в ніші наші папери.

На цьому місці хтось з таборових ветеранів (вже не пам'ятаю, хто саме) несхвально прицмокнув язиком: тільки в таких місцях ГБ й шукає схованки. Руденко прекрасно зрозумів звук і промовисто здвигнув плечима. Так ясно, хоч і без слів, відповів: зрештою, я не конспіратор, я — письменник.

— ... вони, звичайно, провели оперативний обшук у мене завчасу і знали, де саме сховані папери...

— Вони все вже перефотографували, — зважився докинути я.

— Напевно. Офіційний обшук виглядав церемонією, для протокола. І не могли утриматися від натяків. Обшукуючи кабінет, попереджають: «Ось зараз тут закінчимо, а потім підемо лазничку дивитися». Обшукуючи спальню, майже вибачаються: «Ми на всяк випадок ще й тут оглянемо, а вже потім будемо лазничку оглядати...»

— Можливо, психологічна гра, мовляв, нам все і завжди відомо, так що потім, під час допиту, краще відразу розповідати.

— Ледве чи так. Коли відкрили схованку у ванній, тішилися, як діти...

У ті місяці Микола Данилович мав у зоні позицію, «кота, що гуляє сам собі». Це нас зближувало.

Наприклад, оточують його бандерівці старого гарту, двадцятип'ятирічники, шляхетні, тверді, сміливі люди, але прості селяни. А селянин, як правило, не має широти поглядів, ні інтелектуального розуміння іншого, і українці не являли винятку з цього всесвітнього

правила. Але їх поважний одноліток, солідний та уславлений земляк, обережно, але твердо тлумачить:

— Професора Орлова я знав добре. Який це друг України! Таки справжній друг.

Але, відійшовши від своїх, нарікав мені на москвінів:

— Орлов — виняток. А люди навколо нього часто зовсім не розуміють національного питання. Тобто розуміють, що воно існує, що потрібно щось вирішувати, але чому воно існує — це для них, як музика для глухонімого. Національні ідеали, національний гніт — у Москві вважають щось на кшталт місцевої хвороби: звичайно, потрібно лікувати, але вже краще, щоб вони там, на Україні, на цю хворобу не хворіли...

Ту ж «окремішність» його позиції, незалежність поглядів я помітив і в його спілкуванні з «молодими» зеками. Дисидентів на той час на зоні, як я вже писав, майже не залишилося, — всіх відвезли на Північ, до Пермського табору, але на дев'ятнадцятій сиділи представники іншої фракції опору: підпільники. Дисидентів ця фракція сприймала як йоржі — карасиків-ідеалістів, яких шука чомусь не з'їла, ще не розкрила як слід пашу... По-моєму, підпільники дещо заздро слідували за раптово відкритими можливостями, а головне — за успіхами нової легальної опозиції та дещо заздрили їй.

Одного разу Артем Юськевич, з властивою йому хвацько-тріпацькою манерою висловився про «московських ліберальчиків» з «сальонів». Ми, звичні до його розгонистих висловів, знали, що словесам Артемця не слід надавати поважного значення — не в словах його сила. Підохочуваний іронічними посмішками співрозмовників, він раптом пішов далі звичного і зачепив людину, ім'я якої ніколи не піддавалося образам навіть у найбільш зубастих товариствах:

— А що ваш Сахаров? Справжню роботу ведуть інші люди, імена яких не відомі нікому, а вся слава припадає йому...

Я бачив, як Руденко поглянув на Сергія Солдатова, визнаного лідера підпільників у нашій зоні: вичікувально і з надією. Сам він ще не бажав висловлюватися: покищо приглядався до звичай, розміщення сил та симпатій у зоні. Але Сергій не просто промовчав — він схвально кивнув головою Артемові...

Надворі, куди ми вийшли після розмови в секції, Руденко дослівно засичав мені у вухо (я також був «котом, що гуляє сам собі», і він це розумів):

— Ненормальні типи! Я визнаю, дещо вони все ж робили, але хіба їх висилування можна співставити з ділами Андрія Дмитровича. Він та людина, яку і міряють іншими масштабами. Як взагалі насмілюються порівнювати себе з ним!

Це виглядало як щось неймовірне: вперше й востаннє за місяці нашого знайомства я бачив ввічливого та делікатного Руденка в такому гніві!

Кагебісти пробували провадити з ним особливу гру.

Уже на слідстві розпочалися вистави: намагалися переконати, що він їх обрехав, а тому його арешт — законний спосіб їх самозахисту.

— Ви, — говорить слідчий, — твердили в документах Гельсінкської групи, начебто Лісового засудили за його відкритого листа до ЦК з приводу арештів 1972 року, так? А це неправда, і ми вам доведемо, що ваші твердження були брехливі...

— Але, Миколо Даниловичу, — перериваю я, — Лісовий дійсно не тільки справді написав того відкритого листа, але ще й разом з Пронюком та Овсієнком намагався після арешту Чорновола відновити «Український вісник».

(Я знав докладно справу від самого Василя Овсієнка, який вже на той час закінчив свій перший строк).

— Саме так, — погоджувався Руденко. — Та ми на волі тоді цього не знали, бо судовий процес відбувався закрито. Вони дістали з архіву справу Лісового і показали мені: дивіться, мовляв, ви не мали рації...

Словом, кагебісти намагалися експлуатувати порядність та об'єктивність Руденка, широту його поглядів і готовість визнати свою помилку, коли справді доводилося помилятися, щоб схилити його до якогось компромісу. Мені не відомі подробиці слідства та суду, але в зону просочувалися чутки, начебто Олекса Тихий, його колега, був незадоволений Миколою Даниловичем. Можливо, Тихий — старий зек, вже все знав про своїх слідчих, про мажлярів, пройдисвітів й ошуканців, знав справжню ціну їх аргументам, обіцянкам, врешті-решт, їх рішенням: вони нездатні вирішувати навіть таке просте питання про вагу пакунка, без згоди з начальством. Руденко ж ще по-письменницьки звик у людині

бачити не кагебіста, а все ж людину, Боже створіння з добрими, гуманними рисами, хай то навіть буде найбільш небезпечний працівник українського КГБ.

Таких людей, як Руденко, кагебісти взагалі нездатні зрозуміти. Для них всі некомпітетчики поділяються на дві категорії: на тих, хто крутить хвостом перед Комітетом, і на тих, хто відкрито плює на них з презирством. Перших комітетчики принижують, тиснуть, а других, якщо не можуть з якихось причин знищити, поважають, побоюються та поступаються їм (у дрібницях, звичайно, бо великі рішення, як уже згадувалося, від них не залежать). Але як поводитися з такими, як Руденко: хто їх і не боїться, але й не ображає, — зрозуміти вони не можуть і тому в таких випадках губляться.

З Руденком вони намагалися грати на можливості виїзду на еміграцію. Ще й після судового вироку вивезли його кудись у «привілейоване» місце та намовляли подати заяву на еміграцію, — і лише після того приставили до нас у зону.

Як я розумію, гра щодо можливості еміграції базувалася на взаємонерозумінні та непорозумінні. Відразу хочу сказати, що, на мій особистий погляд, кагебісти право дисидентів на еміграцію сприймають як вияв найвищої людської гуманності влади: могли ж забити, а ні, прошу, дозволили виїхати за кордон; адже кагебісти — прості радянські люди і як такі — космополіти, тобто такі, які вважають, що батьківщина там, де добре. А тому що за кордоном безумовно багатше й легше живеться, ніж на батьківщині, вони гадають, що роблять добро для дисидента, виганяючи (чи випускаючи) його з батьківщини. А тому що вони все ж люди практичні, то за таке добро, ясно ж, вони намагаються дістати «в лапу», тобто хабара, що зовсім природне з їх боку.

Тому вони й у випадку з Руденком хотіли дістати від нього бодай паршивенький папірчик з відмовою від правозахисної діяльності. Мовляв, ми тобі закордонний пашпорт, а ти нам — невелике моральне задоволення.

З другого боку, в середовищі політичних в'язнів в усякому разі, але гадаю, ще й серед правозахисників на волі, — еміграція вважається вчинком непристойним. Не ганебним, але й не таким, що прикрашає борця. Виняток — євреї, вони їдуть на батьківщину, їм виїзд легально дозволений. Для кожного іншого — еміграція розглядається як деяка поступка владі, як угода з нею, і природно

— це угода з ворогом, яка має сумнівний характер для таких «пуристів» правдивої віри, як політичні в'язні.

І коли кагебісти прохали якоїсь винагороди від Руденка за можливу еміграцію, вони зі свого боку мали рацію, а його впертість здавалася їм кокетуванням, кльовнадою, злобою, словом — якимось відхиленням від людської норми. Сам же Микола Данилович, погодившись на виїзд з України, за своїми мірками вже зробив велику поступку їм, вимушену безнадійним становищем, і йти далі — для нього було просто немисленне, навіть якщо прикинути, що він міг піти на бодай якийсь компроміс.

Я бачив, як він переживав свою згоду на виїзд. Він знав Канаду, полюбив її під час своїх туристичних подорожей, але все ж вибрати щось поза Україною для нього було можливе тільки коли з другої шальки терезів буде дивитися на нього дожиттєвий табір, тобто смерть. Така відданість батьківщині незрозуміла тим, хто сидить по інший бік слідчого столу.

Микола Руденко — людина, в якій патріотизм гармонійно сполучається з відданістю свободі Духа, для якої Права Людини невід'ємні від Прав Народів. Зараз, перебуваючи у вільному світі, я начитався про те, що, мовляв, націоналізм з його засліпленням може стати майбутньою головною небезпекою, і що «хомейнізми» в різних варіаціях загрожують світові. В цих сумнівах є доля істини: скільки доводилося зустрічати людей, для яких ідея народу дорожча самого народу, живого, стражденного, часто сліпого, часто хибного, і все ж таки єдиного, заради якого слід жити й боротися. І тоді я згадую Миколу Руденка, людину, яка своїм життям кожночасно доводить, що існує синтеза між патріотизмом та демократією, між любов'ю до свого народу та повагою до всіх народів, братерство з усіма людьми світу і всіма, хто живе, бореться, страждає й вірить у конечну перемогу Духа над темрявою.

СВЯТІ СТАРИКИ З УКРАЇНИ

Багато розділів цієї книжки я розпочинаю з Зоряна Попадюка, мого першого «поводиря» у знайомстві з українським опором. Про «святих стариків» я також уперше почув від нього (на дев'ятнадцятій їх уже тоді не тримали):

— ...мій спільник на процесі Яромир Микитко, дуже гарний хлопець, але його придавили на слідстві. Діяли через батька. Батько — радянський начальник. Дали їм побачення, батько почав просити: що ж ти, Ярцю, робиш зі мною, всю мою родину розбив, пошкодуй хоч нас... Слідчим Ярком не підкорявся, а батька послухав; покався на суді: «Я не сам, це мене Попадюк збив...» Шкода мені було його, серце заболіло. Привозять мене етапом на Потьму, входжу до камери, а там вже Ярком сидить. Як же ж вони промахнулися! Я обійняв його, ми дуже зраділи, начебто у суді нічого й не було. Потім мене відправили на дев'ятнадцяту зону, а його сюди, на сімнадцяту. Тут його зустрів Чорновіл, поставив на ноги. Потім нас поміняли зонами: мене сюди, а його — на дев'ятнадцяту. Тепер я за Ярком спокійний: він там з нашими святими стариками зустрінеться. Поряд з ними кращою стає кожна людина. По двадцять п'ять років сидять, а це ж навіть уявити такий строк важко, і на моїх очах було, коли закінчив один з них двадцять п'ятий рік, прощаючись, старики плачуть, а він їх все заспокоює: Панове, не крушіть собі серця, я ще до вас повернуся, ви мене дочекаєтеся... А як вони акції проводять! Є там один, Іван Мирон, так він під час голодівки не тільки не їсть, а навіть не п'є — і так по три доби, а то й тижнями! Лише молиться. Хіба поряд з таким може хтось з молодших бути слабшим?

Коли підійшло півстроку, кагебісти викликали Ярком: «подавай прохання для помилування, ми підтримаємо». А він вкинув їм до скриньки заяву: «Відмовляюся просити помилування, бо за мною немає жадної провини, окрім любови до своєї батьківщини — України».

Так я вперше дізнався про старих бандерівців-двадцятип'ятирічників, і Зорян підказав вихопленим від серця словом назву цього розділу.

Звичайно, ці люди походженням, віком та освітою у середовищі українців були далекими від мене (найближчими стали т. зв. «молоді»). І розділ про бандерівців плянувалося спочатку подати наприкінці цієї книжки. Але радянська влада навіть через кордон уміє ламати мої пляни. Днями, витягнувши з коверта бюлетень «Вести из СССР», прочитав рядки, чотири машинописні рядки: «Восени 1980 року заарештовано й зараз засуджено з кримінальним обчиснуванням колишнього політичного в'язня Петра Степановича Саранчука, який вже відсидів 20 років...», — і мене наче вдарили по очах. Два дні ходив як очманілий і нічого іншого тепер не можу писати, поки не прокричу про Саранчука.

У тому ж числі «Вестей из СССР» багато інших, так само гірких для мене звісток: вдруге заарештовані друзі-вірмени, члени Національної об'єднаної партії Вірменії Азат Аршакян і Ашот Навасардян; зроблено трус у товариша по сімнадцятій зоні Євгена Пашніна; у тюремну лікарню помістили сусіда по дев'ятнадцятій литовця Гімбутаса, що відсидів 32 роки — з ним я не раз пив чай у Мордовії, він звільнився після мене — і ось знову посадили... Та жадне з тих повідомлень про близьких мені людей не вплинуло на мене так сильно, як вістка про арешт Саранчука.

Я відчуваю себе винним перед ним. На засланні отримав від нього листа, де Петро Степанович розповідав: його викликали до Миколаївського УКГБ і погрожували знову посадити. Він же не хотів далі боротися з цією нелюдською машиною, хотів дожити останні роки подалі од неї; 20 років вже відсидів за перші два строки, і не бажав собі третього. Допоможіть, пане Михайле, пришліть виклик, — прохав він мене, — не забудьте таборової дружби. І до пана Едуарда Кузнецова сходіть у Тель-Авіві, він повинен мене пам'ятати, три роки у одній камері сиділи, табірну пайку та кухоль чаю ділили, він напевне цього не забув... Приїхавши у березні 1980 року до Ізраїлю, почав старатися про виклик для свого друга. Виявилось ж, що, за законами цієї держави, виклик можна посилати лише родичам. Але не можна сказати, що становище виглядало безнадійним: як і в кожній юридичній ситуації, в ізраїльській є також свої ходи та обходи, щоб обминути перепони місцевої юриспруденції, знайти лаз — Господи, та для знаючої людини в кожній законодавчій сітці знайдеться дірочка!

Того, хоча й довго, навчали у СРСР, та все ж навчили! Але дірки та лази потрібно знати й уміти використовувати правила гри, а я ж був новачком. Звернувся й до громадського єврейсько-українського товариства, і до Кузнецова писав та іздив, і з Пенсоном обговорював, але ніхто не зміг допомогти потрібною порадою, і... я відклав справу з викликом на «потім». Ось обживуся, знайду канали й зроблю справу.

Та КГБ не дає можливості чекати. Видно, вирішивши, що друзі забули Саранчука й «гвалту не буде», йому, як і було обіцяно, сотворили нову «справу». До відсиджених раніше років додали п'ять нових, при чому найбільш важкого, якого могли тільки дати — карного табору спеціального режиму.

Саранчук так описував мені в своєму листі останню бесіду з гебістом:

— Чому ви захотіли виїхати з України?

— Бо не хочу сидіти знову.

— А за що ви збираєтеся сидіти знову?

— Я новий строк дістану за те, — пояснював йому Петро Степанович, — що вже сидів раніше. Вже настільки я вашу контору знаю. На другий захід ви посадили мене лише за те, що сидів першого разу, а третього разу посадите — бо сидів удруге...

...Познайомився я з ним, здається, наприкінці 1977 року, коли його за півроку до закінчення другого, восьмирічного каторжного строку перевели до нас на дев'ятнадцяту зону.

Прізвище його було мені відоме раніше: сіоніст з нашого табору, зубний лікар Михайло Коренбліт зустрічався з Саранчуком у лікарні й характеризував його так: «З осіб на „спецу“ — найприємніший і, здається, найпорядніший у особистих стосунках». Тому, коли він з'явився у зоні, я відразу звернув на Саранчука увагу.

Зовні він був непримітний: худорлявий, маленький (думаю, що постійне недоїдання у Норільському каторжному таборі колись обтяло зріст неповнолітнього юнака). Чорні очі на вузькому й розумному обличчі, і вираз досить дивний: начебто немолоде обличчя, бо Петру Степановичу тоді вже було під п'ятдесят, але в той же час живе, жваве; начебто й невеселе — чого б то в таборі радіти на двадцятому році ув'язнення, — та одночасно якесь... бадьоре, чи що? Сумовито-усміхнене, ось яке, — як у шекспірових блазнів! Журба, що просвічується через майже професійну

усмішку, усмішка при погляді на нормальну людську трагедію — ось вираз обличчя нового клієнта дев'ятнадцятої зони.

Про мене, видно, також чув і тому відразу — для ясності взаємин — дав почитати свій вирок. Про цей твір радянського правосуддя Микола Данилович Руденко пізніше висловився так: «Я читав багато судових документів, але такої відкрито нахабної бумаженції бачити не довелося». Напевно, тільки вирокі церковникам (коли там часом тільки за бажання відкрити монастир давали по 25 років, — я сам таке читав) безсоромнію можна зрівняти з тим витвором радянської юстиції. Головним епізодом звинувачення служила фраза Саранчука, висловлена комусь там із знайомих, що скаржився на побутові непорядки: «В незалежній Україні жилося б краще». Решта епізодів обвинувачення будувалася за такою ж схемою. Наприклад, головним речевим доказом Саранчукового злочину послужила зашифрована примітка про... кількісний склад української фльоти за років громадянської війни. Не знаю, чи була велика ця фльота і наскільки загрозливу небезпеку вона являла для Радянської Росії (можливо, таку ж, як і фльота республіки Анчурія у романі О. Генрі «Королі й капуста»), але за те, що Саранчук цією зверхтаємною інформацією поділився з кимось із знайомих, радянський суд відважив йому за сукупністю епізодів вісім років таборів особливого режиму!

Можливо, у західного читача такі вістки викличуть недовір'я, отже, й підозру в моїй упередженості до КГБ. Тому зупинюся докладніше на мотивації, яка змусила українських гебістів призначити йому такий величезний строк за таке незначне, навіть з їх погляду, діяння.

За 25 років до свого другого арешту, за перших повоєнних років, ще неповнолітній Саранчук керував юнацькою «сіткою» ОУН у себе на селі. Видно, керував непогано, бо після розгрому УПА, коли старші кадри пішли на Захід, у могили чи на Сибір, його зробили керівником «сітки» дорослих, хоча був він ще тоді неповнолітнім. Правда, цю посаду він обіймав недовго, був схоплений, побитий і посаджений. Чверть сторіччя пізніше гебісти, піднімаючи ту справу, зідхали:

— Звичайно ж, тоді не змогли цю справу так як слід розмотати. Часу не вистачило, справжнього досвіду не було — поспіх зрозуміло, була війна. На швидку руку наші товариші працювали.

Це мені Саранчук розповідав сам, між іншим, з лагідною

усмішкою. Так, непогано, видно, працював юнак у підпіллі. З розповідей про той час запам'яталось мені, як проходили повз село регулярні частини УПА й шикувалися на вранішню молитву (він читав мені її напам'ять) й гімн український співали:

— ...нічого кращого, пане Михайле, я не бачив у своєму житті.

Батальйони УПА були розбиті в бою, і знову підпілля, провал, втеча з рідного села, стрибки зі схованки до схованки, і, врешті, наскочив на засідку. Допити, як тоді було заведено, з биттям, а трибунал, враховуючи неповноліття, гуманно видав перший Саранчуків вирок — 15 років каторжних робіт. («Каторга» — це за часів Сталіна вигадали такий розряд таборів.) Щодо гуманності — то майже не жарт: дорослим бандерівцям давали стандартно — 25 років, а неповнолітнім, «керуючися соціалістичною гуманністю», — всього 15.

На етапі до зони підлітка вперше опер вербував у стукачі, але той не тільки позбувся домагань, а ще й устиг дізнатися у лейтенанта, як саме той збирається утримувати зв'язок зі своїми «робітничками». Розповідав мені про це весело, з усмішкою, а я подумав: гей-гей, Петре Степановичу, ледве чи забули тобі товариші «проникання в методу оперативної праці»! Напевно, записали до справи і бродить за тобою приміточка, отруюючи життя рік за роком. На каторзі він пробував втечу, та був пійманий за день до призначеного відходу, і знову пощастило: доказів не знайшли, тільки підозри («Для чого карта?»), і начальник не захотів давати хід справі: клопоту багато, а навару жадного. Саранчук став членом таборового підпілля й одним з вольонтерів керівника норільських повстанців — Данила Шумука (з ним він через 17 років знову зустрінеться у Мордовському «спеці»). Невдовзі після повстання у Норільську почалися відомі хрущовські амністії, але Саранчука не амнестували за негарну поведінку: лише скоротили строк з 15 до 12 років, видно, за новими законами ліберальної епохи неповнолітнім належало давати не більше дванадцяти років. Він відбув їх вповні і на волю вийшов, тобто на так звану волю, з обмеженнями в правах, тобто йому заборонено жити на батьківщині — в Західній Україні. І, розлучений з родиною та земляками, він оселився у Миколаєві, де влаштувався малярем на заводі: у селянського сина виявився хист до живопису. Школи, звичайно, не було жадної (окрім норільської), але смак й інтуїція безумовно були: я бачив у зоні його великодні малюнки, зовсім незле. КГБ не спускало з нього ока: колишній бандерівець вважався законною

здобиччю оперів і слідчих, одиницею в рахунок виконання плану, коли спускали чергове завдання стосовно особливо небезпечних держзлочинців.

Зрозуміти їх логіку, коли вони вирішили взяти його за нікчемним обвинуваченням у 1970 році й посадити на 8 років, зараз може кожна людина, навіть західній детантник. Об'єктом переслідувань був явний і, як вияснилося пізніше з окремих уривчастих фраз, абсолютно нерозкаяний український націоналіст. Якщо він відбув 12 років у каторжних таборах і після цього має сміливість у приватних розмовах говорити, що «у незалежній Україні було б краще», значить він — невиліковне джерело соціальної зарази для оточення.

По-своєму, до речі, вони мають рацію, це я визнаю. Він ніколи не стане *їхнім*, тобто радянською людиною, ніколи не зламається, а нащо такого тримати на волі, серед радянських людей — тільки вводити їх у спокусу! Гебісти почували себе хірургами суспільства, які безжалісно відсікають заражений сегмент легені від здорової тканини, щоб зупинити розповсюдження націоналістичного вірусу через кров.

У цьому вони по-своєму люди, а за що його жорстоко та послідовно переслідують, знають *для себе* і розуміють цілком ясно. А які епізоди доведеться інкримінувати: склад української флотії у 1918 році чи висловлювання з приводу того, що «ниніше покоління радянських людей житиме при комунізмі» — це справа техніки низових спеціалістів.

Крім того — але тут я висловлюю чисто суб'єктивний погляд, побудований на моєму знанні ГБ, не конче обґрунтований, — він їх особливо ображав тим, що був селянським сином і працював на заводі. До інтелігентів внутрішньо вони більш поблажливі, тому що у інтелігентів причини крамопи якісь зрозумілі для них. Ну, Чорновіл, наприклад, звичайно ж бажає стати міністром, хоча й заперечує це («положено заперечувати»), — мотив цілком поважний в очах того ж Головченка чи Федорчука; Руденко — той перед молодю жінкою хизується, — це нам, чекістам, також зрозуміле, у самих бувало; Стус, ну у цього запоморочення у мозку від книжок, перечитався хлопець, буває, он він які премудрощі перегортає, від того всілякі хвороби статися можуть. Але Саранчук — чого він лізе? За бандерівців хоч зрозуміло: була мобілізація, не підеш до УПА — розстріляють, кожен піде, це ясно й по-людському якось то

вибачити можна. Але мріяти про самостійну Україну в наш час — хто ти такий? У тебе що, вища освіта? Тебе в міністри однак не візьмуть, це ж ясно! Тобі платять за це? Ні? Так куди ж ти лізеш? Їхнім кастрованим душам (не завжди, але в більшості) дійсно незрозумілі високі порухи Духа, і вони намагаються знайти приступні для їхнього вбого міщанського розуму пояснення... Для таких, як Саранчук, завжди наготові одне — *озлобленість*. «Не може пробачити кари», — так це формулюється. По-моєму, вони не брешуть, бо й справді вірять, що причини криються в особистій образі: такі у них душі. А тому що пробачити їм — це вони й самі так гадають — ніяк не можна, а коли й трапляється такий, що пробачає, так він у їхніх же очах буде дурнем не від цього світу, який підлягає ізоляції вже за інший злочин: за психічно нездорову віру в Бога, — отже, у них залишається, як вони вважають, єдиний вихід: забрати, ізолювати «озлобленого» від суспільства і таким чином гейби зменшити в суспільстві кількість «зла». Навіть шляхетно виглядає, коли вони самі себе оцінюють на внутрішніх грищах-зборищах!

Сім з половиною років вони намагалися зламати його за другим заходом звірячими умовами «спеца» — табору особливого режиму. Людина-кремінь не піддалася. І за півроку до кінця восьмирічного строку кагебісти вирішили спробувати нову методику — м'якість, перевівши до нас на суворий: такі операції час від часу робляться. Сам же Петро Степанович пояснив цей перевід зі «спеца» на суворий не грою в «гебушну гуманність», а оперативними міркуваннями. «Багато стало паперів виходити зі спеца. У пана Едіка (Кузнєцова — М. Х.) недавно вийшла друга книжка (про існування «Мордовського марафона» Едуарда Кузнєцова я дізнався саме таким чином). Багато у них клопотів з поштою (він саме так, м'яко говорив — „пошта“, запам'яталось), і чомусь на мене наставили око. Вирішили ізолювати сюди, далі від пана Едіка, від Данила...» Були у ГБ реальні підстави запідозрювати його в організації зеківської «пошти», абож висмикнули на всякий випадок, безпідставно, — не знаю; природно, він мені того не розповідав, а я й не питаю, зрозуміло. З моїх спостережень він був прекрасним конспіратором, точним, акуратним, технічним, але я не потребував його допомоги: працював надійний зв'язок через Бориса Пенсона. Звичайно ж, не випадково вони його тепер за третім разом відправили на побутову зону: побоюлися тримати такого спеціаліста конспірації знову у «спеці».

За характером він був людиною доброю й товариською, що

називається — чудовий товариш. Тим дивнішою нам здавалася його неприязнь, майже ненависть до Валентина Мороза, колишнього колеги на «спецу». Він буквально сичав й бризкав слиною, ледве згадувалося ім'я «Валентин». Він дещо розповідав мені про свої стосунки з Морозом, але покищо я не маю права викласти це на папері: Саранчук все ще в радянському таборі. Скажу коротко: його вражала вождівська погорда «харизматичного лідера», ображали байдужість і безвідповідальність до долі та зусиль «маленької людини» з боку «політичного метра». Відбилася, звичайно, й стара приязнь до Данила Шумука, друга й лідера ще з бандерівських часів і Норільського повстання, пристрасного ненависника Мороза.

У Саранчука, селянського сина, жило високе почуття власної гідності, яке він нікому не дозволяв принижувати, ні зекам, хоч і які дисидентські погони вони собі малювали б, ні адміністрації, хоч і в якому мундирі вона перебувала б. Ось прикметна дрібниця: ледве він потрапив до нашої зони, відразу розпочав сварку з начальством з-за шапки. Режимник відібрав у нього стару шапку — на спецу носили якісь особливі, які на суворому були «не положені», так Саранчук «писину виїв» начальнику, та все ж примусив видати собі нову шапку. У жадній дрібниці не дозволяв над собою знущатися — знав собі ціну. За 20 років таборів набув ерудицію, яку на волі небагато з інтелігентів мали, і в кожному товаристві «верхівки» політичного табору почувався рівним. Я це зрозумів під час наукових семінарів, організованих на дев'ятнадцятій Сергієм Солдатовим. Кожен політзек читав доповідь на тему, яка його цікавила: Осіпов — з історії Самвидаву й дисидентства 60-их років; Равінш — про настрої серед сучасної молоді; я — про революцію 1905–07 років, а сам Сергій зробив огляд дореволюційного шляху «лицаря ВЧК» Фелікса Дзержинського, і пам'ятаю, з якою в'їдливістю висловлювався Саранчук про розум судової влади царської Росії, яка ухвалила вирок «якобінцеві більшовизму». Пам'ятаю його питання у розпалі дискусії з Артемом Юськевичем: «Будь ласка, пане Артеме, в яких саме війнах Велике князівство Литовське завоювало Україну? Я до цього часу ні від кого не міг дістати відповідь на це запитання». Одного разу ми з ним заговорили про Польщу, і я поділився з ним відкриттям, що, виявляється, міста польського Помор'я справді протягом віків були васаліями польських королів, а власністю Пруського королівства стали порівняно недавно, отож, доляки справді мають на них історичне право, а не лише право переможців у другій світовій війні.

Петро Степанович тихо, але твердо заперечив: «Сюзереном був справді польський король, то правда, але міста ті були німецькими й жили там німці — і це також правда». Скільки років проминуло, а запам'яталось! Більшість політиків на зоні захоплювалися Польщею (і я серед них), події 1956, 68, 70 років були всім пам'ятні; тільки Петро Степанович ставився до поляків з недовірливою іронією: «Якби у них вистачило розуму не приймати сталінських подарунків, — колись висловився він, — то я в них повірив би. А тепер... Не можна спочатку підписати контракт з дияволом, а потім сказати — я передумав. Як чехи заплатили в 68 році за контракт 48 року — самі підписали, ніхто не міг примусити, — так і поляки платитимуть за свою жадібність». Я згадую про це не для того, щоб погоджуватися з Саранчуком, — але тільки показую, зображую, чому селянський син Петро Степанович виглядав рівноправним учасником інтелегентських зібрань, і нікому з нас у голову не могла прийти думка, що він «не з того кола». Якщо Мороз на спецу того не зрозумів, то легко пояснити конфлікти між двома українцями.

Свій третій строк, який йому накинуть, якщо він уже сидів два рази, Саранчук передбачав, і тому з зони не хотів повертатися на Україну: «В Росії, може, й схоронюся від них». Перед звільненням існує «обряд»: адміністрація викликає кожного зека й запитує, де він бажав би поселитися на волі. Викликали й Саранчука і він назвав Тарусу, містечко в Підмосков'ї — 101 кілометр від Москви, — «дисидентську столицю», як жартували в таборі. Друзі в зоні обіцяли через своїх дружин та знайомих допомогти з влаштуванням у незнайомому місті.

Незабаром я пішов на заслання (на мій прощальній він посидів за столом і, хоча третій день тримав голодівку, погодився випити склянку несолодкого чаю, бо чай голодовим статутом дозволений) і, заледве приїхавши до Казахстану, почав розшукувати Петра Степановича. Написав на адресу його брата в Миколаєві, яку наперед завчив напам'ять, і раптом дістав відповідь з цього причорноморського міста, відповідь від самого пана Саранчука: «Наша голодівка тоді закінчилася вошивим компромісом, — відповів він на запитання з мого листа. — Другого дня по Вашому від'їзді прийшов загоновий й поступився нам з Сергієм Івановичем всіма дрібницями (що вони тоді з Солдатовим вимагали, їйбогу не пам'ятаю — М. Х.). А ще через місяць забрали мене на етап й повезли до Миколаївського слідчого ізолятора, тримали приблизно до кінця строку без допиту й відразу після звільнення оголосили мені про

адміністративний нагляд». Це означало, що виїжджати за межі міста, тим більше України, йому було заборонено.

Західні читачі, мабуть, здивовані: чому ж гебісти примушують жити на Україні українського націоналіста, де він справді міг теоретично являти соціально небезпечну одиницю, коли він сам же просився в Підмосков'я, де його погляди нічим не загрожували пануючому режимові? А це так просто пояснити. КГБ — організація, яка паразитує на тілі суспільства: у кращому випадку вона просто п'є кров суспільства, як блошиці, у гіршому — розносить суспільну заразу, як воші. Чим здоровіший суспільний організм, тим впертіше він опирається паразитові. Специфіка колонії паразитів і полягає не в тому, щоб зберігати інтереси держави або бодай його елітного прошарку, начебто господарів, але — захищати свої власні, кровопийні можливості. Недовірливим скептикам тут можна нагадати про знищення комуністичної чи нацистської еліти підлеглими каральними інстанціями, але в даному тексті простіше послатися на справу Саранчука. Людина заморилася від тридцятип'ятирічного двобою і проситься в Росію, тобто фактично показує: я виходжу з гри, — а її везуть на Україну. Нащо? Соціальної, суспільної, радянсько-державної логіки тут не знайде жаден юрист, а між тим... У Миколаєві у нього знайомі. Якщо Саранчук розв'яже язика, «почне антирадянську агітацію», за термінологією карного кодексу, можна створити чудову групову справу. А за такі справи, дивись, і не один офіцер дістане нову зірочку на погони. У Миколаївського обласного КГБ напевно мало справ, тому «випускати» з рук Саранчука йому аж ніяк не хотілося. Є ще й простіші здогади. Можна вибити ставку або бодай зберегти від скорочення штатні одиниці облуправління, так тепер потрібні для нагляду за «найнебезпечнішим рецидивістом» Саранчуком. Як же такого випускати з України — ніяк неможливо! Все це виглядає жартом, але, повірте, я заслужив право на такі цілком продумані міркування власним життєвим досвідом. Моя власна справа тяглася чотири місяці, а реально була закінчена за сорок днів. Працював над нею практично *один* слідчий (на похваті був другий), отже реально — півтори особи, а за штатом числилося п'ять одиниць: двох я взагалі не бачив і слідів їх присутності в справі не віднайшов, а ще один, молодий хлопчина, сидів зі мною в кабінеті, поки мій слідчий виходив до туалету або ще кудись. У начальника УКГБ, як і в кожній іншій фірмі, де штати надмірно роздуті, виникає

важке завдання: вигадувати для співробітників бодай якесь зайняття, щоб не гуляли в робочі години. Розглядаючи справу Саранчука у такому «розрізі», розумієш, що це був дорогоцінний самоцвіт для Миколаївського УКГБ. Передавати його російським колегам, яким він майже не потрібний і які не здібні оцінити, скільки службових можливостей приховано за цією скромною поstattтю, вони зовсім не бажали.

Крім того, за моїми спостереженнями, вони майже одразу задумали організувати проти нього ефектну провокацію.

Щось мені про це розповідав Петро Степанович ще в зоні.

Як я зрозумів, за війни у районі, прилеглому до його села, був знищений парашутний десант, мабуть, бандерівцями: Саранчук висловлювався неясно, можливо, і сам докладно нічого не знав. І, згідно з повідомленням Петра Степановича, в нетрицах ГБ дозріла ідея: зробити з нього мало не організатора загибелі радянських парашутистів. Перспектива, звичайно, вимальовувалася красна: через 35 років знайшли винуватця нерозкритої справи, майже як у романах Агати Крісті; йому — найвищу кару, миколаївським Еркулям Пуаро — колективну нагороду. Просто відчуваю, як приємно пахла така ідея в кабінеті начальника.

Біда ж була, звичайно, не в тодішньому неповнолітті Саранчука (знаємо ми тих бандерівських хлопчаків!), а в тому, що зовсім не знаходилося свідків, а їх же шукали й допитували, і Саранчук дізнався про це ще в зоні й наперед був переконаний: пошукають — знайдуть, бож хто шукає у СРСР лжесвідків — обрящєт. Щодо вміння кухарів з блакитними кантами готувати традиційні страви він не мав сумніву.

У листі до Казахстану він повідомляв: «Пане Михайле, викликають до міліції та загрожують новим терміном, я написав протест до ГБ проти інспірованого залякування (до листа було прикладено копії його заяв, їх потім відібрали у мене під час обшуку, коли повертався з заслання), а закінчувався лист так: «Пане Михайле, вони знову розпочали ту справу, про яку, пам'ятаєте, я розповідав у зоні; вже відбулися допити в моєму рідному селі».

Зрозуміло, нашу переписку перлюстрували, та лист разом з копіями його заяв передали мені, щоб з моєї відповідної реакції піймати додаткову інформацію. З цього я зробив висновок, що нові допити нічого нового до справи не додали. Отож, можуть розпочати нову фальсифікацію. Цю гру належить зірвати.

Перш за все я написав Саранчукові відповідь у підкреслено

шанобливому тоні. Нехай знають, що Петро Степанович не мала людина у дисидентському середовищі, його поважають і без громадської підтримки не залишать. До речі, він і насправді користувався загальною (крім Валентина Мороза) любов'ю та пошаною. Подруге, порадив йому не одягати у спілкуванні з ними маску простолюдка, хлопа, заводського столяра (він улаштувався столяром на тому ж заводі, де до арешту працював малярем). Колись така машкара дійсно рятувала, коли українських опозиційних інтелігентів розстрілювали за соціальне походження, а в селян були шанси відбутися строком або бодай меншими репресіями. Але в наш час, та ще й у випадку Саранчука, ця маска вносила лише додатковий елемент роздратування гебістів проти Петра Степановича. Хоч і як він грав би роллю, а життєвий розум, іронія, ерудиція, накопичені протягом таборових десятиріч, звичайно, постійно проривалися, і тому його розумова зверхність над служителями «правосуддя» тим більше їх дратувала, чим частіше він, придурюючися, нагадував, що «людина проста, неосвічена, й віршами не розмовляю».

Уявляю, як вони казилися, читаючи його найуїдливішу заяву: гадаю, вже сорок років у Миколаївське облуправління таких заяв не наважувалися подавати. Солженіцинський Іван Денисович справедливо відзначив: «Що у таборі добре — свобода од пуза!» У зоні ми, а разом з усіма й Саранчук, звикли писати на адресу начальства все, що думали, і воно до цього також звикло: кидало в карцер — і вся розплата. Але на волі гебісти повинні б сприймати звичну таборову поведінку, як грища тигрів у зоопарку! Саранчук здавався їм, безсумнівно, людиною найзухвалішою, навіть нахабною (а він був звичайний, як усі політичні зеки).

З'ясувавши цю ситуацію, звичайно, не стільки для нього, скільки для наших «проміжних» читачів, я висловив у листі впевненість: якщо їх не дрочити, вони фальшивку стосовно «військової» справи ліпити не будуть; немає сенсу так важко виготовляти брехливі свідчення проти людини, яка не викликає у них особливої ненависти. У чому полягала моя ідея? Вони дізнаються, що їх зфабриковані конструкції наперед відомі обвинуваченому та його друзям, тим самим фальшивка дістане розголос, а вони розголосу не витримують. Професійно неприпустиме, щоб проєкт операції був наперед відомий переслідуваному об'єктові! На тому й будувався мій розрахунок. Я гадав, що після мого листа до Саранчука начальство викличе «виконавців» на

«килим» до кабінету, влаштує «рознос» і на завершення анулює старі наміри: «Підготувати плян нової операції». А передбачена жертва покищо дістане передишку.

Здається, у випадку Саранчука це спрацювало. Судячи з його відповіді, пружина послабла, йому навіть дозволили з'їздити до села на батьківщину, до Західньої України... Та зовсім залишити його у спокої вони не хотіли, але, правду кажучи, так само й не могли.

Він, уже привчений у таборі до духовної свободи, не переставав їх дратувати. Я уявляю, що вони відчували, читаючи в його листах до мене: «Люди мене зустріли після зони дуже добре. Знайомі обіймали, плакали, навіть ті, хто на слідстві поводився поганувато. Та я промовчав, не став згадувати минуле. Бог, думаю, нас розсудить, а я вибачив!» Або: «На заводі, хто пам'ятає, всі радіють!» Повертається до міста особливо небезпечний державний злочинець, рецидивіст-антирадянщик, а у робітничому середовищі його називають — як? — «марксистом», тобто так, як їх у радянських школах вчили іменувати героїв-підпільників, борців за робітничу справу!

А коли він з'явився у рідному селі, відсвяткувати прибуття земляка прийшли люди з усіх навколишніх містечок! Звичайно, опервідділ не залишив цю «нахабну провокацію бандерівців» без відповіді: до їх будинку під'їхав п'яний активіст на мотоциклі (тверезий, звичайно, посоромився б, не той активіст сьогодні пішов, що за минулих часів) і почав горлати, що всіх бандерівців вішати треба! Саранчук зрозумів натяк своїх опікунів і попросився з батьком, виїхав до Миколаєва. Це втішило декого, і хтось, можливо, дістав подяку на службі до якогось чергового свята, але витримати таку демонстрацію будь-якій казньонній душі неможливо! І знову запрацювали опери...

А тут ще нові його листи на мою адресу — про дивну смерть нашого спільного друга пана Кончаківського на вісімнадцятий день по його звільненні з зони. «Це ж треба такій чудасії статися, — у своєму улюбленому стилі повідомляв гірку вістку Саранчук, — цілком здорова людина, 27 років у зоні ні на що не хворів і ні на що не нарікав, та й на війні був здоровий, а варто вийти на волю — і через тринадцять днів захворів, а ще за п'ять днів помер! Ні, пане Михайле, живими вони нас на українській землі постараються не залишити». Розуміється, й він, і наші непрохані читачі здогадувалися, що я постараюся зробити вістку про таємничу смерть

Кончаківського відомою громадськістю, але розправу наді мною проєктувало інше управління (це — сюжет особливий, і до українських справ не має стосунку), а ось Саранчук, «інформатор Хейфеца», підлягав їхнім місцевим спискам. Викликали до КГБ і попередили: перестаньте листуватися з Казахстаном. А наприкінці прохання: «Мене вони живим не залишать. Пане Михайле, якщо можна, допоможіть з викликом. І панові Едикові нагадайте: невже він забув нашу таборову дружбу».

Судячи з того, що його лист дійшов до мене, а потім таке ж послання прийшло до Ізраїлю для Едуарда Кузнєцова, у нього були шанси дістати дозвіл на виїзд. Але ми не встигли...

На мой книжковій полиці, завжди перед очима, стоїть подарунок друга, Петра Степановича: «Українсько-російський словник». Колись титул прикрашав підпис: «На пам'ять, щоб легше перекладалися вірші Миколи Руденка та Василя Стуса». Але тепер цієї сторінки немає: радянська митниця не пропустила б через кордон навіть підпис Саранчука.

І лише час від часу доходить до мене в Ізраїль «глухе привітання» з радянського ГУЛагу від старого побратима.

Бюлетень «Вести из СССР» нагадав про ще одного таборового друга й найстаршого в'язня ГУЛагу:

«У Яремчі Івано-Франківської області, помер колишній полів'язень Володимир Антонович Казновський».

Познайомив мене з ним на сімнадцятій лідер «Українського національного фронту» Дмитро Квецько. Чи не кожного вечора йшов він від молодих друзів постояти біля ґанку таборової амбулаторії, на який о цій порі виповзав високий, з сивим пухом на голові, згорблений, але все ж великий старець, наче скелет, з черепом, обтягнутим жовтуватою шкірою. Це і був Володимир Антонович Казновський. Довго вони про щось перемовлялися на ґанку, а навколо хворим цуцням кружляв особистий опікун Дмитра — Петька Ломакін... Коли в серпні 1975 року Дмитра етапували до Пермі, він напередодні від'їзду попрохав мене: «Михасю, приходьте до старенького вечорами, йому одному сумно». І почав тепер я кожного вечора відвідувати хворого.

Від Василя Овсієнка, вже потім, дізнався, що Володимира Антоновича засуджено за співпрацю з гітлерівською поліцією. Це мене дуже здивувало: надто вже несхожий був він на поліція за своєю психологією.

Знаю, що ці ліричні відступи здадуться стороннім людям упередженими, та й я сам, можливо, якби не побував у зоні, не бачив усе на власні очі, вирішив би, що автор забагато «соціологізує» свої спостереження — виводить психологію навіть не з соціального походження, як марксист, а з формулювань акта обвинувачення. Але, Боже мій, яка психологічна прірва відокремлювала українців, селян, колишніх сусідів і, можливо, приятелів, прірва, що відокремлювала колишніх бандерівців від колишніх працівників гітлерівської адміністрації. Екс-карателі й екс-старости іноді були цілком непоганими людьми з природи і часом навіть добрими, але всі вони, майже без винятків, здавалися мені морально зламаними, при чому не зоною чи війною, а ще раніше, майже на початку. Вони здавалися нормальними «радянськими» людьми, тобто льокаями влади, кожної влади — чи гітлерівської, чи радянської, чи польської, а коли з'явиться, то й української. Часто це були людиноподібні автомати, роботи, запрограмовані для виконання першого-ліпшого наказу — маркетно серед найбільш кривавих гітлерівських катів можна було зустріти людей, які після війни, — до арешту, — вважалися радянськими активістами й орденоносцями. Не буду придурюватися, я іноді шкодував їх, хоча дуже добре розумів, скільки народу від них постраждало, скільки вони забили (серед них моїх земляків), повбивали осіб, не вартими будши й їх мізинця. Слово чести, іноді здавалося, що провини в них не більше, ніж у вівчарок, які гавкали на в'язнів концтаборів, — вони тямили не більше від тих псів, і коли посадити вівчарку на 25 років до в'язниці — який у цьому сенс?

Бандерівці виглядали цілком інакше. Вони вбивали, і напевно ж, невинних також (війна справа жажлива), і моїх земляків, це я розумів. Але було помітно, що, підносячи зброю на людину, вони знали, для чого це чинять, усвідомлювали гріховність свого діяння. Убивали в ім'я батьківщини, та розуміли при цьому, що все ж підносять руку на Сосуд Божий, на Людину, і творять гріх, і повинні платити за цей гріх. Ось дві паралельні мікророзповіді, щоб читач зрозумів, яку психологічну різницю я схопив у цих двох типах українців.

Старий Колодка, бракер у нашому цеху, малописьменний або й зовсім неписьменний, відбував вісімнадцятий рік з 25, скаржився на лавці біля штабу: «Прийшли німці, дали гвинтівку. Сказали — стріляй. Ну, я й взяв, а куди подінешся...»

Роман Семенюк, бандерівський розвідник з Сокаля, відсиджує ті ж самі 25 років: «Я так казав матері: я підніс зброю на людину, мене за це можуть забити, і це буде справедливе. Я знаю, що чиню, — я ж християнин, мамо».

Зовсім по-різному бандерівці та поліцаї ставилися до питання чести. Утомлю читача ще одним епізодом, радше смішним, але по-своєму дуже характерним для таборових звичаїв. Одного разу, коли, як авторитет при якійсь сварці, Василь Овсієнко згадав Кончаківського, Ушаков (молодомарксист з Ленінграду) раптом висловився: «Кончаківський? Такий товстий старик? Працює в кочегарці? На 19-ій? Так він же стукач. Мені Юськевич розповідав, його розкрили». Варто було спостерігати гістерику Овсієнка, я ледве відвів його за руки від місця сварки, побоюючися бійки. Та ось нас усіх перевели на 19-ту, зустрічаю й знайомлюся з Кончаківським: «Мені багато хорошого про вас розповідали Попадюк і Овсієнко». «Але вони розповідали вам не лише хороше?» — заперечує Кончаківський з посмішкою і... влаштовує щось подібне до суду над Ушаковим, куди мене запросили як свідка. «Які у вас були основи називати пана Кончаківського катом?» Майже відразу вияснилося, що «вийшла помилка», за виразом одного з суддів, Романа Семенюка: Ушаков переплутав Кончаківського з другим українцем, поліцаєм Антоновичем: той також працював у кочегарці, був такий самий дебелий й кругловидий... І коли тільки стало ясным, що честь бандерівців не заплямована, що Ушаков знав обидвох здалека, просто сплутав прізвища, всі розійшлися заспокоєні. Начебто питання репутації Антоновича нікого з українців взагалі не могло цікавити! Він же поліцай... Може, й стукає, ну так що з того? Про це навіть говорити нецікаво.

І ось тепер, після цього довгого ліричного відступу, уявіть собі, як я здивувався, дізнавшись, що старий Казновський, людина горда, чесна й смілива, засуджений як поліцай, а не як бандерівець.

— У нас поліцаї різні були, — пояснює мені історичну ситуацію Попадюк. — Німецьких підстилок набралось досить, таких от, як Кузьмічук чи Коломиєць.³⁵ Але були в поліції люди, які пішли туди

---

35. Таборіві «активісти», підручні Зіненка.

за завданням ОУН. Потрібна була зброя. Вони пішли в поліцію, зайняли посади, забрали багато зброї, а потім нею ж хіба так підсмажували тих таки німців і радянщиків. Казновський служив в поліції згідно з завданням ОУН.

Визнаю, що знайомство з Володимиром Антоновичем я підтримував не безкорисно. *Жива* історія України та її народу мене завжди цікавила, і, спілкуючися зі старшим — типовим представником корінного населення, можна впіймати надзвичайно цікаві подробиці, яких не знайдеш в жадній книжці.

Наприклад, лише з бесід з Володимиром Антоновичем я зрозумів, до якого паталогічного позему національного приниження довели колонізатори старше покоління українців. Людина безмежно самолюбна, переконаний націоналіст, старик все ж відмовлявся повірити, що я, чужинець, можу насправді поважати народ, історію, культуру України.

І коли після довгих сумнівів, переконався, вимовив фразу, яка врзалася мені в пам'ять на роки:

— Так, українці справді не простий народ. Серед нас відомі люди були. Один навіть суддею у Відні служив.

Суддя у Відні... Легендарна особа, найвища межа знаменитості й освіченості!

Оце невміння цінувати себе й своїх, поєднане з безмежною відданістю своєму народові й родині, запам'яталося як прикметна риса Володимира Антоновича. Ось ще приклад, вже особистий: старий любив повторювати: «Я людина проста, малограмотна, гондляр, худобою торгував у Бучачі», — й, не кокетуючи, насправді вважав себе людиною простою. Але, потрапивши до зони вже не молодого людиною (йому було напевно, тоді вже за п'ятдесятку — до моменту нашої зустрічі минуло вже сімдесят, сидів він вже двадцять другий рік), він встиг вивчити «на слух» п'ять мов! На моїх очах говорив він з литовцями по-литовському, з молдованами по-румунському, по-російськи розмовляв легко й вільно. Я був, визнаю, вражений, можливо тому, що сам не міг вивчити активно жадної. А старий посміхався і видно було, що поважного значення цьому своєму умінню не надає: «А що ще в зоні робити? Мови вивчати».

Його здоров'я було жахливе, і тим більше вражали мужність й незламність його духу. Раз на день йому доводилося добиватися до туалети на вулиці, за яких 25 метрів, і ці 25 метрів він долав принаймні за чверть години. Здавалося, кожне зідхання давалося

йому з трудом — свист лунав по зоні, і кожний крок він відмірював, саме відмірював одним рухом за другим — вони виглядали, як у сповільненому кіні.

І от, сидячи на ганку, спокійно відтяв:

— Цього року я помру!

Я вперше почув таке від людини, і вразило мене те, що сказав він це без жадного страху чи жалю, взагалі без жадного почуття; не хотілося, як то ведеться, ні заспокоювати, ні переконувати. У мене лише вирвалося:

— Я ніколи вас не забуду, Володимире Антоновичу.

Тут він раптом захвилювався:

— Справді? Справді не забудете, пане Михайле?

— Ніколи.

— Тоді у мене до вас прохання. Коли помру, не пошкодуйте ліміту на лист. Напишіть моїй сестрі Голованівській Наталі Антонівні, в Яремче, на вулицю Галана, сорок. Запам'ятали?

— Завжди буду пам'ятати. (Я й досі пам'ятаю цю адресу, вивчену в зоні напам'ять.)

— Прослідкуйте, щоб мої речі переслали їй. А зараз ідіть звідціль, а то он ваш Пономаренко вже йде.

(Пономаренко, з поліцаїв, був моїм персональним стукачем. Розмовляючи, старий ніколи не забував зі своєї вишки слідкувати за околицями і, помічаючи опікуна, відсилав: турбувався за мене.)

Про справи ніколи не розповідав, але іноді виринали у розповідях уривки минулого.

— Коли прийшли радянщики, забрали в нашому Бучачі сто п'ятдесят осіб. Всіх, у кого була освіта. У нашій родині забрали двох моїх старших братів. Кажете, високий я? Вони були вищі за мене й сильніші. Ніхто з наших не повернувся до Бучача, а мої брати померли у Горькому — є таке місто. Там, у тюрмі.

Широко відомі українські трагедії 18-20 років, 32-33, 37-38, та тоді я вперше почав дізнаватися про масштаби різні 40-41 років. Вже потім, на 19-ій зоні, націонал-демократ Кузьма Дасів, засуджений у Львові на дванадцять (7 плюс 5 заслання) за «виготовлення й розповсюдження» летючок національного змісту, поділився відомостями, взятими з радянської офіційної статистики. Десь там він віднайшов числа, що характеризували кількість населення України за переписом 1939 року у тогочасних кордонах, а в іншому місці — кількість українців за червень 1941 року. Виявилось, що у 41 році на території України жило майже на мільйон двісті тисяч *менше*, ніж

1939! Алеж був ще й природний приріст населення за ці два роки! Десь, серед мільйонів українців, що зникли за два роки, значилися у офіційній статистиці й брати Казновського.

— Тому я не міг жити інакше, як жив...

Гордості у цього старого було більше норми:

— Я завжди говорив Дмитрові (Квецьку — М.Х.): нащо пишеш їм заяви? Вони — пси, а хіба псам заяви пишуть. Сиди тихо й поглядай згори.

«Молодим», тобто дисидентам, намагався допомагати чим міг; цим він також принципово відрізнявся від більшості поліцаїв. Хоча що він міг? А все ж намагався. Підсував мені шматки зекономленого білого лікарняного хліба — потім перестав, коли до зони прибув Василь Овсієнко, почав підготовувати Василя. Особливо запам'яталася, як допомагав Сергієві Солдатову, коли той прибув до зони.

Вже згадував, що зек, тільки не прибулий до зони, перший час після етапу, коли особливо голодно й важко, сидить без грошей. Заробітку ще немає, а гроші з тюремного рахунку ще не прийшли.

Дізнавшись про це, старий запитав мене:

— Солдатов — хороша людина?

— Дуже хороша.

— Я куплю йому продуктів у ларьку.

(Старий не з'їдав навіть таборового приділу і звичайно не викупляв «додаткову пайку» у магазинчику).

— Спасибі, пане Казновський. Він поверне вам борг.

— Грошей його мені не потрібно... — подумав. — Як буде віддавати, нехай після моєї смерті сестрі перешле. Їй потрібніше.

Одного разу, повернувшись з праці до житлової зони, я не знайшов там Володимира Антоновича. Видно, адміністрація вирішила, що прийшов час йому помирати й перевела до лікарні управління, в зону станції Барашево, в ту палату, де тримали вмирущих. Через друзів, що відходили до «больнички», я завжди дізнавався про його здоров'я, прохав їх допомагати йому. Тоді багато клопоту з Казновським у «больничці» мав Василь Стус: мив його, виносив горшки з-під хворого, а той, відчувши уважну турботу земляка, по-старечому вередував: «Звичайно, зі мною можна не рахуватися, я людина проста, невчена буцацький купець...» Василь з дивовижно точною інтонацією відтворював буркотіння Казновського, повернувшись назад до зони.

Одного разу приїхав з «больнички» Артем Юськевич і привіз звістку: в Казновського знайшлися сини. У Канаді. Як розповідав

Артем, під час «великого переселення українців» на Захід його дружина дала дітям своє прізвище. Вони вирости, гадаючи, що їх тато загинув під час війни (може, й жінка так подумала?). Хлопці повиростали, дістали освіту в Канаді й лише після смерті матері, розглядаючи родинні папери, дізналися про прізвище батька — Казновський. І один з них згадав, що в якомусь закордонному українському виданні у переліку прізвищ українських політичних в'язнів Мордовії бачив це прізвище.

Почали вияснювати, перевіряти; так, все правильно, батько! Подали прохання для побачення. Так я й не встиг дізнатися, одержали чи ні: побачення з родичем з-за кордону у зоні — річ у Союзі надзвичайна, неможлива. Може, й побачилися... Артем розповідав так:

— Ого, як старий відразу зміцнів! Перестав взагалі говорити про смерть. Ходить твердо, тримається прямо. Навіть дихати почав рівніше. «Повинен дожити до зустрічі з синами. Повинен їх побачити». Начальство придивилося, зрозуміло, що помирати він не збирається й штовхнуло його з «больнички» до зони (Казновського вирядили тоді на зону 3/5).

Незабаром я закінчив термін і більше повідомлень про нього не діставав. Та ось недавно з бюлетня «Вести из СССР» дізнався: все ж дожив до кінця строку упертий старець, все таки добився до України й помер під рідною стріхою.

Невже побачив наостанку синів?

(За нашими відомостями гебісти не допустили синів побачитися з батьком, що вмирав. — Ред.)

На цих сторінках я часто згадував старійшину українського покоління бандерівців — пана Миколу Кончаківського. Був він міцний, як дуб, богатир й улюбленець усіх зеків, користувався й особливою пошаною в адміністрації: навіть вони, «асимільовані українці», не могли не відчутти величі його душі, навіть опери ставилися до нього, як до старшого...

«Як Мойсей, сорок років ішов він до себе на батьківщину», — написав мені після його смерті Петро Саранчук. Спочатку пана Миколу взяли до польської армії Ридз-Смігли; після її розгрому у 1939 році він повернувся на Україну й вступив до підпільних

військових формувань ОУН. Всю війну боровся з німецькими окупантами, а потім — з радянськими емгебістами: Кончаківський служив у службі безпеки УПА. Коли війська УПА вийшли, прорвавшись на Захід, через Чехо-Словаччину, Кончаківський залишився з частинами Шухевича на Україні й воював до кінця: його взяли тільки в 1951 році. Трибунал засудив на смерть.

— ...привели мене з товаришем до камери, а там нар немає, стоять труни. Ну, я лігу труну та й заснув. І жив там, у цій труні кілька діб. Потім раптом мене викликають. Хто? Адвокат. Який адвокат? Виявилось, якийсь одноногий єврей... Я його не знаю, хто його прислав — також не знаю, а він просить мого дозволу написати оскарження. Ну, пиши, мені що з того. Потім раптом виводять мене з камери, думав, розстрілювати ведуть, а вони відвели у звичайну клітку — вирок скасували. Видно, той адвокат подіяв...

(Я слухав його й думав, що навіть багаторічний досвід не привчив людину розуміти гидке гебіське комедіянство — і з вирокком, якого не було, і з адвокатом, який, звичайно ж, грав роллю: якщо в'язень не впав у відчай, не став прохати помилування й зраджувати своїх, то гра у катівню провалилася, і тоді підіслали адвоката, який начебто домігся скасування смертної кари. Таку ж саму мізансцену з трунами гебісти через 17 років випробують на іншому українцеві, інженерові з Англії Миколі Шаригіну.)

— ...а в камері мене зеки на найкраще місце положили, говорили: він з того світу прийшов...

— А як важко було під час амнесії, пане Михайле. Адже тисячі наших виходило, а мені попереду — двадцять років сидіти. Та й знаю, варто зректись України — на волю, до своїх піду. Ні, і не думаю відрікатися, але як було важко — сказати не можна.

Гебістів дратувала непокірність Кончаківського. Лише цим я можу пояснити другий процес над ним — у таборі.

Його судили тоді за спекуляцію чаєм (за тих років чай у зоні був заборонений, дозволялася лише кава. Зараз — навпаки).

За словами пана Миколи, чай до зони дійсно проносили нелегально, але не для нього, а для двох побутових, що працювали з ним у бригаді: приносив «вільний», який, угіймавшись, дав свідчення на Кончаківського. Хто підказав йому такий варіант?

— А як же з доказами? Чай у кого знайшли?

— Чаю не знайшли. Це, пане Михайле, й було їхнім головним доказом. Якщо немає чаю — значить, зумів уже його продати,

значить, спекулянт. За спекуляцію ж мені й додали строк до 27 років.

Іноді, до речі, він раптом згадував маленькі епізоди: як плюнув у обличчя вільному-лжесвідкові на допиті; як закинув своєму прокуророві: «Ви ж знаєте, що я не винний, що ж ви робите?»; а прокурор був земляк, не витримав докору й заревів у відповідь: «А що я можу! Мені наказано». Коли після вироку Кончаківського привезли для профілактики до Саранського слідчого ізолятора й там гебісти розпочали свої звичайні розмови про їх «гуманність», він зацитував їм визнання прокурора. Повернувся до зони, а того вже немає. «Немає вже цієї сволоти», — як висловився хтось з начальства.

На час, як я йшов з зони, Кончаківському залишалося сидіти ще півроку з його 27 років. З сумнівом чекав він нового життя на «волі». Десь так у березні 78 року приїхала до нас «делегатія громадськості» — своєрідний вид гебівської інспекції, і Кончаківський так переповів мені свою розмову з гебістом-майором, українцем:

— Куди, — запитує, — після звільнення збираєтеся? — Тільки не на Україну, — відповідаю. Чому? — А тому, що на Україні ваші мене через вікно кулею дістануть. — Що ти, — каже, — Миколо, ми зараз так не робимо...

Й помовчавши, додав:

— Як жити на волі, пане Михайле? У зоні я вільна людина, а там, може, хтось обзивати почне: «бандерівець» або ще як... Як повестися? І тут немає свободи й там також, і невідомо, де українцеві вільніше живеться — у таборі чи на Україні.

Я заспокоїв його, що молоді українці пишаються такими, як він; він не йняв віри... Сміявся, жартував, а волі боявся. Забув її.

Недаремно боявся: вже на тринадцятий день після звільнення таємничо захворів цей залізний вугляр 19 зони, а на вісімнадцятий день після звільнення, по 27 роках ув'язнення, — поховали його на кладовищі предків.

За місяць до мого етапу на заслання закінчився у зоні 25-ий рік ув'язнення Константина Скрипчука. Попереду лишалося ще чотири.

Не помітити його в бригаді з першого погляду неможливо — такий він велично вродливий і ставний, наче б з картини зійшов. Замолоду хлопчика з глухого буковинського села відразу забрали до Ґвардії румунського короля — за зріст, вроду й сміливість. А під час війни він пішов до УПА, воював кулеметником. «Хвацький вояк був у загоні», — розповідав Саранчук мені. Після відходу УПА на Захід повернувся на село, працював біля землі, одружився, народилося троє дітей (четверта доня народилася незабаром по його арешті). У 1953 році його забрали. Дістав він звичайні для дорослого бандерівця 25 років. Під час амністії його вдома чекали — адже він був простим, нічим не примітним вояком Опору — не провідником, не старшиною. Та амністійна влада вирішила, що замало відсидів, лише три роки по арешті, й залишили в зоні. Можливо, влада уже тоді знала, що він «прийняв віру», вступив до громади Свідків Єгови — і саме це стало причиною, що вирок залишився в дії. В усякому разі майже всі його «побратими» повернулися додому, — з тих, що дожили до амністії, — а Скрипчука далі етапували добувати мідну руду в Дзезказґанських копальнях.

Потім прийшов лист: дружина просила дозволу вийти заміж удруге. «Я дав дозвіл, — розповідав він мені, — де ж їй чекати такий скажений строк — 25 років», — а коли ми говорили про це, губи його сіпалися від живого болю й образи (а вже минуло від того листа 20 років!). Громада Свідків Єгови стала його родиною, його братами, його друзями — на два десятиріччя наперед.

1958 року в газетах з'явилася маленька вістка: «ЦК КПРС ухвалив постанову про боротьбу з релігією». Інші постанови могли не виконуватися, особливо коли вони пов'язані з питаннями економіки, але постанова про «боротьбу» з чимось виконується апаратом ефективно й з розмахом: боротися — справа проста й звична. Запалали підпалені дерев'яні церкви доби середніх віків у Карелії, перетворювалися на овочезложища камінні храми середньої смуги; згадую лише те, що мені, як людині з півночі, особисто відоме. А КҐБ накинувся на віруючих, особливо в таборах: колинебудь справи та вирoki цих років будуть оприлюднені й вражатимуть наступні покоління не менше, ніж «романи» й «опери» 20-30-их років. (Сам читав, як віруючому, що запропонував створити монастир «істинно православної церкви» та годував

братів у вірі овочами з свого городу, дали за ці два епізоди 25 років таборів, які він і відбув до кінця на моїх очах. Повторюю, сам читав, інакше не повірив би). По тюрмах та таборах оперативникам найлегше хапати злочинців: нема переобтяжень зі здобуванням оперданих (стукачі ж бо постійно доносили: моляться, мовляв, вороги народу); дуже просто й з обшуками та арештами (обшуки у в'язниці проводяться кожної години без будь-якої санкції, а об'єкти нагляду сидять по камерах). Ієговістів у зоні, де сидів Скрипчук, обшукали: знайшли, якщо робити висновки з виroku, переписані рукою глави з Євангелія — стовідсотковий кримінал, як і богословські статті з журналу «Башня стражи», що видавався за кордоном, також переписані рукою, — і передано їх до суду. Належало їм до п'яти років, Скрипчуку дали гуманно — до двадцяти п'яти років додали лише чотири, разом — 29 років! Зараз, коли я пишу ці рядки, пішов 29 рік його ув'язнення.

Мало того: тому що, прийнявши віру, він був засуджений удруге за своє життя, суд визнав Саранчука особливо небезпечним державним злочинцем — *рецидивістом*. Його перевели з простого табору на «спец», де він відбув 12 років. Між простим табором, та табором особливого режиму (для рецидивістів й помилюваних смертників), тобто «спец»-ом, різниця дуже велика: у два рази менше листів і побачень, у півтора рази гірше харчування, арештовані сидять замкнені в камерах, і все це протягом довгих років (я ніколи не чув, щоб хтось дістав строк на «спецу» менше семи літ. Скрипчук, як уже згадувалося, відсидів там дванадцять і був переведений відбувати решту до нашої 19 зони «за добру поведінку» у вигляді ласки).

З волі до нього писала лише молодша доня, та, яка народилася через чотири місяці по його арешті: батько не бачив її навіть грудним малям. Зараз вона лікар, заміжня, писала Константинові Максимовичу: «Батьку, чекаю тебе», — коли кінчалося його 25 літ. Але чи дочекається тата? Адже особливий режим виссав навіть його залізне здоров'я: концтаборові медики визнали Саранчука інвалідом другої групи — це дає право час від часу поїхати на «больничку», підлікувати нирки, але в таборі він за мого часу працював на одній з найважчих праць — вуглярем у житловій зоні, де немає й тієї малої механізації, яка є на виробництві.

Його перебування в ув'язненні було *протизаконним* навіть за радянськими законами! У 1976 році Радянський Союз ратифікував Міжнародний пакт про громадянські права: ми прочитали цей текст

в радянських юридичних виданнях. Відразу звернули увагу: згідно статті 15 нового пакту, якщо підсудний був засуджений на основі якогось закону, а потім законодавчими органами даної країни схвалюється закон, який передбачає меншу кару за таке саме правопорушення, то міра покарання злочинцеві змінюється згідно з новим законом. У примітках до тексту пакту було вказано, що з моменту ратифікації він стає законом на території Союзу. Ми негайно пішли до начальства і одночасно послали заяву до прокуратури: наші товариші Кончаківський, Скрипчук, Семенюк, Гімбутас, Пауляйтис та інші сидять 25-річні строки, але з 1958 року, згідно з новим законом, в СРСР немає строків ув'язнення вищих 15 років. А по 15 років вони уже відбули. Значить, вони підлягають негайному звільненню!

Прийшла відповідь. Дуже проста. Буде розпорядження згори — звільнимо. Не буде — будуть сидіти. Закони? Нам не потрібні закони. Нам не закони потрібні, а «нормативні акти». Що це таке — не знаю до цього часу. А двадцятип'ятирічники сидять. І серед них 29-ий рік сидить Константин Максимович Скрипчук — за Україну й віру.

Ще один образ виповз із закамарків моєї пам'яті, коли почав згадувати старих бандерівців: Михайло Журахівський із Закарпаття.

Невисокий, стрункий, худорлявий старенький, вишукано, навіть елегантно за таборовими мірками одягнений, з вузьким обличчям й маленькими вусиками (українцям їх дозволяли носити — «згідно з національними традиціями»), він ходив по території, завжди спираючися на ціпок, такий самий, як і він, тоненький, прямий і строгий. Сидів він довго: окрім радянських 25 років, ще два роки відбув за війни, здається, в угорському концтаборі військовополонених українців.

— ...набагато м'якше було, — згадував угорців. — Час був важкий, голодний, а от сам режим в угорців був більш людський. Пакунки не обмежували, як і передачі. Родичів пускали просто до зони, й побачень могли мати, скільки хочеш...

Тримався він непримітно, а запам'ятався саме через побачення.

Показав мені одного разу листа від дочки. Тут таки розповів, що начальство (коли пам'ять не зраджує, якийсь чин з прокуратури УРСР) оголосило його родині, що їх чоловік і батько обдурює їх: давно вже закінчив свій строк, звільнився, живе десь у Сибіру з новою родиною: «Він пише вам з табору? Все брехня. Ось прочитайте, закон: давно й строку такого немає — 25 років! Зараз найбільше — 15 сидять. Може, щоб пакунки виманювати?..»

Родина повірила. Та й як не повірити, коли повідомляє офіційна людина у солідному кабінеті, сидючи під портретами Леніна й Дзержинського.

Перестали приходити листи, пакунки. Пан Михайло не дуже й здивувався: чи багато хто може прочекати чоловіка й батька чверть віку? Ось і його рідні, напевне, заморилися чекати.

Але в тому році, коли ми закінчували строк, хтось із звільнених зеків за його проханням зайшов до нього додому, і родина дізналася: живий батько, сидить батько до цього часу, на 19 зоні, в Мордовії.

Одержав від доньки листа: їде вона на побачення до тата. Цього листа він мені й показав.

Потім я його бачив при виході з барака для побачень.

— Як справи? Один син у мене в комуністах. П'є. По вулицях та дворах, як свиня, качається. Другий син сказав йому: «Батькові в очі глянеш, коли повернешся?» Поїхав з дому. Зовсім виїхав з України. Кудись до Прибалтики. Доньку до мене на побачення не відпускали з праці. Попросила відпустку та по молодості й сказала їм, що до батька їде. Їй на заводі відразу дають путівку до будинку відпочинку. Спочатку в Крим. Та мені, каже, путівка не потрібна, я до тата хочу. Може, питають, ще кудись поїдеш? Не хочу, відповідає; молода ще, не розуміє, з ким справу має. Відразу відмова: не можемо дати відпустки, бо не дозволяють інтереси виробництва! Що робити? Пішла вона до майстра. Поплакала, про мене розповіла. Той головою покрутив, і каже: «Допомогти з відпусткою не можу, не я вирішую. Але зробимо так: поїдеш ти у відрядження. До Росії, у той бік. Тільки доведеться покрутитися. Якщо ж у термін відрядження ще встигнеш і до батька заїхати — це мене не стосується, аби тільки справа була зроблена». Вона встигла. Швидка дівчина.

— Коли мене з побачення випускали, почали їй все забороняти, що для батька наготувала. Вона ж серце до подарунків приклала, а

їй все — «не положено» та «не положено». Кажу їй: «Дивися, доню, і запам'ятовуй. Все запам'ятовуй».

Залишився у пам'яті й інший епізод, пов'язаний з Журахівським, взагалі характерний для гордої поведінки «святих стариків» у зоні. У розділі про Чорновола я згадав нашого замполіта, старшого лейтенанта Кільгішова: до свого призначення в замполіти він працював начальником загону й одного разу — хоча людина зовсім не злостива — чомусь причепився до Журахівського, за якусь дрібницю.

— Кажу йому, — розповідав старий, — чого ви до мене чіпляєтеся, громадянине загонний? Це сьогодні ви мій начальник, а завтра вас, може, в таку ж зону посадять, і будете ви таким же зеком, а може, й смертником. Та хто ж це мене посадить? — питає. Радянська влада, кажу, громадянине начальнику. Ви ж свою владу знаєте. Сьогодні ви їй вірно служите, а завтра вона вирішить: щось забагато років Кільгішов серед політиків крутиться, багато, напевно, знати став. Чи не прибрати мені цього Кільгішова подалі, кудись за дроти — мені ж спокійніше буде... Нічого мені загонний не відповів, тільки взявся обома руками за голову та й постояв біля мого ліжка хвилин з п'ять, нікого круг себе не бачив, нічого не чув. Пішов — і все. Більше не чіпляється.

Співставте поряд з цією розмовою пунктуальну акуратність Журахівського в усьому, що стосувалося праці, сумлінність біля верстату й дисциплінованість під час чергувань — і стане зрозумілим той кольорит зовнішньої підтягнутості та внутрішньої незалежності, якого чверть віку надавали мордовському «Дубровлягові» українські старики.

Журахівський звільнився перед моїм відходом на заслання, і я ще встиг побачити прислану ним Кончаківському його фотокартку з рідного села: одягнений він був у національний стрій гуцула.

БАНДЕРІВСЬКІ СИНИ

— Тепер можете йти до зони, — закінчив першу бесіду зі мною після прибуття з тюрми капітан Зіненко. — Вас очікує багато чаю й багато розмов. Нелегкий буде вечір.

... За традиційним чаєм, яким зустрічають новака у таборі, зібралося багато «політиків» малої зони: Попадюк, Пашнін, Вільчаускас, Уколов, Зограбян — повний інтернаціонал! Лише на другий ранок підійшов кремезний, міцний, з розумним і лукавим обличчям, середніх років — як стало відомо пізніше, визнаний «старійшина» на 17-й — Дмитро Квецько.

Підійшовши, вибачився, що не був зі мною вчора:

— Я не хотів сидіти за тим чаєм: там поряд лежить Завйорткін — він може й наступати. Я йому не довіряю. І Кузюкіну я також не довіряю.

(Багато біди я оминув у зоні, тому що дістав тоді оці короткі попередження.)

У тому й полягала таборова лінія Дмитра: не поступаючися начальству, не чіпати його. Не приймати участі в «зборищах», наприклад, тих, які підглядали сексоти, і без потреби не потрапляти до оперативних зведень капітана Зіненка.

За таку «неактивність» лаяли і, мабуть, лають його до цього часу багато зеків, у тому числі й невтомний Чорновіл. Та, власне, справедливий Славко визнавав:

— Може, з огляду на Дмитрів термін, інакше не можна? Я сідав на перший строк, а Дмитро уже сидів; скінчив я строк, чотири роки на свободі провів, сів знову — Дмитро все сидить. Я й цей строк закінчу, а він ще сидітиме.

(Вже в Ізраїлі дізнався: В'ячеслав дістав третій строк. Коли і його скінчить — Квецько все ще буде сидіти...)

Сам Дмитро, колись упертий щодо акцій, так пояснював зміну своєї тактики:

— У Владімірській тюрмі я голодував під час усіх акцій. А перестав так: у камеру повідомили — голодуйте п'ять діб, все підготовлено. А потім я дізнався: про нашу голодівку не переказали на волю. Якийсь психопат вирішив, що тюрма повинна голодувати п'ять діб, передали наказ по камерах, ми гадали, що справа поважна, а то він своє самолюбство та злість роз'ятрував. Після того випадку я більше в голодівках і акціях не беру участі. З моїм строком не можна.

— Який у тебе строк?

— У-у-у, рідна радянська влада нічого не пошкодувала селянському синові, дала йому від щирого серця усе, що могла — окрім розстрілу. Ось дивися, Михасю. Тюремного терміну за законом більше п'яти років давати не можна — вона дала мені п'ять років...

(За тих часів ще існувало таке обмеження. Зараз тюремний термін вони не обмежують.)

...основного строку за законом більше п'ятнадцяти років не належить давати — основного строку мені дали п'ятнадцять років. Додаткової кари більше п'яти років не належить давати — мені й дали заслання п'ять літ. Що рідна мати могла дати синові, все радянська влада дала...

З тієї розмови й почалася наша дружба.

На вигляд Дмитро був звичайний: обличчя кругле, простувате, у сірих очах селянська хитринка. Але варто з ним поговорити, і з перших же слів виявляється природний дар надзвичайної дотепности, тієї, коли людина начебто говорить дуже поважні речі, не посміхнувшись й краєчком губів, а ті, що навколо, падають з ніг зі сміху. Як у кожного влучного дотепника, були у нього свої улюблені сюжети й звороти. Пам'ятаю, наприклад, улюблену його історію про мавп у лондонському зоопарку, які оголосили голодівку на знак протесту проти того, що какао, яке їм подавали службовці, виявилось не досить теплим. Про це справді повідомляла радянська преса — я знайшов таку нотатку. Дмитро нагадував про пригноблених лондонських мавп за кожним обідом у зоні, де як перша страва чергувалися «баланда» з «рибчиним супом», а друга — «січка» зі «шрапнеллю»:

— Мучать мавпочок, чортові капіталісти! — горланив він на всю ідальню, — Не можуть тварині какао підігріти! Мало їм над пролетаріатом знущатися, вони тепер й мавпочок мучать...

Дотепні репліки виривалися у нього з кожного приводу. Одного разу під час розводу, стоячи біля жадливого зеленого щита, що зображував червоноармійця в касці, при якійсь розмові про долю партійних діячів, я раптом нафантазував, як до нашої зони колись етапуватимуть Л. І. Брежнєва.

— Буде він стояти в нашій колоні...

— Ні, — заперечив Дмитро, — його Зіненко призначить нарядчиком. — На цьому місці Квецько примружив очі й під смішки всієї колони, включаючи сук і стукачів, почав розігрувати сцену: — «Ми віримо вам, Леониде Ілліч, що в душі ви залишилися комуністом. А коли так, то потрібно допомагати адміністрації, дорогий громадянине Брежнєв. З партквитком у серці. Дорога до звільнення починається з мого кабінету... Шкода, що у вас ще немає півстроку, я обов'язково дозволив би вам пакунок». Тут Леонид Ілліч почне вимагати пакунок, а Зіненко скаже, що все вирішує начальник табору, і вийде невеличка сварка, а потім Зіненко скаже: йдіть, Леониде Ілліч, й понаглядайте за цими жидами-демократами, коли вони замислять не жрати... — У цю мить Дмитро помітив прапорщика Чекмарьова, що прислухався до нього від колони, і півовернувся до того: — Чекмарьов, ти у нас найстаранніший контролер від нагляду — тільки тобі Зіненко довірять обшукувати Леонида Ілліча на вахті, коли його етапуватимуть з Москви.

Чекмарьов набрав молодецького вигляду:

— А до чого тут Зіненко! У нас своє начальство...

У них справді якась складна драбина взаємовідносин, у адміністрації й режиму, і Чекмарьов хотів лише одного, щоб Леонида Ілліча наказали шмонати (тюремний вираз від «обшукувати», — ред.) йому без посередництва товстого капітана: це була б історична подія у його житті, вершина мрій мордовського мента. І нема чого ділити славу!

Ми з Дмитром кожного вечора блукали по колу за баракком, і поступово мені розгорталося і його життя, й історія «Українського національного фронту» на Івано-Франківщині.

Виріс Квецько на хуторі в горах. Батько його був простим

селянином, звичайно ж, допомагав партизанам УПА продуктами, а дядько — був активістом ОУН.

— Без колгоспів більшовики ніколи не подолали б партизан, — пояснював він мені, — ні танки, ні літаки, ніщо їм не допомогло б. Однак наші витримали б. Але треба було годувати людей. А в колгоспах нічого не росло, урожаю не виходило, почався голод, — і з партизанами покінчили. Люди були б раді їм дати, та нічого, свою родину не знали чим прогодувати. Не стало харчів — не стало опору. Сталін розумів, що робив, коли повсюдно заводив колгоспи. Голодна країна — покірنا країна.

Він розповідав мені якісь епізоди дитинства — нічний обшук; собаку, улюбленця хлопчика Дмитра, що кинувся на солдатів, вони застрелили. Вирішив, пішов учитися на філологічний факультет університету, а після закінчення курсу працював учителем української мови й літератури у себе на батьківщині, в одному з сіл Івано-Франківщини.

Характером Дмитро здавався мені втіленням перехідного історичного типу — від людей, як Казновський, талановитих, гордих, але водночас не впевнених у своїй значущості селян, до нової породи, уособленої в Чорноволові й його колі націонал-демократів. У нього, звичайно, відсутня така блискуча ерудиція, як у Стуса, таке широке коло зацікавлень, як у Чорвола чи Руденка, але в тій царині знань, яка його цікавить, він знав немало і думав непересічно. Наприклад, з історії українського національного руху Дмитро причитав цікавий курс лекцій, щоправда, обмежений 19 - початком 20 віку. «А далі — не хочу, — пояснив він, — не втримаюся, а хтось обов'язково начальству стукне». Та не лише Україна з її проблемами цікавила його; все, що пов'язане з національним рухом, негайно вивчалось, наскільки це було можливе з радянських джерел. Від Дмитра, наприклад, я вперше почув прізвище Франца Фанона й одержав книжку, в якій викладалися основи світогляду африканського діяча. Він таки подарував мені книгу промов Мартина Лютера Кінґа. Від Кінґа, пам'ятаю, я відмовлявся: знайомий з цим ім'ям лише через радянську пресу, я гадав, що переді мною горлопан, анархіст і ворог США. Забув багаторазово боведену істину, що більшовики брешуть не тільки з допомогою брехні, але й ще переконалише, коли когось нахваляють...

— Ти не бажаєш його читати? — здивувався Дмитро. — Та це ж великий гуманіст і справжній американець.

(Від стукачів Зіненко дізнався, що Хейфец перечитує якусь

книжку, подаровану Дмитром Квецьком, і наказав зробити трус. Коли ми повернулися з праці, твори Кінга були розірвані на листочки, до корінця: видно, шукали щось заклеєне в обкладинці, дурні.)

— Освічений чоловік Квецько, — оцінив Дмитра Петро Саранчук. — За минулих років, може, працював би обласним провідником з пропаганди.

Дмитро й сам знав собі ціну: чоловік він честолюбний, яким, напевно, й повинен бути професійний керівник. Але запам'яталися мені не честолюбство й гордість, — вони здавалися природними, а, навпаки, — недооцінка себе й своїх можливостей. Цим він нагадував діда Казновського, це в нього — від старшого покоління українців, усе ще пригноблених ворогами, все ще не впевнених у собі протягом багатовікового ярма політичного, а тим більше й культурного...

Пам'ятаю, пристрасно сказав мені:

— Ти обов'язково вийдеш! Ти — це не я. Хто мною зацікавиться? Я сільський учитель. А у твоїй особі вони схопили Дух!

Запам'ятався цей вигук саме тому, що якраз я цілком по-іншому оцінював масштаби зробленого нами на волі: мною, інтелегентом-одинаком, і підпільником-ватажком, що створив національну організацію, яка поширила свій вплив на кілька областей України. І влада справедливо оцінювала нас по-різному, не лише строками. Мій процес пройшов відкрито, мене не боялися, зате, «коли судили Дмитра та його товаришів, — розповідав мені Зорян Попадюк, — добре пам'ятаю, яке напруження було в місті; навколо суду ланцюги міліції, скрізь шепіт, чутки на всі кінці...» Так і повинно бути. І Дмитро розумів значення того, що він зробив для своїх земляків: «Мене на батьківщині знає кожна людина», — сказав він одного разу (мова йшла про Долинський район і вано-Франківської області). Та одночасно — ось що дивне! — він не розумів, з яким захопленням на діла, виконані головою й пером колишнього сільського хлопця, дивляться городяни, на подобу мене чи Зоряна Попадюка.

— Дмитре, розкажи, як ти вирішив створити організацію.

— Розумієш, само вийшло. Одного разу почули, що над сільрадою недалеко нашого села хтось вночі вивісив жовто-блакитний прапор з тризубом. Потім в іншому селі хтось розклеїв летючки, у самому центрі села: «Хай живе самостійна Україна!» Що ж, зібралися й ми, почали думати: десь люди борються, справа їх чесна, виходить, і нам треба...

— У тебе родина була?

— Батько, чи що? Помер...

— Та ні, жінка, діти? — я прикинув, що до моменту арешту Дмитрові було, напевно, за тридцять

— А, це? Ні. Часу не було зовсім. Стільки я по горах виходив, стільки днів на писанину пішло, на передрук, стільки я у схроні просидів — не до дівчини було. У нас у селі гадали, що молодий вчитель завів собі когось у другому селі, тому й іде вечорами; ні, ні в кого не з'явилось підозри в тому, що ми робимо, тому нас не спіймали.

Дівчиною Дмитра, його нареченою на всі молоді роки став Український національний фронт.

Членами організації стали люди небагаті — селяни. Дмитро на справу віддавав майже всю вчительську платню. Як велику подію у житті УНФ відзначив він придбання друкарської машинки: це й була головна зброя злочину, за який його потім засудили на 20 років табору й заслання. Як я вірно зрозумів, керувала УНФ-ом трійка: окрім Дмитра, ще Зиновій Красівський й товариш Квецька з дитячих літ — Михайло Дяк.

— Хіба я можу рівнятися з Красівським! — з захопленням пристрасного прихильника розповідав Квецько про товариша. — Він освічений чоловік, поет. А який у нього смак! Усе, до чого доторкнешся, стає гарним. Усе вміє робити. Своїми руками зробив собі будинок — ти бачив би цей дім, Михасю! Картина олією... Жінка у нього красуня. Ні, Михасю, якби ти його бачив, зрозумів би, які люди у нашому русі бувають. Українці, не як деякі інші, у нас великі інтелектуальні сили є. Шкода, що Красівського не побачиш, він зараз у дурдомі сидить...

— За вироком суду?

— Ні, після Владівірської тюрми. Він там збірник віршів написав, переправив на волю, вони й розлютились на нього — і в психушку... Адже він за другим заходом ішов: вже встиг після війни на Воркуті побувати. Повернувся, хотів спокійно пожити, ну, я не дав. Насів на нього, не відчепишся, поки не зламав: не можна далі тихо жити. Треба боротися, ми — українці.

Про другого свого товариша, Дяка, Дмитро розповідав менше і трохи згорда, як про меншого у ділі:

— Хороша людина, смілива, простий хлопець. Міліціонер був у нас у селі. Коли нас почали арештовувати, втік — вони його не просто взяли.

І все, що я дізнався у нього про Дяка.

Десь через півтора року дізнався, що Дяка звільнили. Достроково. Зрадів, перш за все за Дмитра: може, й у нього з'явилися шанси? Повів розмову про нього з Ігорем Кравцевим, інженером з України (п'ять років за націоналізм — спроба передрукувати книжку І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»):

— Дяк помер, Михасю...

— Помер?

— Його актували за два тижні до смерті. Рак. Боже, якби ви знали, яка то була золота людина.

(Щоб належно оцінати цей вираз, треба знати Ігоря Кравцева. Людина безумовно розумна, він був дуже хворий і, можливо тому, був сварливий, скептично ставився до всіх зустрічних зеків, навіть найкращих; та що скептично — часто підозріло. І якщо *він* називав Дяка «золотим», можна було догадуватися, який, видно, виключний і дивний хлопець працював у керівництві УНФ поряд з Дмитром. Та у самого Дмитра Дяк не викликав захоплення: свій, сільський, звичний; хлопець як хлопець. Ну, можливо, сміливий дуже!)

Певно, мені треба було запам'ятати програму УНФ: Дмитро кілька вечорів розповідав про неї. Особливо докладно — аграрний розділ. Але нічого нового у ній не було, просто соціальна програма, тому й не запам'яталася. Тільки пізніше я дізнався від Саранчука, що традиційний національний рух на Україні не мав соціальної програми вже багато десятиріч: «Нащо вирішувати, якою повинна стати незалежна Україна? Головне — добитися незалежності, а там подивимось», — і тільки через багато років по війні з'їзд ОУН вирішив визначити соціальні завдання організації. Маленькій групі інтелігентів з провінційної Слободи-Болехівської довелося самостійно опрацьовувати програмові засади перебудови українського суспільства з радянського на демократичний варіант; не дивно, що Дмитро пишався цим досягненням.

Одного разу він розповідав про штаб-квартиру організації:

— Я багато мандрував горами і раз відкрив бандерівський схрон. Там збереглося декілька скринь пропагандивної літератури, брошури російською мовою: «Хто такі бандерівці і за що вони борються». Ми їх потім розповсюдили по області. Пам'ятаю, прийшов до одного села, мені дали пароль: «Воля», а відклик був «Батьківщина» — девіза УНФ; зустрічаю активіста й дізнаюся:

виявляється — мій двоюрідний брат; він ішов потім по нашій справі; порозмовляли з ним і підготували акцію. «Заварили» декілька сот брошур в поліетиленові мішечки, надули туди повітря і пустили наші «пароми» вниз по річці; хлопчачи побачили, половили й віднесли батькам: ось що річка принесла! По багатьох селах тоді розійшлися брошури, а ми збоку лише йшли й поглядали, куди й до кого потрапило...

— Ось у цьому схроні й розмістився штаб організації. Там поставили стіл з друкарською машинкою, закупили папір (таємно, частинами, щоб не привертати уваги КГБ) і почали друкувати теоретичний орган — журнал «Воля й Батьківщина».

— Друкували два рази по шість закладок — разом дванадцять примірників кожного числа журналу. Два примірники залишали для себе, десять розповсюджували серед активістів. Коли судити з виroku, то у активі нараховувалося кілька десятків осіб. За радянськими мірками — журнал читало сотні читачів; для підпільного видання в умовах СРСР цілком немало. Географічно сітка УНФ розкинулася широко: те число «Волі й Батьківщини», з якого розпочалося слідство, КГБ виловив далеко від Івано-Франківщини — якщо мене не зраджує пам'ять — в Донецькій області. Тобто на другому кінці України.

УНФ написав і розповсюдив декілька відкритих листів та звернень: «Відкритий лист першому секретареві ЦК КПУ П. Шелестові» дійшов до адресата й був прикладений до справи Квецька та його друзів з резолюцією диктатора: «Передати до КГБ».

...Так з вечора до вечора оглядав він минуле, а я слухав і намагався запам'ятати. І врешті поставив йому запитання, яке просилося від самого початку, та хотів дослухати й переконатися:

— І це все, Дмитре?

— Що — все?

— Зброя у вас була?

— Був револьвер у Дяка. Він же міліціонер.

— Ні, не державна, а збережена спеціально для організації.

— Ти, Михасю, гадаєш можна гранатою друкувати журнал?

Я не звернув уваги на іронію й продовжував імпровізований допит:

— Зв'язки з закордоном мали?

— Ні. Хотіли, звичайно, але не змогли.

— Тоді поясни, чому вас усіх засудили за статтю «зрада батьківщини»?

— А-а-а, ти про це?

— Ну звичайно ж. У вас, за твоїми розповідями, чиста сімдесятка.

(Стаття «сімдесятка» у Росії чи шістдесят друга на Україні: «антирадянська агітація й пропаганда».)

— Я питався свого адвоката. Він розкрив Кодекс, знайшов статтю «измена родине» — зрада батьківщини, і тицьнув пальцем у місце: замах на територіальну цілість СРСР.

— Та ти що, жартуєш! — обурився я. Ще не знайомий з цинізмом українського КГБ, ще розбещений «тюлевою шторкою соціалістичної законности», при допомозі якої в нас у Ленінграді маскували найнеприємніші справи, я накинувся на нього: — Ти що, оголосив відокремлення Івано-Франківщини від СРСР? Ви ж лише *говорили* про бажаність незалежного існування! А це — чиста агітація і пропаганда.

Для західного читача слід сказати, що максимальний строк тюремно-засланчого ув'язнення за «агітацію й пропаганду» становить 12 років проти 20, належних за «зраду батьківщини». Дмитро до моменту нашої розмови *вже* відбув майже на два роки більше у зоні, ніж належало за *максимальним* строком за «агітацію й пропаганду».

Чи то моя задержуватість подіяла на досвідченого зека, чи то він сам вперше замислився над юридичними аспектами своєї справи — не знаю. Можливо, він раніше порівнював свої терміни тільки зі строками старшого покоління — бійців ОУН та УПА, що ще легко відкупилися (не розстріляли!), а зараз раптом почав порівнювати зі справою Попадюка, йому знайомою.

— Таж і назви наших організацій подібні, — роздумував він уголос. — У нас Український національний фронт, у них — Український національно-визвольний фронт. У них журнал «Прогрес», у нас — «Воля і Батьківщина»; у них розповсюдження летючок, і у нас те саме. У них — «агітація й пропаганда», а у нас — «зрада...»

— Дмитре, може ти все ж щось забув зі своєї справи?

На той час я ще не знав, що строки в українських судах визначаються зовсім не формальним, нехай навіть радянським законом, а лише «загальними вказівками» начальства: за часів «українофіла» Шелеста за найневинніші з сьогоднішнього погляду справи, на зразок справи Левка Лук'яненка, належало давати 15 літ;

а за часів «московського ставленика» Щербицького, орієнтуючися на московські вироки правозахисникам, почали за ту саму або навіть більш серйозну справу давати сім плюс п'ять. Мені здавалося, що Дмитро щось випустив з ока, не втямив, не схопив у «справі». А раптом вони за щось зачепилися, щоб обґрунтувати йому «зраду...»!

— Нічим не можна обґрунтувати! — впевнено мовив Квецько.

Та я все ж наполягав, щоб він ще зайвий раз прочитав вирок.

У Квецька, як і в багатьох інших, вирок не було на руках: «вирок таємний». Він написав заяву до спецчастини, прохаючи дозволу подивитися вирок, і незабаром його викликали до вахти й дозволили ще раз дізнатися, чому Українська Радянська Республіка вирішила, що він її зрадив?.. Щобільше: йому пощастило швидко скопіювати вирок й принести копію в зону.

Виявилось, що юридичною основою засудження їх групи за статтю «зрада батьківщини» послужило наступне формулювання: «підсудні складали „змову з метою захоплення влади“».

У зоні згромадилася порядна юридична бібліотека, колективна, звичайно: кожний зек міг виписати через «Книгу-почтой» всякі відкриті наукові видання, і все, що виходило в СРСР з теми «Особливо небезпечні державні злочини», у нас було. Я перерив масу книжок, намагаючися знайти юридичне визначення «злочину з метою захоплення влади». По дорозі я натрапив на цікаві повідомлення з історії радянського права. Дізнався, наприклад, що репресії проти всіх неповнолітніх — членів родин обвинувачених і засуджених за «зраду батьківщини» — застосовувалися за часів Сталіна не на основі адміністративних рішень «трійок» та інших позасудових інстанцій, але за *законом*, введеним в СРСР ще 1932 року, при чому закон спеціально застерігає, що навіть коли члени родини «ворога народу» і не знали про його ворожу діяльність, це не повинно служити пом'якшуючою обставиною при визначенні їм вирок. Навіть мене, добре знайомого з радянською юстицією, вразив такий «закон» проти невинних, він був скасований лише у 1958 році. Траплялися цікаві казуси, коли згадувалися прізвища моїх товаришів і сусідів по зоні та багато іншого. Але в жадній книжці чи брошурі, підкреслюю — в жадній, я не міг відшукати визначення — що ж то таке, та горезвісна «змова з метою захоплення влади», за яку засудили Дмитра Квецька. Тільки у одній монографії, виданій, здається, у Менську, цинічно-відкрито, як часто проривається саме у провінційних, менш прилизаних

виданнях, повідомлялося, що за «змову... з метою захоплення влади» можна засудити кожну групу осіб, визнаних антирадянщинами.

І все ж глупота, невідповідність цього формулювання до справи Квецька, Красівського, Дяка, Кулиничча здавалася мені жахливою.

— Кілька мешканців гірського селища випускають підпільний журнал друкарською машинкою! — Переконавав я Дмитра подати наглядову скаргу. — У них навіть гвинтівки, та що гвинтівки! — жадного патрона не було. Як ви могли навіть думати про захоплення влади! Це ж чиста сімдесятка, Дмитре..

Певно, даремно я про все це з ним розмовляв. Уже потім зрозумів: зеку набагато легше сидіти, спокійніше, якщо у нього є відчуття, що його посаджено «правильно» — хай і за законами його ворогів. І навпаки, у в'язниці людину сушить гірше від голоду й холоду почуття того, що його у слідстві й на суді обдурили, обвели і, значить, у чомусь перемогли.

— Буду писати! — вирішив Дмитро.

— Кому?

— Андропову, кому ж іще? Без нього ніхто з них все одно нічого не вирішить.

Скоро, точніше — через два дні, таборове товариство прочитало скаргу Квецька. Тоді ми оцінили публіцистичний талант сільського вчителя. Так, то був майстер. Від такого документа навіть ворогам не просто буде відмахнутися: логічно побудовані юридичні аргументи і точно згруповані факти здавалися незаперечними.

Звичайно ж, ми не були такі наївні, щоб вірити виключно у силу писаного слова. «Мою долю вирішують в Івано-Франківському УКГБ — вони самі мені про це сказали у Владімирській в'язниці. Ні прокуратура, ні Мордовське ГБ для вас нічого не годні зробити — тільки ми. Коли надумаетеся, напишіть нам — ми відразу вас і викличемо», — розповідав Дмитро.

Тими днями Дмитро засумував. Раптовий проблиск надії не закріпив, а, навпаки, надломив його сили. Не вистачало терпіння переживати таборову муку: вісім років розтануло, як хмаринка, рік скакав за роком, як числа на сучасному цифербляті, і раптом — час завмер, і налягла журба: чи не даремно загубив життя друзів і своє також, без сліду, без користі для України, для народу. Пам'ятаю, ми з Попадюком, дивлячися на нього, почали побоюватися: раптом

Квецько не витримає, раптом попросить пощади. Таке бувало у зонах: десятиліттями трималася людина твердо, та раптом помилася, тріскалася, начебто на її місці з'явилася інша особа. У гебістів великий досвід ламання людей, вони вміють вичікувати таких моментів і знають, як грати з ослабленим...

У цьому місці моєї оповіді я раптом зловив себе на тому, що мій читач, певно, не цілком розуміє дух зони. Піти на компроміс з ворогом, цілком зрозумілий на волі, там вважається ганебним (в усякому разі так вважалося за років, коли ми сиділи разом з Дмитром). Недавно один з зеків 17 й 19 мордовських зон, зубний лікар Михайло Коренбліт згадав, як місцевий гебіст, садистично похихикуючи, пообіцяв: «А що, Михайле Семеновичу, коли ми вас перед кінцем строку помилуємо, га!» Гебіст знав, чим загрожувати: Коренбліта, як крілика, лякали навіть розмови про це: «Даремно вони не милують, це відоме всім. А як я потім житиму в Ізраїлі?»

Ми бажали помилування для Дмитра й боялися його. Лякало нас, що Дмитрові доведеться заплатити за нього дуже високу ціну. Якщо правду казати, то боявся більше я, Зорян же вірив у твердість Квецька. Саме він перший подав ідею:

— Йому потрібно поїхати на Україну. Тоді заспокоїться.

Але як це зробити?

— А якщо використати Петра Петровича? — посміхаючися запитав, ні, підказав Дмитро.

Петро Петрович Ломакін, чи просто Петька, служив на зоні персональним опікуном Дмитра Квецька. Постать по-своєму історична: я кликав його «більшовиком», і він відгукувався.

Креатура, Петро Ломакін виглядав карикатурою на людину. Обличчя, перекошене паралічем з одного боку і буквально розмальоване шахрайством з іншого, висохла рука й підтягувана нога — все це поєднувалося з небувалою, як сказали б до революції, одеською жвавистю професійного жебрака й афериста. Було цьому позашлюбному синові жебрачки й вихованця дитячого будинку років двадцять. Ломакін був цілковито аморальний, войовничо-неосвічений, але претенсійний і незмірно честолюбивий: з його честолюбством могло змагатися хібащо його ж нахабство. Років шістдесят тому він був би комісаром серед підручних Сталіна: походження бідняцьке, моральні якості й ставлення до чужої власності цілком підходящі для нової влади; непогамовне бажання висунутися й готовість заплатити за це майже безгранична, а на додачу досконалі анкетні дані; Ломакін за

кожного іншого ладу обов'язково сидів би у в'язниці як обманщик і шельма і, отже, рахувався б потерпілим від «старого режиму».

Сидів він уже другий раз: уперше — за злочинство, але був звільнений достроково; вдруге Петро Петрович сів за «політику». Більш разючого вироку я в житті своєму не читав і навряд чи коли прочитаю, хібащо в книгах про «Великі процеси» 1937-38 років. В обвинуваченні стояли і задум терористичного акту проти видатного партійного та державного діяча («Мається на увазі Брежнев», — скромно коментував Петя), і спроба вибухівкою зруйнувати державні й громадські будови, і намір знищити Тихоокеанську флототу СРСР, і завербування адмірала, що командував цією флототу в агенти закордонної розвідки («Я йому послав листа, — гордо оповідав Ломакін, — або Ви, громадянине адмірале флототи, сьогодні увечорі дасте згоду на співпрацю з „Інтеллідженс сервіс“, або, на випадок незгоди, Вас повісять ще до наступу ночі у Вашій квартирі»). Крім того, Ломакіна обвинувачено у шантажі та загрозах на адресу працівників КГБ, вимовлених по телефону, як говорилося у вирокі, «характерним захриплим голосом». Працював він професійним жебраком на панелях різних церков і за сумісництвом — ошуканцем, що очищав каси довірливих провінційних профспілкових босів. Приїхавши у яке-небудь нове місто, він напивався за перші ж зібрані гроші, у п'яному вигляді телефонував чомусь до місцевого КГБ і вимовляв якісь погрози, а потім виїжджав до іншого міста. Заарештували його при виході з якогось ресторану, здається, у Владивостоці, з якого він виходив на підпитку, так і не дочекавшись адмірала, якого викликав туди листом вербувати до англійської розвідки; це перепоновило чашу гебівського терпіння. Але засудили його не за хуліганство, а за підготовку терору та знищення Тихоокеанської флототи, і за весь цей жажливий набір визначили два з половиною роки строку: гебісти чудово розуміли глупоту обвинувачення, та у зонах різним зіненкам потрібні завжди помічники. Ломакіна наш капітан призначив наглядати за тихим, але дуже небезпечним Квецьком. Петя виявився «шустряком» й швидко здогадався, що його роля ясна зекам, і коли працювати лише для капітана, то тебе швидко відлучать від зеківського товариства, інформації не буде, а капітан без жалю покарає. Тому вирішив працювати для двох господарів і, відкрито тиняючися по начальницьких кабінетах, підслуховував, підглядав і переносив зекам багато важливої для них інформації, а в обмін повідомляв начальству інформацію про зеків і діставав суччині пільги. Послуги

його для нас часом були немалі: наприклад, він повідомляв мені, що прийшла Зіненкові вказівка працювати над підготовкою мене до помилування; я зміг уникнути кількох пасток. Квецько ставився до «Петра Петровича», як він його ввічливо називав, схвально: він волів мати біля себе відкритого стукача і через нього постачати начальство бажаною для себе інформацією, ніж нарватися на невідомого донощика. Саме у Дмитра я, цілком ще зелений зек, вчився техніки дезінформації, впевнено дозованої й продуманої, з допомогою якої Дмитро, як ніхто інший на 17 зоні, умів виявляти сексотів. Він навіть дозволяв Ломакіну обчитувати себе записами з товстого зошита, в який кривоніжка записував свої «мислі» та «вірші»: Дмитро називав його «Універсум Ломакінус».

Мені тому довелося так довго зловживати увагою читача задля цієї гідкої постаті, що саме Ломакіну ми відвели ключову роль у задуманій операції для етапування Квецька на Україну.

Перш за все треба було продумати, яку саме інформацію Ломакін повинен був дати Зіненкові і Дротенкові про Квецька. Дмитро вигадав сам: він почне ляяти Китай.

— Чому Китай? Що там забули українці?

— Переконливо буде, — Дмитро поблискував очима, як кіт, що грає з впійманою мишою. — Подивися розкладку: перше — я український патріот, був і залишаюся ним; у це вони повірять? Повірять. У випадку війни Союзу з Китаєм який народ більше всього втратить людей? Українці. Тому що всі вони лізуть у армію — характер такий войовничий. У яку — то не істотне, головне — повоювати. От ви, євреї, в науку, медицину, у торгівлю, байдуже чию, — в кожну, в кожній країні, це у вашій натурі. А у нас, українців, одне в голові — армія. І в радянській також, у кадрах непропорційно багато українців. Тому першими в окопах на Далекому Сході поляжуть наші, та так це і буде. Чи повірять вони в це? Повірять, тому що це правда. Отже, я не бажав би війни СРСР з Китаєм, тому що загине багато моїх земляків. Це також правда. Що ж залишається? Переконати їх у маленькій дрібничці: що проти Китаю я згоден об'єднатися навіть з рідною радянською владою. Як з меншим злом. Переконливо для Дротенка? Він полковник не дурний.

— Повірить. У це їм приємно повірити.

— Як повірять, забажають рибку піймати. А я ось він — ловить... Га?

Ми розреготалися.

— А де будемо грати?

— На людях, Михасю. Найкраще під час перекурів, у цеху. Якщо я розмовлятиму про політику сам-на-сам з Петром Петровичем, Дротенко не повірить.

— Так, це грубо.

— Треба прилюдно, і розмовляти нам з тобою. Ти мене повинен провокувати на розмови, я буду відповідати, начебто й не хочу, але так ніби виходить. І щоб рапортували обоє — мій Петя і твій...

Сцену ми провели за баракком, біля пожарного чана, куди скидають недопалки. По-моєму, провели незле. Дмитро не підсів до курців, а стояв збоку, начебто прислухаючися до моїх розмов з одним з можливих інформаторів ГБ, і начебто не стримався, почав мені заперечувати, наче прорвало у нього затаєні думки, які не хочеться нікому зраджувати: «Як український патріот, я на час загрози для мого народу повинен надати перевагу радянській владі перед китайським ярмом». На звичайних ловців душ з ГБ це повинно було подіяти, адже вони, коли судити з книжок, на цю принаду ловили російських емігрантів першого покоління. Повинне спрацювати!

Палали очі Ломакіна, чорні й блудливі. Швидко поверталися в бік розмовляючих льокатори другого стукача, на увагу якого ми також розраховували... По-моєму, всього лише п'ять днів минуло, як увечорі викликає мене на круг Дмитро:

— Дротенко викликав на розмову.

— Ну?

— Про Китай питав. Закінчив наступним: «За моїми спостереженнями, ви вже дозріли для подорожі на Україну».

...Вранці перед етапом ми дуже хвилювалися за Дмитра. Що йому запропонують на Україні? Яку гру поведуть? Чи зможе він щось прийняти, не втративши гідности зека?

Хвилювалися не лише ми, але й стукачі. Якщо їх інформація підтвердиться, їх шанси вислизнути достроково підвищаться.

— Помилування запропонують? — роздумую я вголос.

— Вербувати почнуть, — підказує мій опікун. — Попередь Дмитра, щоб підготувався.

— Не будуть. Не такі вже ідіоти. А щодо помилування — не варто. Хоча й шкода Дмитра, але не варто, — висловлює думку Зорян Попадюк.

Нагадую, що формулою у прохання про помилування повинно входити також і визнання своєї провини та каяття, а також обіцянка

на майбутнє вести життя простої радянської людини. Все це морально компромітує зека і вважається неприпустимою ганьбою у середовищі табірників-політиків. Але тут я буду чесний: я радив тоді Дмитрові подати прохання про помилування, якщо у нього буде гарантія, що відразу після подачі прохання його звільнять. Двозначність моєї позиції полягала в тому, що сам я не подав, не покаюся, не дивлячися на прямі обіцянки ґебістів звільнити мене з половини строку. Але у мене був тоді «дитячий строк» — чотири роки (заслання ми не рахували, я писав про це у розділі про Стуса. А менше чотирьох років серед усіх політзеків Мордовії мали лише дві особи; практично чотири роки — мінімальна кара). Але 20 літ строку Квецька — і мені не здавалося гріхом, якщо він скине з того скаженого терміну років 12, відбувшись фальшивкою. Скажу більше, я й до сьогодні, вже ставши виробленим зеком-«статусником», тобто політичним зеком «у законі», думаю так само, як і тоді...

Десь півтора місяця був тоді відсутній Дмитро. Повернувся він, пам'ятаю, в суботу, тому що вістку про його повернення приніс всезнаючий Ломакін до кінозалі, а кіно у зоні — по суботах: фільми про боротьбу із злочинцями та західними розвідками. «Привезли Дмитра, він зараз у лазничці». Вискочив з клюбу-їдальні, почав очікувати його. Нарешті з'являється: зраділи ми з Зоряном — слів бракує! Виглядав він після етапу не по-етапному, не змученим та виснаженим, а свіжим і світлим, начебто не він лежав знесилений тугою, не в стані повернути ноги, всього лише місяця півтора тому.

Все добре! Відразу помітно.

Після вечері почав розповідати «одіссею» етапника на «перевихованні».

По дорозі на батьківщину, пам'ятається, біля дніпропетровської пересилки, його побив прикладами конвой. Як правило, таких штук з політичними конвой МВС собі не дозволяє. Дмитро був упевнений, що побили його за «вказівкою» — «щоб згадав, куди їду, і не дуже торгувався». Не знаю, не впевнений, але він думав саме так. Привезли його не до рідного, «належного» Івано-Франківського слідчого ізолятора, а до Львівської тюрми КГБ. Під час першої ж «бесіди» запропонували дострокове звільнення в обмін на відмову від націоналізму в... районній долиньській газетці: «Дві сторінки на машинці — і ви на волі». Кумедно звучало, тому й запам'яталося, як саме вмовляли: «У районну газетку треба лише написати — навіть не в обласну. Хто її читає!» Дмитро маневрував у тому ключі, про

який ми наперед домовлялися: «Таж ви мене обдурите: статтейку надрукуєте, а потім мене назад до зони». Про гарантії ми говорили ще у зоні... Раптом гебісти пішли йому назустріч: видно, про звільнення говорилося всерйоз, це не було простим провокаційним «фуфлом». «Ми розуміємо ваші сумніви. Пропонуємо зробити так: зараз ви нам тільки *пообіцяєте* письмово написати таку статтю. Ми вас за цією розпискою звільняємо. Поживете на волі місяць-другий, напишете її (заяву), ми надрукуємо. Самі розумієте, у такому становищі нам не вигідно повертати вас до зони. Маємо надію, що нового злочину ви не вчините». Дмитро зрозумів, що пастка поважніша, ніж ми гадали.

У чому полягав потаємний зміст подібної пропозиції?

Наглядова скарга Квецька без сумніву зробила велике враження на органи КГБ: не помітити незаконности вироку з погляду нових вказівок ЦК КПРС, тобто з погляду законности у їх розумінні цього слова, не могли навіть українські гебісти. *Напевно* йому, за їх власним виміром, кара ним *вже* відбута — це вони, нарешті, побачили. Отже, звільнити його можна. Але просто звільнити — не могло навіть КГБ: посадити просто, а звільнити достроково — багатого складніше. Основою для звільнення могла послужити стаття в газеті, яка доводила «роззброєння» і розбивала серпанок круг імени борця. Дмитрові запропонували угоду: ти нам продай свою славу борця за Україну, а ми тобі знімаємо 12 років концтабору й заслання.

— ...я їм відповідаю: «Раптом ви мене обдурите? Я напишу вам один текст, а ви надрукуєте в газеті щось інше. Чи не можна мені поговорити з редактором районної долинської газети, дізнатися, що він за людина? І потім, чому зі мною розмовляють тут, а не у нашому обласному управлінні, в Івано-Франківську? Адже вони вирішують мою долю, не ви. Я хочу зустрітися з нашими гебістами».

Розкидаю в голові так, що коли привезуть до Івано-Франківського та ще дадуть зустрітися з газетярями, — напевне, хто-небудь зі знайомих, — мене багато інтелігентів області знали — передасть своїм, що я тут — може, пощастить побачення випросити. Але вони також не дурні, гебісти. «Везти вас до Івано-Франківського? Щоб через два дні весь район, а то і вся область говорили: Квецька привезли! — навіть головою покрутив кагебіст. — Не вийде. Ідіть до камери й добре подумайте». Пішов я в камеру й почав думати, яке «фуфло» ще продати. Але більше не викликали.

Чекав я три тижні, — і раптом команда: збирайся на етап. Повезли у Мордовію...

Це зрозуміло: коли б він надумав іти назустріч та писати статтю, роздумували ґебісти, сам попросився б на допит. Його мовчанку однозначно розтлумачили як відмову.

— Хіба я міг писати їм статтю, — пояснював Дмитро, — це як насрати собі на голову...

Не люблю «розкованої мови» сучасної прози, в якій слова, що колись позначалися крапками, друкуються буквами, але тут дозволю собі вжити справжнє формулювання Квецька: дуже вже міцно воно вчепилося мені у пам'ять.

Та після подорожі на Україну все ж підвівся, зміцнів духом наш Дмитро. Адже необережним виразом ґебіст зрадив йому головне, про що він хотів дізнатися, для чого намагався організувати свій етап: його пам'ятають і знають на батьківщині, ледве він там з'явиться, чутка про приїзд Квецька облетить Івано-Франківщину. Він — сила, навіть в очах ґебістів, всі їх гри ведуться тільки тому, що вони самі знають — він сила! Отже, марно він бореться й страждає по таборах, значить, потрібні його жертви Україні... А коли так, то можна сидіти, і навіть треба!

Вивезли його, здається, в серпні 1975 року до Пермського табору: начальство помітило, що він підбадьорився у нашій зоні й мудро вирішило не залишати його тут. Останні тижні він міцно здружився з Зоряном Попадюком. Не один раз я чув дискусію двох українців, але Зорян шанував ветерана, а Дмитро полюбив Зоряна, як молодшого брата. Суперечки ж у них крутилися круг однієї теми: референдуму, як засобу проголошення української незалежності. Дмитро такий спосіб категорично відкидав: «Ми народ старої культури й стародавньої державності, ніколи не переставали боротися за свою незалежність. Це ж що, ми положили сотки тисяч людей у боротьбі за незалежну Україну, а тепер почнемо голосувати, чи треба нам воля — виходить, що люди, які загинули за свободу раніше, наче б полягли марно, а ми розпочинаємо все спочатку». Зорян — новий тип борця, *правозахисник*, і для нього можливість спертися на право, а не тільки на силу, можливість використати зброю, вирвану з ворожих рук, і повернути її на його ж (ворога) голову — уявлялося дуже привабливою, щоб відмовитися від неї на угоду ідеалістичним концепціям Дмитра.

Одного разу я ув'язався у їхню суперечку (визнаю, що мої симпатії були по боці Зоряна, хоч Квецько мені особисто у зоні був

на той час найближчою людиною): «Дмитре, скажи, тільки чесно, або взагалі не відповідай: ти, можливо, тому проти референдуму, що боїшся, раптом населення України відкине ідею незалежності?» Він подумав — адже я просив відповідати чесно та й говорили ми не на мітингу, де важливо не правду зрозуміти, а переконати зібраних, говорили один-на-один, здається, навіть Зорян кудись відійшов, — подумав, і відповів, що «більшість українців буде за незалежність. Я впевнений, але у деяких східних областях, де живе багато росіян і багатьох українців зрусифіковано, там можуть відповідати нам „ні”».

«Ну, то й що? — здивувався я, — ти настільки радянська людина? Тобі обов'язково потрібен результат, як при виборах до Верховної Ради СРСР — 99,9%? Десь програє, десь виграє, але в цілому на Україні?..» «У цілому ми виграємо». — «А яке становище буде у російської меншости на Україні?» — запитав я його.

— Всі можливі права національної меншими, — відразу відповів він, — без жадних дискримінацій; ще не вистачало нам самим когось дискримінувати.

Це питання я поставив не випадково, бо в історії відомо немало прикладів, коли звільнені народи влаштовують у себе вже у незалежній країні такі гидкі умови для нацменшин, які не дуже відрізняються від тих, на які вони самі так гірко скаржилися до отримання незалежності. Варто згадати довоєнну Польщу... Дмитро Квецько здавався мені типовим представником перехідного покоління українських націоналістів, і я в бесідах з ним намагався збагнути психологію таких людей, до цього часу не відому мені й незрозумілу. У ній, наприклад, чітко вирізнявся вплив імперського мислення, тільки поверненого на свою націю: Дмитро з задоволенням згадував, що українці живуть на Кубані, і там «наші землі», й без жадного задоволення вислухував від мене, що коли чужі землі, колонізовані прибульцями, стають «нашими», то й самій Україні доведеться у майбутньому поступитися немалою частиною своєї території.

Звичайно, то у нього були пережитки імперської ідеології.

Та недаремно ж Дмитро здавався перехідною постаттю: з задоволенням піддаючися мріям про велику Україну від Чорного до Охотського моря, він, як практично мисляча людина, твердо стояв на позиції обмеження всіх українських претенсій територією сучасної України РСР: «Якщо вже негри в Африці зуміли зрозуміти, що краще старі колоніальні кордони, ніж переділи та загибель нових націй, — так невже ж ми цього не зрозуміємо? Потрібно

будувати Україну на тій землі, яка вже є». А це вже проростала у ньому, як у коконі свідомість, яка повністю зформувалася тільки у наступного покоління націоналістів, уособленням якого для мене у цій зоні став опонент Дмитра Зорян Подадюк: «Ми стоїмо за безумовне повернення Україною кримським татарам їх національного дому — Криму», — пояснив мені Зорян.

Взагалі з цих двох українців я розпочав свої спостереження у зоні за психологією націоналістів, хоча, звичайно, пізніше спостерігав багатьох, — не тільки українців, але представників усіх народів, що потрапили за мордовський дріт: вірменів, литовців, естонців, євреїв, лотишів, росіян, узбеків і т. д. Ось деякі зроблені мною висновки. «Старики» ще занурені в стихію 20-40-их років, були в принципі «вождистами»; найважливіші рішення, вважали вони, повинні були прийматися вождем або групою вождів руху, а ці вожді надихаються народними прагненнями (інакше вони й не могли стати лідерами), але сам народ ще не дозрів до приймання судьбоносних, як зараз говорять, рішень: у нього не вистачає розуму, гнучкості, здібності піти на компроміс, прийняти *політичне*, тобто прагматичне рішення, і маси інстинктивно усвідомлюють власну неповноцінність, передовіряють долю нації людині, пов'язаній з ними головними ідеями й пристрастями, яка розуміє не тільки, «чого хоче» нація, але й «як» того досягнути; де поступитися, де зманеврувати, а де й на смерть рвонутися... Росіяни й німці, турки й серби, японці та індійці — який з народів 20 сторіччя міг оминати цю стадію? Майже ніхто. До речі, навіть молодий рух деяких національних груп в СРСР все ще перебуває на тому самому рівні «вождівської свідомості», і те, що багато українців його подолали, говорить — для мене в усякому разі — про дозрілий інтелектуальний рівень цього відгалуження руху.

І, звичайно ж, перемога нового — то справа кількох поколінь. Для «вождівської свідомості» сучасна ідея референдуму, тобто справжнього опиту народу, — ідея чужа, ідея влади «чорні», неосвіченої й стихійно небезпечної. Референдум у вождівській свідомості — це феномен, здійснення якого можливе лише «по-хомейністськи» — тобто коли влада вже у руках вождя, все вже вирішено, та вождь з якихось своїх міркувань вирішив провести референдум (йому видніше, нащо то треба), і мета референдуму може бути лише одна: підтримати позицію вождя більшістю 99,9%.

Але в історії, як правило, маси ставали дедалі культурнішими й дозрілішими і поступово перетворювалися на носіїв не тільки Духа,

але й Розуму народного. Коли інтелігенція починає відчувати це нове становище народу, вона намагається сприяти вихованню сучасної зрілості, і тоді референдум уявляється їй не стільки джерелом права, скільки зброєю виховання народу, його поміркованості. Рішення, потрібне для нації, не повинне впливати виключно з середовища вузької олігархії лідерів, нехай і пов'язаних з народом, його повинна усвідомити, відчути як своє кожна душа в народі. Саме так міркував Зорян Попадюк. І тоді виникав конфлікт між тими, хто й без референдуму знає, що є істина (для них незрозуміла, та й навіть принизлива процедура референдуму в її оформленні), та тими, хто в цьому опитуванні бачить не скільки формально-юридичний момент, скільки високий зміст притягнення нації до рішень її долі. Саме про це роздумували у зоні два українці — Квецько й Попадюк, а я, хоча й був роками не молодий, вперше дізнавшись про складності національних проблем, більше слухав, вчився та намагався усвідомити їх позиції.

Зовнішньо, роздумував я, позиція Попадюка заперечує настанову Квецька, та насправді — продовжує її в історії народу. Зріс, дозрів народ, і молодший з них відчув це нервами душі, зформулював нові завдання нації.

Коли згадую їх суперечки, не можу не порівняти їх з аналогічними суперечками, яких, правда, не спостерігав, але тільки читав про них в українськомовній пресі вже тут, в Ізраїлі. Головна різниця — для мене, звичайно, людини сторонньої і до того ж не політика, а літератора, тобто людини, в цілому байдужої до доктрин і чутливої лише до людських якостей, — так от, головна різниця *там*, за дротом: там не було взаємного озлоблення. Обидва сиділи за мордовським дротом, обох ув'язнили «за Україну», поруч охороняв спільний ворог, а капітан Зіненко постійно нагадував опонентам, хто їм протистоїть реально, а не в теорії.

Коли Дмитра Квецька вивозили до Пермської зони, Попадюк відбував черговий, третій за півроку строк у карцері. Дмитро просив передати йому вітання після повернення: «Спочатку я до Зоряна ставився з упередженням: хлопчак ще, багато чого не розуміє. Потім поговорили, бачу: добрий хлопець росте для України».

... Яскравий спомин про Дмитра: надійшла Паска, перший Великдень у зоні й перший у моєму атеїстичному житті. Політики зони зібралися за старим бараком і таємно відзначають свято: разом, віруючі, атеїсти, православні, католики, протестанти, соціалісти. Євген Пашнін приготував кожному Великодній подарунок: 12

чи 13 листівок, згідно з числом учасників «незаконного зборища», на кожній напис, вибраний з Євангелія, і ми всі по черзі тягнемо по листівці наосліп: кому що випаде.

Дмитро дістає свою листівку, показує напис. Я читаю: «Блаженні вигнані за правду, бо їх є Царство Небесне».

Трохи більше ніж через рік на 19 зоні я зустрів людей соціально-психологічно близьких до того ж покоління борців, що й Квецько. Це були напарники Миколи — Гамула й Гуцул. У їхній справі проходили чотири особи: гуртком керувала жінка, Марія Попович, а молодшим у групі був хлопець з покоління Попадюка — звали його Гайдук, але й Марія і Гайдук на слідстві і суді трималися (знову за розповідями) незламно-бунтарськи, можливо, тому Гайдука відправили у Владівірську закриту тюрму. А мої знайомі Гамул і Гуцул трималися, як Дмитро, тобто начальства не драгували, але й духовно не піддавалися: «Режиму ми додержуємося, але душа у нас українська».

Микола Гамула — людина середнього віку, але рухливий, чорнявий — сивини майже не видно, з круглими й хитруватими очима. Він любить прикинутися дурником, що вирізняло його з усіх українців: за моїми спостереженнями, розігрувати дурників звичайно полюбляють розумні росіяни, але Гамула вибрав таку лінію. Цікавий, як муха, всюди суне свого носа, а в умовах зони це небезпечно, і про нього пішли погані чутки, що Микола стукає (мене Стус попередив: «Кажуть, Гамула стукає на євреїв. Передай євреям, що це неправда»).

Одного разу розповів свою історію. Під час війни вступив до польського корпусу генерала Андерса і повинен був з поляками разом виїхати через Іран на Західній фронт, до Італії. Але його чомусь заарештувало МГБ: цю частину його розповіді я не зрозумів, він же пояснив, що його звинуватили у спробі переходу кордону, тобто в «зраді батьківщини». Чому це раптом людині, яка й так скоро повинна була перейти кордон за законом, раптом знадобилося переходити незаконно, я не дуже зрозумів... Мені здалося, що Гамула щось приховав про свою першу справу, але докладніше розпитувати не став; у зоні це неетичний і майже злочинний вчинок

— розпитувати людину про справу більше того, що вона захотіла про це розповісти... І все ж то є факт, що потім пізніше його реабілітували. Він, щоправда, встиг відбути до реабілітації десять років у сталінських концтаборах. Несолодко повелося й потім: на працю після концтабору брати не хотіли. Ледве влаштувався садівником у якомусь радгоспі, одружився, мав дітей — трьох лукавих, як і він сам, хлопчаків — любив показувати мені сімейне фото. Тут би йому і заспокоїтися, зажити рівномірно-прямолинійним життям благопристойного міщанина. Але сиділа в характері Гамули українська «впертість»...

Сидимо ми одного разу в суботу у «передбаннику», одягаємося. Щойно один з наймерзенніших людців у зоні, банщик Коломиєць, маленький, сухенький, з гострим личком стукач-двадцятип'ятирічник, наговорив гидоти Зорянові Попадюкові: «Ти хоч і вийдеш, однак залишишся злочинцем, а я закінчу строк і буду радянською людиною». Щось у цьому роді. Підозріваю, що тихий Коломиєць був одним з найжахливіших карателів за старих часів, коли, не дивлячися на всі його стукацькі заслуги, адміністрація не вважала потрібним скинути йому бодай рік з його 25 років чи представити його на дострокове звільнення, як це вона робить з визначними активістами. Видно, такі страшні злочини записані у його вироку, що навіть Зіненко соромиться подавати такого пана на помилування... Зорян — це хлопчак, чистий і шляхетний, і раптовий напад на нього з боку в'язня-земляка жажливо діє на нього: я бачу, що він виходить, тримаючися рукою за серце... Втручатися я не наважуюсь: це сварка між земляками, а я взяв собі за правило в такі сутички не влізати. Раптом чую не голосний, начебто у простір звернений голос Гамули, який одягав чорні довгі плавки: «Не всякому дано бути борцем». І все. Тоді я й зрозумів, чому, настраждавшись по таборах, садівник, батько трьох дітей, що вже одного разу відбув «червінець» (десять літ), ув'язався в нову справу — до групи Марії Попович.

У тому ж товаристві був і Микола Гуцул. Гуцул — спадковий бандерівець: і батько, й старші брати його загинули в загонах УПА. І він сам сидів під «вишкою», але за касацією неповнолітньому юнакові розстріл замінили на десять років. Через багато років я котромусь з сибірських етапів, відповідаючи на стандартні питання конвою: «Прізвище? Строк? Стаття?», відповів: «Гуцул. П'ятдесят восьма. Десять років». І почув від конвоїра: «Які десять? Двадцять п'ять!» Таким чином він випадково дізнався, що йому заочно дали 15

років строку і навіть не вважали за потрібне повідомити його про це: яка йому різниця, що у їх паперах написано, — головне, що він ніколи не вийде із зони, отже, обійдеться й так. Він написав скаргу до Президії Верховної Ради і почав чекати відповіді. Закінчилося десять років «законного строку», кінчився одинадцятий рік — а відповіді на скаргу нема й нема. На дванадцятому році приїхала комісія й амнестувала Гуцула. Почав він жити й працювати на волі, одружився, минуло три роки з часу його звільнення і — дістає відповідь на свою скаргу, вислану дев'ять років тому: Президія Верховної Ради УРСР скасувала як незаконний вирок на 25 років і відновила перший строк — на 10 літ... Він також читав самвидав у гуртку любителів забороненого слова Марії Попович.

Провалив їх один з «читачів» — просто доніс начальству. При розгляді справи виявилось, що безсумнівно Гамула набагато більший «злочинець», ніж Гуцул. Гуцул — той лише читав «Український вісник», «Вивід прав України» та іншу літературу, а хитрий Гамула навіть виготовляв: засобом перефотографування надрукував «Нову клясу» Мілована Джіласа. Він докладно розглядав зі мною техніку фотографування рукописів і, відчувалося, пишався своїм умінням. Давав поради, як при найпримітивнішому устаткуванні зробити якісні сторінки. Цікаво, що суд дав йому, явно більшому «злочинцеві», вісім років (п'ять табору й три заслання), а Гуцулові — дев'ять (шість табору й три заслання). Єдине пояснення такого рішення українських соломонів я побачив у тому, що вони порахували першу десятку Гамули за своерідний аванс від радянського правосуддя, а свій вирок тільки за довісок, чому й додали лише вісім років (адже за постановою про реабілітацію перший строк визнано незаконним, отже, знадобився, як аванс до другого заходу). Власне, Гамула однак дістав би важчий вирок у СРСР, ніж сам автор кримінального твору Джілас — у Югославії... І це не випадкове: адже й Гуцул за *читання* «Українського вісника» одержав такий самий строк, що і В'ячеслав Чорновіл за *виготовлення* й розповсюдження цього журналу: дев'ятку! Важко це зрозуміти людині поза СРСР, а радянській людині дуже просто: за українських селян ніхто не заступався, про них ніхто нічого на світі не знав, а про справу Чорновола кричала вся західня преса.

Історію про свій перший строк з «пересидженим роком і місяцем» Гуцул розповідав мені в інструменталці нашого цеху (ми працювали в одній бригаді). Я загорівся: «Потрібно писати, Миколо,

нехай вони і цей рік з місяцем зарахують до цього строку». Написав я від його імени скаргу, і через тижнів шість прийшла відповідь з Прокуратури УРСР: зайвий рік і місяць, перебуті всупереч вироків за колючим дротом, йому ласкаво погодилися зарахувати до... трудового стажу при виході на пенсію (за радянськими законами трудові роки на виробництві в ув'язненні не зараховуються при виході на пенсію). Які, прости Господи, гуманісти!

Коли ми прощалися перед моїм етапом на заслання, він обняв мене, і на його голо постриженому черепі, як завжди, коли він хвилювався, з'явилися глибокі шкіряні зморшки:

— Пане Михайле, на волі про мій рік з місяцем не забудьте, напишіть ще до прокуратури...

Якось лєнінградський сіоніст Михайло Коренбліт, дізнавшись, що я пишу скаргу від імени Гуцула, зобразив в особах реакцію начальство на таку скаргу. Нервово, верескливо він провищав: «Громадянине Гуцул, Ви відсиділи в зоні 11 років і після цього все ж читали „Вивід прав України“? Про що насмілюєтеся нас прохати? Дякуйте гуманній радянській владі, що вона Вас не розстріляла, громадянине Гуцул». Я відчував, що Коренбліт адекватно правильно зобразив реакцію тих недолюдків на кожен папір на захист Миколи Гуцула. Немає сенсу писати. Але сказати йому про це не насмілився: тяжко бити по надіях товариша, який залишається там, а ти виходиш...

На 19 зоні довелося зустріти одного з тих, хто, можливо, й покливав до боротьби Квецька та його друзів з УНФ.

Був цей зек малий на зріст, з невеликою, як у шпака, головою, худорлявий, мовчазний. Цілком непримітний ні в зоні, ні в бригаді. Працював в одному цеху зі мною, за сусіднім верстатом, і добрих три місяці я не помічав його у загальній зеківській колоні. Якось восени 1976 року познайомив мене з ним у слюсарці наш інструментальник Артем Юськевич: «Михайле, перекажіть, будь ласка, вашому Лисенкові, що він зробив непорядно: позривав огірки, посаджені паном Дроном. Федір Дронь, між іншим, закінчує п'ятнадцять років за дисидентство». Останнім словом Артем явно

хотів підкреслити, що Дронь не військового, «стариківського» покоління, а наш колега — з «молодих»...

Почав я просити пана Дроня дати інтерв'ю, як робив це з усіма «молодими» у зоні. Він відмовився: сів у 61 році, зараз закінчував п'ятнадцятий рік ув'язнення, й не хотів Федір «через бовкання» ризикувати новим терміном, а хто відає, що може надумати Гебуха: я ні від кого не крився, що збираю заготовки для книги репортажів з зони. Старий зек Федір бачив, що за кожним моїм рухом спостерігає персональний опікун (здається, навіть двоє: один у секції, другий у цеху), і розумів, що коли ми усамітнімося, оперу відразу й донесуть.

І раптом він «розколовся» (відкрився). Сталося це у неділю: нас зірвали з відпочинку, вигнали з усім барахлом на подвір'я житлової зони і влаштували інвентаризацію державного майна: ліжок, тумбочок, білизни тощо. Стукачам стало не до «об'єктів»: треба було протягнути через опис зайві, не «положені» тряпки, «зажилені» за довгі роки, невідомо, власне, для чого; по-моєму, від старечої безглуздой захланности.

Тут і підійшов до мене Федя Дронь, взяв за руку, відвів набік, начебто ми очікуємо кінця довгої черги до «мента» для опису, і за півгодини стисло розповів мені свою справу.

До арешту він працював колгоспним бригадиром на Львівщині. Не пам'ятаю, коли саме точно, але, здається, наприкінці 50-их років почув, що у сусідньому селі хтось вивісив над сільрадою жовто-блакитний національний прапор. Федя зібрав гурт з п'яťох односільчан-колгоспників, і вони почали робити таке саме: ночами на вельосипедах виїжджали у дальні села, підкрадалися до головних адміністративних будівель у центрі села й вивішували там національний прапор. Діставалися й у сусідню Івано-Франківську область... Поступово їх мала група почала зростати. Саме після амністії повернувся старий боєць-бандерівець, односільчанин... «Закликав колись він мене увечорі, після клюбу, і говорить: чув про прапори? Так, — відповідаю. — Отже, справа наша жива, люди працюють, а ми тут сидимо під клюбами? Потрібно також щось зробити!.. Ну, тут я йому відкрився, що це ми робили...» За порадою нового ватажка вони виготовили гумові штампи і почали друкувати короткі летючки-гасла, щось на зразок «Незалежність — Україні» — і взагалі заклики на одно-двоє слів. Літераторів серед них не було, та й особливо освічених людей також, писали, що на душі лежало.

Своїй організації вони дали назву «Український робітничо-селянський союз».

Так діяли декілька років. Розшукали маленький гурток однодумців у місті — зовсім молодих юнаків, років, здається, по сімнадцять. Прийняли їх до себе: все ж міські, а селяни хотіли мати зв'язки з містом. Хлопці ж прогоріли при розклеюванні листочок: у місті слідкування виявилось набагато еферктивнішим, ніж по селах. Їх зловили «на гарячому» й пообіцяли повне прощення, коли все розкажуть. Пам'ятаю, когось навіть додому випустили на пару днів, мовляв, бачите, ви вже вільні від покарання, тепер розповідайте (чи не такий трюк ГБ використало у справі Квецька? Вже точно не пам'ятаю, багато часу минуло). Юнаки повірили слідчим і назвали сільських напарників. За вироком суду довірливі хлопчачки дістали, звичайно, величезні строки, й відбули їх повністю — «від дзвінка до дзвінка».

Обвинувачення «Українському робітничо-селянському союзові» було «за измену Родині»; тепер, після знайомства з справою Квецька, я вже не дивувався, але все ж запитав Федора: мене цікавив юридичний механізм оформлення подібних справ: «Чому як зраду?» «За це я на суд трохи ображений, — відповів Дронь. — Вони все вірно записали у справу — і про організацію, і про наші діяння. А одне записали нечесно. У нас знайшли кілька револьверів. По війні багато зброї залишалося в селі й на землі кругом валялося, так вони в справу записали, що зброю ми берегли для підготовки терористичних актів. Тому й справа „за зраду батьківщини“. А ми ж жадних терористичних актів і не думали робити; навіть гадки, не те що розмов на цю тему не було. Пістолі тримали для самооборони: от коли їдеш вельосипедом, і раптом зачепить твій слід гонитва, так щоб можна було постріляти та відірватися від неї. Втекти від хвоста. Але жадного разу такого не було. Вони нам неправду записали з тією зброєю».

Для двох підсудних прокурор-жінка вимагала вищої, «виключної» міри покарання — смертної кари: для односельця-бандерівця й Федора Дроня. Добу вони сиділи «під вишкою».

— ...на суді ми трималися весело: молоді були, знали, на що йшли, нічого не боялися. Та й непогану справу робили незле, чого шкочувати за життям. Добре трималися. Прокурорша — гладка така українка... вимагала для нас двох смертної кари, подивилася на лаву підсудних та й заплакала на своєму прокурорському місці. Сидить і ридає над столом, далі говорити не годна. Заморилася

жінка. У тому шістдесят першому році нас судили під кінець року, а всього, коли рахувати з січня, вона у політичних справах вимагала смертної кари сорок разів. Ми потім у в'язниці всю статистику зібрали. Все «вишка» та «вишка», ось вона під кінець року й заморилася... Мені суд смертну кару на 15 років замінив, а товариша мого розстріляли.

— Потім Мордовія. Міста до арешту майже не бачив, — а тут як прийшов на завод, страшно стало, перший раз злякався: звик до тиші, до птахів, а тут грім металу, машин. Закрив очі й мовив собі: я сплю. І ось так з закритими очима, наче б крізь сон, пройшов через п'ятнадцять років, і тільки зараз, перед виходом, наче прокинувся

Слухав його швидко (треба встигнути, поки черга не підійшла) розповідь і думав про Квецька і про ідіотські парадокси радянського правосуддя. Дроню пощастило, що прокурор просила для нього смертну кару: тому що смертну кару належало замінити 15 роками ув'язнення. А провина Квецька була визнана не досить великою для смертної кари, і тому прокуров вимагав йому 20 років — до 15 літ основного строку доважили «п'ять додаткового», тобто заслання. А тому що Квецька судили в більш «гуманну» епоху, коли українське правосуддя вже не розглядало кожнорічно десятки смертних вироків, то йому відважили на п'ять років більше, ніж смертникові Дроню, але зате не тримали у камері смертників під «вишкою». Хто знає — що по-радянському вважається за краще?

І ще про одне замислився я, слухаючи Федора Дроня: як же радянська влада вміє вбивати людей безшумно, як рись. Ніхто з моїх знайомих дисидентів, навіть українців (не говорячи вже про решту), ніколи не чув, що у 1961 році лише в одній Львівській області було засуджено до розстрілу сорок осіб. Наступного літа, в карцері, трапилось мені розповідати про справу Федора Дроня В'ячеславу Чорноволові, редакторові «Українського вісника», тобто найбільш обізаному в історії національних організацій останніх літ журналістові. «Ти щось наплутав, Мишко, — „Український робітничо-селянський союз“ — така організація була, але не на Львівщині, її очолював Левко Лук'яненко...» Навіть Славако ніколи не чув про справу групи Дроня, а там же засуджений заплатив за свою діяльність життям... Тихо й безвісти гинули за батьківщину робітники й селяни, вірячи, що десь щось проросте з їх крові, і, справді, з прапора з тризубом, вивішеного над сільрадою, народився УНФ Квецька й Красівського, а з УНФ народжувалися

нові організації, справи, журнали, думки. Естафета смертників йде Україною — десятиріччя за десятиріччям.

Здається, Кузьма Дасів пізніше розповідав, як повернувся додому Федір Дронь. Жінка Федора, учителька з двома синами, після його арешту розсудливо переїхала за Дністер, у сусідню Молдавію, і там її ніхто не переслідував, гебістські «земляки» дали їй спокій. Коли ж у Федора закінчився строк, він повідомив адміністрацію, що бажає оселитися у Молдавії з родиною, і йому дозволили, а з України напевно виселили б або завели нову справу, як на Саранчука. Приїхав він до незнайомого молдавського містечка, побачив на автостанції високого, вродливого юнака, і запитав його: де тут вулиця, на якій живе його сім'я. Той погодився показати: «Я також туди йду». Вони прийшли разом, Федір побачив число потрібного йому будинку, відчинив двері, і юнак увійшов у ці ж двері разом з ним.

Це був син Федора.

ЗОРЯН ПОПАДЮК — ДИСИДЕНТ БЕЗ СТРАХУ Й ЗАКИДУ

Визнаю, починаю цей розділ з передчуттям неунікненої поразки. Щоб добре описати героя, треба ставитися до нього спокійно, об'єктивно, помічати як позитивне, так і негативне. До цього часу, як мені подобалися герої, я міг втримати себе в кордонах спокійної об'єктивності: навіть коли не завжди описував негативні якості, постійно тримав їх «в умі», і це давало можливість зберігати бажаний ракурс і потрібні пропорції світла й тіней. Тут же — я боюся. Коли викликаю з пам'яті образ героя саме цього розділу, мене охоплює дитяче почуття захвату, цуценяче й цілком не підходяще немолодій уже людині захоплення великим чудом життя, яке у зоні називалося — Зорян Попадюк.

Єдине підбадьорююче в цьому, цілком не підходящому для серйозної праці настрої — це те, що приблизно так само до Зоряна ставилися всі мої знайомі. Особливо ті з них, хто належав до розряду «високолобих» («яйцеголових») інтелігентів. «Яка чудова людина — Зорян!» — сантиментально зідхав, згадуючи співкамерника «демократ» з елітарного, «сахаровського» кола учених, астрофізик Кронід Любарський. «Нікого краще Зоряна мені не доводилося зустрічати за роки мого ув'язнення», — писав мені на заслання блискучий філолог зі всесвітньо відомого «філологічного гнізда» у Тарту, один з таємних учених помічників Олександра Солженіцина, Габріель Суперфінн. І коло це можна ширити й ширити.

Кумедний епізод: коли після статусного страйку гебісти захотіли злякати безжурних «статусників», то через стукачів вони поширили у зоні чутки, ніби десь на етапі помер саме Зорян... Розуміли, гади, як нас бити! На щастя, чутка виявилася змайстрованою безграмотно, і брехуна тут таки розкрили. (Може, я даремно грішу на КГБ? Можливо, то таборовий опер так тупо постарався відзначитися?)

Отже, я чесно попередив читача про слабості того, що він прочитає нижче. Об'єктивної аналізи, об'ємного портрета не буде — це вище авторських сил. Зорян згадується йому якимось природним дивом шляхетности, поєднаній з такою ж природною і тому такою легкою талановитістю й відвагою. Тільки таким я його запам'ятав — лише таким і зможу описати.

Познайомився я з ним 8 березня 1975 року в день моєї появи у зоні. Зовнішність? Був він тоді юнаком 23 чи 24 років (Зорян Попадюк 1953 року народження — ред.) з приємним обличчям (яке здавалося дівочим), сіроокий, гнучкий, стрункий і співрозмірний, як говорилося про таких у Біблії. На другий ранок після прибуття (було свято — міжнародний жіночий день — зона відпочивала) він підійшов до моєї тумбочки й поставив туди... півлітрову бляшанку з водою, в якій плавав порядний шматок масла.

— Що це?

— Для вас. Масло. Воно залите водою і не згіркне; ви не хвилюєтеся, це у нас вигадано такий холодильник.

— Я не про те хвилююся. Нащо мені масло?

— Алеж ви з етапу. Так *належить*ся, — Зорян умів користуватися тим, чого я ще не знав, що у зеків належить, а що — ні. — Я вчора отоварився у ларьку. У мене багато.

Довелось капітулювати. Після майже річної в'язниці, після першого у житті етапу — я досить таки виголодався й схуд («Просто став скелетом», — говорила дружина, що приїхала через два тижні, коли я вже трохи відтївся), і подарунок Зоряна трапився на часі. А що являла собою бляшанка масла в зоні, зумів я усвідомити лише наприкінці строку: бо до найостаннішого етапу, на заслання, я вже не бачив у ларьку масла — ніколи! Якимось дивом тоді, у березні, завезли його до таборового ларька, і Зорян віддав мені половину свого запасу, єдиного масла, яке він міг зїсти за сім років свого строку. При чому я був йому не тільки незнайомий, навіть не земляк — просто старший за віком чоловік, що прибув етапом у зону і здався своїм...

Ще запам'ятався епізод, ніяк не пов'язаний ні з політикою, ні з громадським життям, але по-своєму характерний для Зоряна яскравіше будь-яких «героїчних» вигадок.

Якось «старички» (з військових злочинців) під вечір упіймали мишеня. Відразу збудували щось на зразок камери для тваринки і посадили її в ту саморобну в'язницю. Дрібниця, звичайно, але, пам'ятаю, вона прибила мене: самі сидимо у тюрмі, а співкамерники впіймали живе створіння і збудували для нього камеру смертника (не збиралися ж вони тримати мишеня живим, що заборонялося в'язничними правилами). Втручатися до них зі своїми порадами я не став, як і ніхто з «молодих»: у кращому випадку вони порахували б опонента не сповна розуму: «мишеняти шкодує, хворий!» Але заснув я тої ночі зовсім знесилений душевною глухотою сусідів. Прокидаюся вранці й чую злісне перешіптування старичків:

— Якийсь негідник мишеня випустив...

Знайшлася людина, яка подолала духовну змору, що скувала нас (і мене в числі інших) і виконала — дію.

Через рік, коли вже Зоряна не було у зоні, розповідав мені Віталій Лисенко:

— Це Зорик тоді встав уночі та випустив мишеня. Нікому не розказав, але я тоді бачив...

(Не можу стриматися від маленького ліричного відступу: коли я розповів випадок з мишеням Петрові Саранчуку він іронічно, як прикметне цій гострій та незвичайній людині, кинув:

— Відразу видно, що — міщух...

— Що?

— По-російському як це буде... міщанин! Тому й мишеня випустив. А старики не могли, бо воно для них з дитинства — ворог!)

Невдовзі слідом за мною до зони прибув новий зек — смаглявий, чорнявий, вусатий українець Віталій Лисенко.

Першого вечора запросив його до себе, як «положено» на «чай»;

він відмовився: «заморився». «— Чи правда, що ваша стаття — шпигунство?» — «Так». Поваги до нього це не додало: в очах таборових дисидентів шпигун — непоганий матеріал для перетворення на таборового стукача. Наставляла проти Віталія й таємничість, якою він оповив місце своєї минулої служби (як я зрозумів, це був корабель військово-морської розвідки на Балтиці), та й усіх обставин своєї «справи» він не розповідав, не називав навіть прізвищ спільників; ми дізналися про них пізніше від друзів, що прибули з Владімірської критки. І взагалі Віталій побоювався язикатих політиків: просто він був тоді звичайним радянським офіцером за переконанням, за складом розуму та характером — людиною, далекою від нас усіх. Він зовсім не розмовляв українською мовою, хоча родом був з Полтави й українцем, що називається, від тата і мами... Набагато пізніше Віталій пояснив зекам незвичність своєї поведінки: «По-українському не розмовляв з дитинства. Ми ще в Полтаві з хлопцями на вулиці домовилися — від сьогоднішнього дня жадного слова по-українському — це селянська мова... Про справу ж не розповідав тому, що гебісти попередили: будете ляпати про справу — поїдете з Мордовії до Якутії; це зробити в нашій владі... А перед виходом до зони мене Зіненко попередив: хочете спокійно жити — тримайтеся подалі від Пашніна й Хейфеца. Тільки вийшов зі штабу, як Хейфец мене на чай запрошує... У стукачі? Звичайно, пропонували. Та я відповів: жити разом з людьми й обманювати їх — я не зможу».

Та ці пояснення всіх непорозумінь виникли потім, а спочатку в зоні дуже незлюбили Віталія.

І лише Зорян, вперто, день за днем, точніше — вечір за вечором, ходив з ним по «колу». Хто хотів бачитися з Зоряном, хоч-не-хоч підключався до цієї дивної компанії, мимоволі спілкувався з Лисенком. Пощо?

— А його треба мови вчити, — пояснював мені Попадюк. — Адже українець. Все одно мову пригадає...

Тоді це сприймалося як мила дивина щедрої душою людини, яка себе не шкодує задля всіляких фантазій... Я згадав про цю розмову через три роки, напередодні звільнення. Зоряна вже давно не було серед нас. Прощаючися зі мною, Віталій Лисенко раптом сказав: «А я вчора сон бачив — весь по-українському. Як сниться по-українському — значить все, згадав мову».

Це також зробив Зорян Попадюк.

Щедрість душі Зоряна вражала ще й тому, що всілякі дарунки робив він настільки без зусиль, легко й природно, що здавалося — то для нього нічого не варте, це він навіть не жертвує, а просто то в нього такий спосіб існування — допомагаючи іншим.

Майже ніхто не знав, що на той час він був тяжко хворий.

Як правило, хворі люди не тільки не турбуються іншими, вони й подумати ні про що інше не можуть, окрім своїх болячок. Це закон природи. У Зоряна ж хвороба виявилася не випадковою, не тимчасовою інфекцією, а вадою серця. Таборова медицина наче бі визнавала, що «вроджена», але сам Попадюк говорив мені, що вперше відчув серце після п'яти місяців ПКТ, таборової тюрми, яку він пройшов ще до мого приходу в зону. Влітку сімдесят п'ятого серцеві приступи починалися у нього майже кожної ночі. Я дізнався про це випадково, коли, переборовши сором, він попрохав дозволу будити мене вночі, коли йому стане зле.

— ... а то я трохи боюся один залишатися — раптом треба буде медицину викликати. Або сходити по воду.

Звичайно, я вилаяв його, що він соромився будити мене раніше, і з того часу майже кожної ночі по годині, а то й по дві ми сиділи з ним разом на лавці перед баракком, вичікуючи, поки болючі кліщі відступляться від серця юнака. А вранці, ніби нічого й не було, він відходив у цех — давати норму виробу рукавиць.

Працював Зорян легко й красиво, хоч би й що йому довелося робити. Одного разу взявся був вивчати литовську мову і вже через місяць радився з литовським політзеком Бронюсом Вільчаускасом про якісь філософічні проблеми у литовській граматиці... До речі, про литовську мову: з нами разом сидів тоді Ніколай Уколов, військовий перекладач з вищою освітою, що працював у радянській военній місії в Іраку, потім співробітничав у журналі «За рубезом», а ще пізніше був засуджений на десять років за спробу втекти до Фінляндії. Коля на той час самостійно вивчав японську мову і, дізнавшись, що Зорян засів за литовську, вголос здивувався:

— Нащо це потрібне? Вчи разом зі мною японську мову. Вона перспективна. А кому може знадобитися литовська мова?

Зорян тихо, без виклику, відповів:

— Адже вона така цікава.

Для Уколова кожна нова мова була зброєю у життєвій боротьбі, практичним засобом заробітку. Зоряна ж цікавила лінгвістика...

Одного разу в журналі «Наука и жизнь» надрукували цікаве завдання: текст подано на санскриті й запропоновано читачам перекласти його на російську мову, використовуючи подібність індоєвропейських коренів. Я подивився і, хоча й люблю всілякі кросворди й ребуси, і закінчив філологічний факультет, і складав іспит з старослов'янської мови, теорії мовознавства та інших премудростей, відразу відступив: горішок виявився затвердий для моїх мозкових звивів. Зорян забрав журнал, посидів кілька годин і приніс готовий переклад; і досі пам'ятаю, текст був про якогось пастуха з вівцями...

Посилав його Зіненко рубати дрова, він, наче б граючися, розбивав колоди товщиною 70-80 сантиметрів. Рубав Зорян дрова після того, як пошив норму в цеху, і робив він це безкоштовно. Хитрий Зіненко знав, чим підкупити Попадюка: він обіцяв, що дроворуби під час роботи можуть роздягатися до пояса і, отже, діставати заборонені в зоні сонячні ванни — просто загоряти. За право позагоряти молоді хлопці, Попадюк, Граура, Лисенко, й погоджувалися працювати біля дров. Я тільки потім збагнув, що це ж ще зовсім не означало, що їх праця насправді була безкоштовною: списків же нам не показували. Справжнім робітникам платило сонечко, а хто діставав гроші за списком — це капітан з бригадиром знали... Але як гарно виглядав Зорян, помабуючи сокирою!

Та найкрасивіше працював він біля швацької машини.

Кравецьке виробництво вважається складним, тому що, як правило, чоловіки до табору ніколи не шили, справа ця незвична, тонка, жіноча, — зі свого досвіду знаю, що працювати на «чоловічому виробництві», навіть набагато важчому фізично, ніж «швейка» (наприклад, на деревообробному комбінаті, куди ми потрапили в 19 зоні), для зеків набагато простіше й легше, ніж на проклятій «швейці». Для навчання належить 45 днів, протягом яких зек має право не виконувати норми, але практично ніхто з нових зеків не вкладався в цей строк, і ще деякий час не встигав зробити «належні» пари рукавиць і пізніше... Зорян же навчився робити норму чи то на п'ятий, чи на шостий день.

— Як це виходить у тебе?

— Я почав думати. Коли ж подумати, то можна скласти систему праці...

Він упорядкував систему кравецьких прийомів і фактично виконував норму до обіду (насправді ж Зорян розтягував роботу — говорив, гуляв, — щоб норму не збільшили, і все ж майже завжди звільнявся від «рукавиць» за дві години до закінчення робочого дня).

Здається, 16 квітня 1975 року я став свідком першої акції протесту в зоні: одноденного страйку. Організував її Гуннар Роде, постачений на 15 років лотиський націоналіст. Серед викладених Гуннаром вимог було: «перегляд непосильних норм». Чесно кажучи, норми не такі вже і були непосильні, адже навіть я, коли навчився шити, виконував норму за дві години до кінця робочого дня. А це, звичайно, тому, що я і всі решта зеків працювали по-радянському: тобто виготовляли такі рукавиці, які можна було постачати лише до інших таборів... Правда, пізніше начальство зробило спробу продавати їх і в магазині (здається, в єдиному магазині, у Костромі), та прийшло скільки образливих листів навіть від звичних до всіякого товару радянських покупців, що експеримент швиденько припинили, і по-давньому пішли рукавиці до інших управлінь МВС... Та так виготовляли рукавиці лише ми, прості радянські люди з корінних радянських областей, а Гуннар Роде, Фріціс Клява й інші прибалти зовсім не вміли працювати по-радянському, вони шили високоякісні рукавиці — «хоч на виставку в Монреаль», як жартував бригадир Прикмета. І не встигали давати належну норму: Роде, наприклад, сидів за машиною, як проклятий, від першої хвилини до кінця праці і виконував лише сімдесят відсотків, а Клява просився у Зіненка приходити до цеху на годину раніше й ще увечорі прихоплював годинку, щоб дати раду з «непосильною нормою». Що поробиш, радянську владу в Прибалтиці встановили на 33 р. пізніше, ніж у Росії, там ще не навчилися працювати по-таборовому! Ну, після страйку до нас у цех прийшла комісія для «перевірки норм», звичайно, з метою довести, що норми правильні. За мною, для прикладу, вона й не думала слідкувати, моя невправність була помітна здалеку, але саме з Зоряна вони очей не спускали. Він же намагався зі всіх сил не підвести товаришів і працював цього разу ще повільніше — «тягнув гуму». Видно, не дуже то виходило, бо коли нас зібрали для оголошення наслідків роботи комісії й Зорян наважився щось там «вякнути», що він «не

згоден», обурена дама з адміністрації висловила: «А ви, молодий чоловіче, краще помовчали б! За нашими розрахунками та вимірами, ви вільно могли б давати три норми на день!» Зорян засоромлено замовк: вона, звичайно, правду сказала.

Рукавиці ж, одначе, у нього виходили не гірші, ніж у самого Гуннара. Коли я одного разу запитав його, нащо він так старається на каторзі, почув відповідь:

— Бабуся повчала. Вона завжди говорила: якщо ми будемо погано працювати на чужих, потім будемо зле працювати для себе. Робити треба завжди на совість.

Зорянові я зобов'язаний багато чим, зокрема й тим, що уникнув карцерів на початку строку, коли морально ще не був до них підготований. Опинившись в зоні, я зовсім не вмів шити: до сорока років не те що на кравецькій машинці не працював, а взагалі з жадним механізмом, окрім друкарської машинки, справи не мав. Навчитися шити як професійний кравець — це видавалося мені недосяжною мрією. Але й не виконати норму (а виконував я відсотків на 30-40) — означало регулярно потрапляти до ШІЗО. Раптом одного разу я зрозумів, що саме треба зробити: нахабно залишив своє «історичне робоче місце», зручне для наглядців та стукачів, і пересів за машинку, яка звільнилася поряд з Зоряном. Почав він мене вчити: показував кожний рух, пояснював зміст кожного продуманого способу, а мене інакше не можна було навчити, як тільки пояснивши зміст того, що роблю. Багато хто вчив простим демонструванням, і нічого не допомагало: я дивився, запам'ятував, потім сідав до своєї машини — і нічого не виходило. Три дні витратив цей хлопчик для мене, три дні, виконуючи норму, він паралельно вчив сусіда, і з того часу я почав жити на зоні спокійно. Треба побувати у радянському таборі, щоб зрозуміти, як це багато: навчитися легко виконувати норму! І цим я зобов'язаний Зорянові.

Коли Зіненко дістав наказ від ГБ посадити мене до ШІЗО (напередодні сьомого листопада; що замислили тоді гебісти — не знаю), капітан вигадав тоді хитрий хід: раптом змінив продукцію для цеху. Тепер ми шили, замість «рукавиць з одним пальцем», новий виріб: «п'ятипальцеву рукавичку». Природно, що майже весь

цех не виконав норми, і Зіненко відібрав усіх, кого повинен був відправити до ШІЗО для посадки в карцер за невиконання норми, включаючи й мене грішного. Але згадую про це я ось для чого: у цеху лише дві людини норму все ж виконали: один з них працював на волі кравцем, а другим виявився Зорян. Так він умів робити все, що доводилося йому робити...

Раз на тиждень до нас у зону приходили працівники МВС проводити політінформації. Щоб не помирати з нудьги, ми розважалися, ставлячи питання.

Ось проводить політінформацію інженер з другого цеху, лисий чоловічок. Тема навчання: «Демократія й соціалізм нероздільні». Центральна ідея доповідача традиційна для всієї радянської ідеології та пропаганди: оскільки демократія є владою народу, згідно з точним етимологічним визначенням цього терміну, і тому що соціалізм полягає в ліквідації у суспільстві всіх антинародних клас та елементів або в кожному випадку усунення їх від влади, отже, за соціалізму кожна форма влади природно також демократична, просто хоча б тому, що жадних інших елементів для управління суспільством, окрім народу, за соціалізму не існує. Так би мовити, демократія при соціалізмі є єдиною можливою формою влади...

Попадюк підносить руку. Його привітне обличчя не викликає підозрінь ні у лектора, ні у начальника зони, що величю «присутній». Обоє навіть задоволені «активністю» слухача.

— Будь ласка, Попадюк.

— Якщо я правильно зрозумів, то за соціалізму демократія обов'язкова?

— Вірно.

— І в сучасному Китаї знищена приватна власність на засоби виробництва. Виходить, там соціалістичний устрій. Чи можу я вважати, що там встановилася справжня демократія і Мао дзе Дун її очолює?

Лектор замислився:

— Я відповім Вам наступного разу...

Він більше ніколи не з'являвся у нашій зоні, і взагалі політичні навчання відновилися лише через три тижні. Тема

чергової бесіди: «Холера та її профілактика». Напевно, Зіненко вирішив, що тільки такі такі теми безпечні в присутності Попадюка.

...Між двома політнавчаннями Зорян встиг відбутися два тижні у карцері.

Після політінформації, яку проводив офіцер з дивним прізвищем Кішка, ми з Зоряном вийшли на ганок бараку. Кішка служив не у нас, а в сусідній зоні, тому прийшов читати лекцію не у звичайний час після праці, а коли йому було вигідніше — в обідню перерву. Потім нас завели назад з'їдальні на робочу зону, але норма була майже виконана, і ми присіли на східцях ганку.

Лекція Кішки називалася: «Дії партизанів під час Великої Вітчизняної війни». Між іншим він згадав, що серед партизан було багато дівчат, які розповсюджували листівки серед населення.

— І у нас також летючки розповсюджували дівчата, — раптом замріяно потягуючись, промовив Зорян. — Ох Мишко, якби Ви лише знали, як це гарно — встати рано-рано вранці, до світанку і йти розповсюджувати летючки...

Так у нас розпочалася єдина, здається, розмова про його «справу».

— Я виростав простим комсомольцем, — розповідав він. — Батька у родині не було, мати працювала у Львівському університеті, а мене виховувала бабуся у Самборі. Звичайно, і мама, і бабуся багато знали, але вдома помовчували. Я був навіть секретарем комітету комсомолу в школі. Та одного разу в нас у Самборі була повінь, річка розмила береги й з-під піску з'явилися людські скелети й черепи. Весь берег був засіяний кістками. Ми, школярі, почали запитувати учителів, а нам відповідали: «Вам покищо рано знати про це». Та ми ж, звичайно, дізналися: у деяких батьків не вистачало сили промовчати. У сороковому році, коли прийшли більшовики, вони розстріляли у нашому маленькому Самборі більше ста осіб — весь цвіт інтелігенції... Там, по берегу, блукав якийсь зведений з розуму старий — шукав череп розстріляного сина-гімназиста. З того в мене все й розпочалося...

Закінчивши школу, Зорян вступив до Львівського університету на філологічний і створив серед студентів та учнів старших клас середніх шкіл підпільну групу, яку юнаки назвали «Український національно-визвольний фронт». На початку сімдесятих років вони

випустили дві лютючки, кожна накладом на кілька сот екземплярів, і розповсюдили їх не тільки у Львові, але й в інших містах Західної України. Одна — проти окупації Чехо-Словаччини, друга — протест проти заборони святкування у Львівській області ювілею національного поета Шевченка.

— А чи ви знали, Зорянчику, що у Леніна є стаття-протест проти заборони святкувати Шевченківський ювілей у царській Росії?

— Ой, звичайно... Ми взяли цитату з неї як епіграф для нашої лютючки.

— А чому — проти введення військ до Чехо-Словаччини? Адже вже скільки часу минуло?

— Я про Чехо-Словаччину завжди пам'ятаю. Було дві країни, яким я дуже співчував, завжди уболівав за них, коли їх знищували... Одна — Бенґалія під час пакістанського терору, а друга — Чехо-Словаччина.

— Нікого не впіймали з лютючками?

— Ні. Вони знайшли листівки в інших містах й вирішили, що там їх і робили, а до Львова тільки привезли: — шукали в інших містах. Ми ж ще встигли перше число журналу зробити. Назвали його «Прогрес».

— Слухай, а як же ж з ювілеєм Шевченка, — це вже, по-моєму, взагалі за всілякі межі виходило!

— Секретар обкому, який заборонив ювілей, після нашої лютючки був звільнений, — у голосі Зоряна не вчувалося жадного задоволення — а я дістав дванадцять років.

Того вечора він показав мені свій вирок. Я вже знав усі випадки, окрім одного: «у справі» фігурував хрест, який члени УНОФа два рази споруджували над братською могилою, де поховали одні кістки, що їх вимила річка з самбірського берега. Хрест споруджувався двічі, й двічі знімала його влада, тому що на ньому було зроблено «антирадянський напис» Який саме — у справі ні слова.

— Що ж ви там написали, Зорянчику?

— «Жертвам терору».

У розділі про Квецька я згадував, що Зорян і, певно, його група були непохитними прихильниками «референдуму» у визначенні майбутньої долі України. Я йому поставив те ж питання, що й Дмитрові:

— Як ти гадаєш, у такому референдумі ви дістанете більшість?

— Якщо нам дадуть бодай місяць для вільної агітації серед

народу, я не сумніваюсь у переважній більшості за незалежність.

(Ні він, ні я й не подумали в той час про іншу проблему: хто саме буде рахувати ті голоси. Коли ж маєш справу з комуністами, то це, — згідно з «вченням товариша Сталіна» — найважливіша проблема з усіх.)

Нас слухав інший гарячий прихильник референдуму вірменин Паруйр Айрікян, секретар Національної об'єднаної партії Вірменії. Подумавши секунду, він підсумував розмову:

— Нам, вірменам, вистачить і двох тижнів.

Особливий чар Зоряна полягав у тому, що, будучи зеком юним, він не втратив прикметних його вікові пустотливості, захоплення, любови до гри. Кожного дня він вигадував якісь нові жарти над Петею Ломакіним: конструював складні пастки, які вивертали на голову стукача бляшанки з водою, коли той проходив цехом, а Зорян — здавалося, весь поринув у шиття рукавиць... Одного разу на смерть перелякав бридкого наглядача Чекмарьова, який надумався причепитися до Попадюка, забувши, що в нього у руках сокира, якою той рубав дрова: Попадюк раптом оголосив що мент замахувався на його життя, й насолоджувався переляком звичайно нахабного наглядача. Словом, якісь жарти, забави він вигадував у зоні постійно, і, здається, це найбільше злостило товстозадого Зіненка: така несерйозність у ставленні до такого жажливого закладу, як табір суворого режиму, й до самого режиму.

Як один з «жартів» Зоряна запам'яталася розповідь про обшук у нього:

— Приніс я додому повний портфель нелегальної літератури. Мама, як дізналася, почала сваритися: що ти робиш хіба можна таке з собою? А я чогось зморений був, не було сили виносити. Думаю, посплю, відпочину й винесу геть. Тільки раздягнувся, ліг, раптом дзвінок. Чую — гебісти з обшуком. А портфель біля ліжка стоїть. Почав одягатися, а до кімнати входить дівчина-понята, потім інша, також свідок. Побачили що я в ліжку, поставили свої портфелі біля стола й відвернулися. Я ногою — раз, і відкинув свій портфель до їхніх. Він відкотився і став поряд. Вони повернулися, дивляться: я на місці, одягаюся. Тут зайшли гебісти — вони за мамою та бабусею до того часу слідкували, поставили свої портфелі поряд з моїм і

подали ордери на обшук. І почали шукати... Раптом один з них звернув увагу на мій портфель і став жартувати: «А це хто притягнув з собою такий старезний та брудний портфель?» Всі мовчать, поглядаючи одне на одного, хто признається... Ніхто не признався. Ну, нічого, каже, будемо йти, однак побачимо, хто його забере. Нарешті закінчили трус — нічого не знайшли. Виходять — а той все жартує: «Ну, тепер я побачу, кому належить той брудний портфель». Кожен забирає свою течку, а моя, звичайно ж, так і залишилася на місці. У дверях він зідхає: «Так і не дізнався чия то течка». І вийшов. Як у казці.

Зорянова пустотливість полягала не лише у здатності здогадатися й відкинути ногою свій портфель, але й у тому, що він, опинившись під слідством, після арешту, розповів гебістам, як вони випустили свою вірну здобич. Зовсім не розуміючи, до якої люті доводить цих професіоналів обшуку, він насміхався з їхньої службової неспроможности. «Вони так сердилися», — з задоволенням згадував він. І ще б! Гадаю, своїм максимальним строком за сімдесяткою, — такий самий, як і в Сверстюка, Пронюка, Світличного, і більшим, ніж у Чорновола та Стуса, юний Зорян зобов'язаний саме цьому, цілком непотрібному визнанню в час слідства. Але тоді він не дістав би задоволення спостерігати розлючені морди гебістів!

Разуче Попадюкове панування над собою іноді приголомшувало мене: я ніяк не міг зрозуміти, що це: легковажність молодости, коли дитина просто ще не розуміє обсягу втрат та страждань, чи переважаюча все, що я знав до цього часу у житті, стійкість. На початку нашого знайомства він показав мені фотокартку дівчини, яка, видно, була його подругою на волі. Вона не писала йому, та скоро він дістав листа, з якого можна було зрозуміти, що вона налякана всім, що сталося у Львові, докраю і відтягла своє минуле з мукою, але твердо. Зорян жадним звуком не висловив свого страждання, і я тоді ж вирішив, що, мабуть, він насправді ставився до неї байдуже. І тільки набагато пізніше, коли він показав свій вирок, я засумнівався: у довгому переліку свідків, тобто учасників організації, які залишилися на волі, він показав одне прізвище й тихо сказав:

— Це вона.

Та сама дівчина. Значить, він не забув, думав про неї весь час? Але це — єдиний випадок, коли він згадав про подругу.

Зате він незвично сильно був прив'язаний до матері. «Це мій перший друг. Замість мами у мене була бабуся, а найкращим другом — мама. Я дуже схожий на неї». Недарма його обличчя здавалося мені дівочим...

Гебісти побоювалися їх побачень: при мені вони відмовили Зорянові у черговому побаченні з матір'ю. Це було в них удруге підряд; ця відмова означала, що вони тепер не зустрінуться три роки (побачення належало давати раз на рік).

— Отримав від неї листа, — розповідав Зорян. — З університету її вигнали і нікуди на працю не беруть. Тепер вона влаштувалася регістраторшою в поліклініці. Платять зовсім мало, але бодай якась платня є...

Чому гебісти так боялися їх побачень? По-моєму, у тому році Зорян замислив організувати на волі чергову акцію. Це була єдина людина на сімнадцятій зоні, яка намагалася керувати підпільним рухом, навіть будучи за мордовським дротом, а справа, яку замислив, дійсно могла стати цікавою. Зорян хотів розробити соціологічні принципи анкетування населення, щоб виявити можливе ставлення до майбутнього референдуму про незалежність України. Залишені на волі члени організації повинні були розповсюдити анкети між представниками населення та оцінити справжні настрої українського народу. Певно, гебісти підозрівали, що Зорян скористається побаченням, щоб передати на волю інструкції для такого опиту, а ризикувати не хотіли.

У них були причини побоюватися конспірації Попадюка. Його УНОФ діяв кілька років, гебістам пощастило за ці роки перехопити немало записок, якими обмінювалися члени організації, але жадну з них не могли розшифрувати. Лінгвістичні здібності студента виявилися набагато сильнішими за можливості дешифрувальних машин.

— Як же вас провалили?

— Підіслали одного студента. Він у Сумах був виключений з інституту за національну справу, видно, злякався, його й завербували. А потім перевели до нас. Ну, ми зраділи, що нарешті з'явилася людина бодай з якимось досвідом, притягнули його до справи... Вони дізналися, хто належить до організації, почали тягати хлопців до ГБ. Хлопці злякалися, багато зайвого розповіли...

Ні півноти засудження тих, хто злякався, хто вигородив себе на слідстві. А «нас же осіб п'ятдесят викликали до ГБ, і кожний міг із свідка стати підсудним. Ні в кого не було більшої провини, ніж у іншого, все робили разом. Але вони вибрали нас з Яромиром».

Комітет ГБ вибрав не за мірою провини, а за ступенем, як вони висловлюються у своїй конторі, — «соціальної небезпеки». І з того погляду вони, напевно, не помилилися, — найбільш конспіративно-го, здібного і незламного з юних українців вони відокремили від товаришів на дванадцять років таборів і заслань.

Було йому тоді двадцять літ.

Товариство молодих заків фантазує, хто що робитиме після перемоги і знесення радянської влади.

— Ти, Паруйре, станеш вірменським президентом, — жартую я.

— Горе моєму народові, коли у нього не знайдеться кращого за мене президента, — регоче юний красень Айркіян. — Ну, а коли серйозно, то якщо у незалежній Вірменії мені захочуть віддячити за мою боротьбу і запитують, що я хочу, — я захочу стати полковником танкових військ!

Господи, які вони ще діти, ці грізні для радянського режиму борці!

— А я після перемоги облишу політику, — мріє Попадюк. — Я все це облишу й поїду мандрувати. Ні, не поїду, а піду. Так хочеться землю побачити...

У зоні показали два документальних фільми: один про Ляйпцігський процес 1934 року над «підпалювачами Райхстагу», другий — про студентські бунти 1968 року в Європі. Хороші фільми. Радянські глядачі чи не вперше побачили, що, окрім Георгія Димитрова, на процесі у Німеччині судили двох болгар — Попова й Танєва, подивилися на зображення Маркузе, Кон-Бендіта, Руді Дучке...

Виходячи з клубу-їдальні, молоді зеки обговорюють фільми.

— Мішо, а чому ми ніколи не чули про Попова й Танєва? — питав

Зорян. — Адже в школі вивчали Ляйпцігський процес і в університеті, та ніхто з викладачів не сказав, що на суді було ще два болгарини.

— Їх посадили у тридцять восьмому: здається, у нашій зоні й відбували строки, — іронізує я.

— Від гестапо вони відбилися, — нічну темряву ріже голос Валери Граура, румунського націоналіста, — але від кафе не вийшло, братушки-комуністушки...

— Яка з студентів сила! — мріє Зорян вголос. — Якби їх спрямувати, щоб вони викрали якогось радянського бонзу, його можна було б вимінати на українських політв'язнів!

Чесно кажучи, мене опановує жах: напевно, вірус терору й викрадення закладників справді заразив ціле покоління, коли навіть такий чистий хлопчик, як Зорян, говорить про це, як про щось нормальне.

— Невже ти не розумієш, що коли когось з них викрасти, то ті не випустять за нього навіть нормального кримінальника!

— Навіть за Брежнева?

— Зоряне, коли когось з них викрадують, це значить, що раптом відкривається нова вакансія, і чим вища вакансія, тим менше шансів що його співпрацівники будуть витягувати боса з закладників ..

— Якщо вже брати, так родичів Андропова чи Брежнева, — розсудливо радить Зорянові Граур. — Посад рідня не займає, а за дочку чи сина можуть когось випустити. Хоча ледве...

— Які жахливі люди! — дивується Зорян. По-моєму, не без дози розчарування: така прекрасна ідея виявилася миляною бульбашкою...

Восени, здається, в жовтні 1975 року, до зони приїхали «гості»: так звані представники громадськості. Цього разу інтелігенцію представляв надиво балакучий молодий чоловік з московського інституту світової економіки та міжнародних відносин, якийсь Владімір Бабак, а супроводив його представник «робітників», в якому неважко було відгадати оперативника. Бабак прочитав у клубі лекцію про зовнішню політику СРСР — загалом непогано, тобто з масою пліток і пересудів, здобування яких, поряд з переписом статистичних даних, і складає головну працю всіх цих міжнародних науково-дослідних інститутів. «Блискітки», щось на

зразок скарг євреїв на Мойсея: «Чому ти сорок років водив нас пустелями й не включив у Землю Обітовану бодай трохи нафтових полів» і т. п. Потім він відійшов до штабу, а Зіненко почав викликати зеків для розмов.

Зорян так переповідав початок спасених розмов з інтелегентним експертом з ГБ:

— Сидить він у центрі, поруч «робітник», а по боках Зіненко та наш гебіст. Розкажіть, просить, у чому суть ваших поглядів і претенсій до радянської влади. Я його питаю: ви марксист? Так, — відповідає. Тоді ви повинні визнати, що чим більше буде на землі націй, тим різноманітнішим буде її вид, тим краще для людства... Він замислився... Тоді я питаю: як ви гадаєте, людство виграло від того, що нарешті відкрило для себе Африку? Відразу відповів: звичайно. А Бангладеш? Також. Ну так от, *ми*, українці, хочемо того ж самого: знайти своє обличчя й відкрити себе для людства. Ви, наші противники, бажаєте одноманітності — єдиної філософії для світу, єдиного суспільного ладу, єдиного змісту культури, єдиного лику землі. Ми — хочемо різноманітності. Ми віримо, що справжня культура пов'язана з єдністю *різного*, і наш обов'язок — стати собою й несхожими на інших — борг перед всім людством. Ми бажаємо бути собою, а нам заважають. — Хто вам заважає? Я почав йому перечисляти факти. Він слухає та говорить лиш одне: цього не може бути, ви помиляєтеся. Я відповідаю: як я можу помилятися, як я це не з чийсь слів говорю, це було в моєму рідному місті, я бачив це власними очима...

Через два чи три дні після від'їзду «представника громадськості» Бабака по обіді раптом Зоряна викликали в штаб. Закінчилася обідня перерва, нас знову відвели через варту на воротах у промзону, а Зорян все ще не повертався до цеху. Раптом між рядами пролетів Гітя Ломакін, всезнаючий стукачик:

— Зоряна судять у штабі,

Комедія «суду» у таборі влаштовується на те, щоб замінити кару, визначену звичайним судом, на суворішу — звичайно для заміни «режиму». Увечері ми дізналися, що таборовий суд замінив Попадюку три роки табору на три роки Владімірської закритої тюрми.

— Може, йому там буде краще, — раптом мовив ветеран зони Петро Сартаков, — хоч у тюрмі режим гірший, зате там такого негідника, як Зіненко, немає, — другого такого не знайти. А Зорян,

бачите, як побивається, що така сволота у його земляках числиться...

Через два дні його етапували до в'язниці (ці два дні він відбув у камері на варті, окремо від товаришів). З варті не можна вийти, не пройшовши двох метрів до воріт по території зони.

Ранком етапного дня політзеки не пішли в цех. Даремно погрожували наглядачі, записували у рапорти, намагались відпихати. Ми стояли і чекали Зоряна, щоб попрощатися.

Він вийшов, залунали вигуки:

— До побачення, Зоряне! Чекай нас слідом!

Попадюк обернувся, підняв руку й показав два пальці, розсунуті у форму латинського «V». Традиційний знак Опору: «Віктуар», по-французькому — Перемога.

І пішов етапом у «критку».

З листа до мене Надії Світличної влітку 1980 року:

«... про Зоряна Попадюка. Чи відомо Вам про його серйозну хворобу? З його листів я знаю, що по прибутті на заслання у червні вісімдесятого року (до того самого стусовського Матросова в Якутії) у нього виявилось запалення легенів, а невдовзі в лікарні селища Дебіно замінили діагнозу на туберкульозу. На початку жовтня його вдало оперували: вирізали два сегменти з правої легені. Почував себе чудово, і профілактичне лікування, розраховане на декілька місяців, його не тривожило. Та останнього часу почали доходити дуже тривожні чутки про його становище, і я побоююся, що це не перебільшення. Передають дослівно, що він помирає...»

Остання вістка з бюлетеня «Вести из СССР»: стан його здоров'я, напевно, здався таким тривожним для влади, що вони пішли на виключний захід змінили місце заслання Попадюкові. З Якутії його перевезли до Казахстану. Як його, хворого, етапували за три тисячі кілометрів?

І все ж він дуже молодий, і в його молодості — наша надія на зустріч.

(Вже після здачі рукопису до складання прийшла нова звістка про Зоряна Попадюка: на весні 1983 року його заарештували на засланні й засудили до 15 років ув'язнення й заслання як «антирадянщика-рецидивіста». Загальний термін його *безперервного* ув'язнення разом складатиме 25 років. — *Ред.*)

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100
101
102
103
104
105
106
107
108
109
110
111
112
113
114
115
116
117
118
119
120
121
122
123
124
125
126
127
128
129
130
131
132
133
134
135
136
137
138
139
140
141
142
143
144
145
146
147
148
149
150
151
152
153
154
155
156
157
158
159
160
161
162
163
164
165
166
167
168
169
170
171
172
173
174
175
176
177
178
179
180
181
182
183
184
185
186
187
188
189
190
191
192
193
194
195
196
197
198
199
200
201
202
203
204
205
206
207
208
209
210
211
212
213
214
215
216
217
218
219
220
221
222
223
224
225
226
227
228
229
230
231
232
233
234
235
236
237
238
239
240
241
242
243
244
245
246
247
248
249
250
251
252
253
254
255
256
257
258
259
260
261
262
263
264
265
266
267
268
269
270
271
272
273
274
275
276
277
278
279
280
281
282
283
284
285
286
287
288
289
290
291
292
293
294
295
296
297
298
299
300
301
302
303
304
305
306
307
308
309
310
311
312
313
314
315
316
317
318
319
320
321
322
323
324
325
326
327
328
329
330
331
332
333
334
335
336
337
338
339
340
341
342
343
344
345
346
347
348
349
350
351
352
353
354
355
356
357
358
359
360
361
362
363
364
365
366
367
368
369
370
371
372
373
374
375
376
377
378
379
380
381
382
383
384
385
386
387
388
389
390
391
392
393
394
395
396
397
398
399
400
401
402
403
404
405
406
407
408
409
410
411
412
413
414
415
416
417
418
419
420
421
422
423
424
425
426
427
428
429
430
431
432
433
434
435
436
437
438
439
440
441
442
443
444
445
446
447
448
449
450
451
452
453
454
455
456
457
458
459
460
461
462
463
464
465
466
467
468
469
470
471
472
473
474
475
476
477
478
479
480
481
482
483
484
485
486
487
488
489
490
491
492
493
494
495
496
497
498
499
500
501
502
503
504
505
506
507
508
509
510
511
512
513
514
515
516
517
518
519
520
521
522
523
524
525
526
527
528
529
530
531
532
533
534
535
536
537
538
539
540
541
542
543
544
545
546
547
548
549
550
551
552
553
554
555
556
557
558
559
560
561
562
563
564
565
566
567
568
569
570
571
572
573
574
575
576
577
578
579
580
581
582
583
584
585
586
587
588
589
590
591
592
593
594
595
596
597
598
599
600
601
602
603
604
605
606
607
608
609
610
611
612
613
614
615
616
617
618
619
620
621
622
623
624
625
626
627
628
629
630
631
632
633
634
635
636
637
638
639
640
641
642
643
644
645
646
647
648
649
650
651
652
653
654
655
656
657
658
659
660
661
662
663
664
665
666
667
668
669
670
671
672
673
674
675
676
677
678
679
680
681
682
683
684
685
686
687
688
689
690
691
692
693
694
695
696
697
698
699
700
701
702
703
704
705
706
707
708
709
710
711
712
713
714
715
716
717
718
719
720
721
722
723
724
725
726
727
728
729
730
731
732
733
734
735
736
737
738
739
740
741
742
743
744
745
746
747
748
749
750
751
752
753
754
755
756
757
758
759
760
761
762
763
764
765
766
767
768
769
770
771
772
773
774
775
776
777
778
779
780
781
782
783
784
785
786
787
788
789
790
791
792
793
794
795
796
797
798
799
800
801
802
803
804
805
806
807
808
809
810
811
812
813
814
815
816
817
818
819
820
821
822
823
824
825
826
827
828
829
830
831
832
833
834
835
836
837
838
839
840
841
842
843
844
845
846
847
848
849
850
851
852
853
854
855
856
857
858
859
860
861
862
863
864
865
866
867
868
869
870
871
872
873
874
875
876
877
878
879
880
881
882
883
884
885
886
887
888
889
890
891
892
893
894
895
896
897
898
899
900
901
902
903
904
905
906
907
908
909
910
911
912
913
914
915
916
917
918
919
920
921
922
923
924
925
926
927
928
929
930
931
932
933
934
935
936
937
938
939
940
941
942
943
944
945
946
947
948
949
950
951
952
953
954
955
956
957
958
959
960
961
962
963
964
965
966
967
968
969
970
971
972
973
974
975
976
977
978
979
980
981
982
983
984
985
986
987
988
989
990
991
992
993
994
995
996
997
998
999
1000

ВАСИЛЬ ОВСІЄНКО — МУЧЕНИК ГУЛАГу

Через кілька годин після етапування Попадюка, десь перед обідом, на зону привезли нового зека — Василя Овсієнка. Я побачив хлопця з тонкими рисами обличчя, чорноокого й тонковусого, у їдальні, підійшов познайомитися й дізнався, що його раптово перевели до нас з дев'ятнадцятої зони.

— Чому?

— Звідки ж я знаю? Гадаю, що через «представника громадськості», що розмовляв зі мною у зоні.

— Через Бабака? Через нього й Зоряна у критку повезли. А у вас що з ним вийшло?

— Він запитав, чи нема у мене якихось прохань. Я відповів, що немає, але якщо він хоче комусь допомогти, то допомога потрібна Ірині Калинець, вона сорок днів тримала голодівку. А той, другий, який наче б робітник, сказав: якщо вона голодує скільки часу, значить їй це подобається. Я йому відповідаю, як ви можете таке говорити? Так сказати може тільки фашист! Ну, от мене й відправили сюди...

Етапом до «штрафного табору» начальство не обмежилось, караючи Овсієнка: скоро його відправили назад до дев'ятнадцятої зони, але на п'ятнадцять діб — до ШІЗО. Він пережив їх досить важко: Василь страждав «таборовою хворобою» — гемороєм, а з такою хворобою важко сидіти в карцері. Та повернувся спокійний, насмішкуватий, іронічний не стільки з власної слабости, як з начальственої сили.

До мене він чомусь прихилився, може, тому, що й мені він став дорогий своєю сором'язливою гордістю, делікатністю і — як би це сказати — старомодною ввічливістю. Це була та ввічливість дев'ятнадцятого століття, про яку ми читали лише в книжках. Наприклад, Василь завжди називав мене лише на «Ви», хоча я й просив його перейти на дружнє «ти» і сам звертався до нього на

«ти»: «Ти не ображаєшся, Василю? Мені трудно називати тебе на „ви”. Так я лише чужих людей називаю».

— «Що ви? Ви ж старший...»

Був він романтиком і з зачудованням приглядався до реалізму життя: «Чув з радіо: старший спеціаліст у якомусь там тресті чи де, відомий інженер Василь Долішній. А тут дивлюся, ось цей самий інженер січку поїдає за сусіднім столом. Навіть не віриться!»

Свою «справу» розповів він мені, пам'ятаю, на шевченківський ювілей: українці святкували його у зоні чаєм з печивом, а потім Василь повів мене на коло і майже годину читав напам'ять вірші Кобзаря. Закінчивши цю святкову церемонію, став говорити про себе:

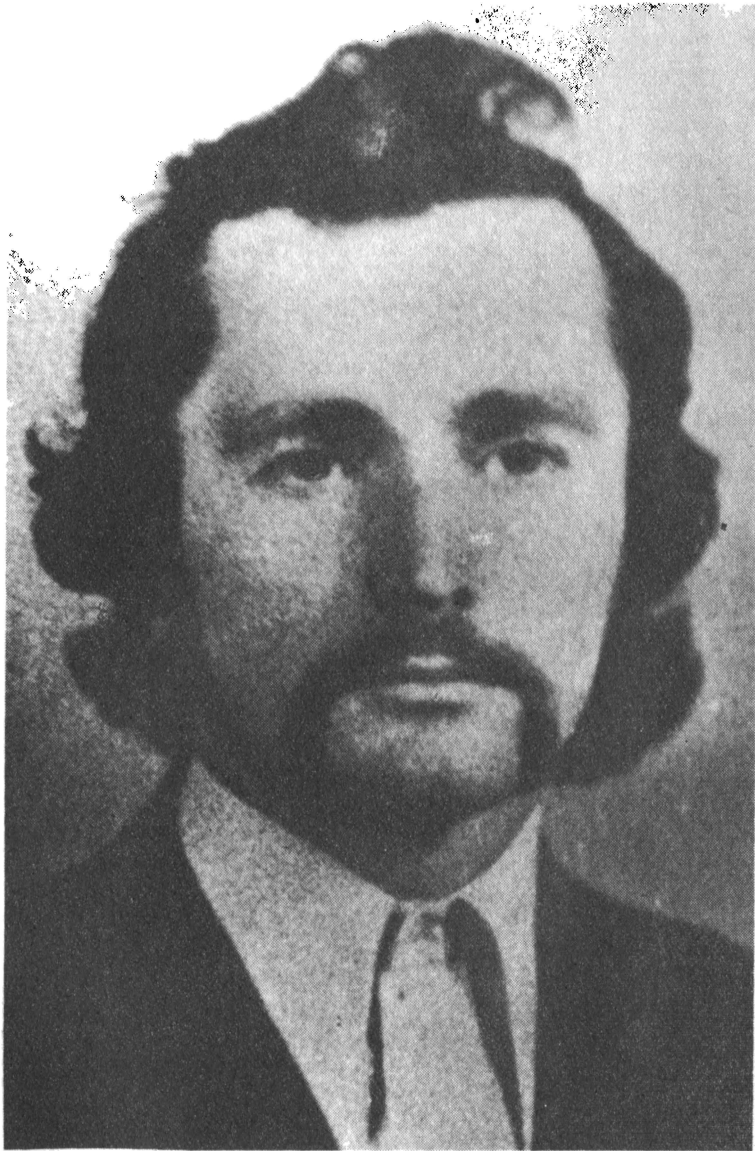
— Я виріс у селі на Житомирщині. Закінчив там школу, поїхав до Києва і вступив в університет, на філфак. У селі, звичайно, всі розмовляли українською мовою, а у нашій, як її називають, столиці, зі мною ніхто не хоче спілкуватися нашою мовою. Шофер таксі, наприклад, «не розуміє»: — «Треба говорити по-російськи. Це міська мова!» У магазин заходжу, запитую сірники. Не розуміють. «Ах, спічкі! Так і говоріли би по-человеческі...» В університеті розмовляю по-українському, на мене дивляться, як на сільського тухтія. Лекції в київському університеті «по-руські», практика також, семінари — те саме...

— Василю, але ж освіта по-російськи дає багато переваг — є можливість працювати в усіх кінцях СРСР, а не тільки на Україні...

— Ну, звичайно ж! — Він схвильовано роздуває ніздрі. — А коли у Москві ввели б обов'язкове викладання лише англійською мовою — це також дало б масу переваг майбутнім спеціалістам. Запропонуйте це росіянам, а ми на них помилуємося!

— Василю, я мав на увазі інше. Чи йдеться тут про московське насильство, чи просто про турботу за майбутнє молодих спеціалістів. Так, волею Москви, ніяк не інакше, у Києві видаються газети та журнали українською мовою... У мене просто в пам'яті московська директива про культуру, «національну за формою й соціалістичну за змістом». Заради свого імперіального змісту Москва таки досягає місцевої мовної форми, це правда. Але ж не Брежнев примушує українця-шофера чи українку-продавщицю у магазині розмовляти з тобою по-російськи. І не Щербицький примушує записувати дітей лише до російських шкіл. Навпаки, наскільки мені відомо, від твоїх же земляків у зоні, самі батьки-

українці хочуть того, а влада перешкоджає»: російських шкіл іноді не вистачає.

— Та саме ж це і жахливе! — вибухає Василь. — Ми втратили своє обличчя, повагу до себе як народу, ми самі намагаємося розмовляти чужою мовою, це обіцяє переваги, а для чого нам тут рідна мова? Сільська...

Й от у таких обставинах проходило його духовне дозрівання в університеті. Поступово він зійшовся з одним викладачем, філософом Василем Лісовим (той, здається, на курсі Овсієнка викладав логіку). Лісовий познайомив талановитого студента з українським «самвидавом» — з прочитаного в той час Овсієнко згадував книгу Дзюби та твори історика Брайчевського про добу Хмельниччини, що справили на нього велике враження.

Злам наступив у сімдесят другому році, коли 12-13 січня було заарештовано визнаних лідерів українських націонал-демократів.

— Лісовий ходив, наче хворий, — продовжував розповідь Овсієнко. — Він говорив, що Київ для нього опустів, що жити в цьому місті тепер, коли у ньому не стало друзів, неможливо. Спочатку він разом з Пронюком вирішив відновити «Український вісник», підготували матеріяли... Я допомагав їм.

Як я зрозумів з його слів, допомога Василя полягала у технічному зв'язку між редактором відновленого «Вісника» (аналога російської «Хроніки текущих событий», але на чисто українськоматеріялі) та друкаркою, яка переписувала матеріяли перед розмноженням.

— ...потім Лісовий сказав, що далі так жити не може. Він написав лист-протест проти арешту Чорновола, Стуса, Світличного, Сверстюка та інших на адресу Президії Верховної Ради України, відправив його поштою і через кілька годин після того був заарештований...

Василь захоплювався своїм колишнім учителем і напарником Лісовим та беззвідмовно сприймав усі його діяння. Але, правду кажучи, я розсердився на Лісового: коли вже ти устрів у конспіративну справу, яка тільки розпочинається, стає на ноги, та ще й така важлива, як видання «Вісника», то чи можна давати волю своєму настроєві й писати відкриті дисидентські документи, негайно підставляючи себе під можливий арешт!

— ... заарештували Лісового, я зстиг попередити про це Пронюка, та скоро схопили й його. Мене на початку не помітили. Я закінчив університет, поки йшло слідство у їх справі, спробував

навіть поступити в аспірантуру, але після наших арештів це було безнадійне, та й прийняли у тому році якогось «блатного». Призначили мене вчителем української літератури до сільської школи. Почав я викладати. Найстрашніший час у моєму житті... Ні слідство, ні табір і наполовину не стали такими жахливими, як перші місяці мого вчителювання...

(Я пам'ятав, як важко давалися мені перші місяці праці у п'ятдесят п'ятому році, коли так само, як Василь два десятиріччя пізніше, я розпочинав учительське життя на селі; неможливо жахливе навантаження — перші місяці праці молодого вчителя! Як додати до того слідство у справі його вчителя й вищого авторитету, очікування власного арешту, плюс те, про що Овсієнко ніколи не розповідав, але можна з деяких натяків зрозуміти: поразка в коханні — його стан окреслювався однозначно.)

— ... Коли ж вони прийшли за мною, це здалося мені полегшенням. Слідство у справі Пронюка й Лісового вже закінчилося. Через те, що мене до них причепили, затагнули ще на декілька місяців...

— А як дійшли до тебе?

— Лісовий проговорився на допиті. Вже справа була близька до закриття, він випадково втратив пильність і при якійсь розмові зі слідчим назвав машиністку на ім'я: «Друкарка Рая». Далі вже була справа техніки — знайти її, а через неї й мене. Вона друкувала матеріали за гроші, як підрібток, притягувати її не стали, ну, а мене заарештували й знайшли мої щоденникові записки. А там... Взагалі, я там писав, що хочу заповідати собі смерть. Справді у мене на селі були такі настрої. Вони почали мене шантажувати: якщо не визнаєш себе винним, то ми на основі твоїх записів оголосимо тебе психічно хворим і до кінця днів просидиш у дурдомі. Я також розумію: строк за вироком закінчиться, а якщо ти хворий — так сиди, поки не «вилікуєшся». Злякався, визнав себе винним — і на слідстві, й на суді...

Кілька слів набік: визнання провини на суді вважається великим гріхом у середовищі сучасних політ'язнів, в усякому разі, серед тих, з якими я сидів у 1975-78 роках. Наскільки поблажливий до такого ж гріха на волі, особливо тут, на Заході, — тут, здається, взагалі не вважається злочином визнати себе винним, якщо людина потрапила до лап КГБ, — настільки сувора громадська думка зон усіх режимів до тих, що «каються».

—... Пронюк на суді тримався просто таки героєм. Недавно він

розмовляв з одним моїм знайомим, той згадав, що сидів разом зі мною, так Пронюк запитав: «Як він, ще до СВП не вступив?» Здивувався, коли про мене сказали, що тримаюся порядно. Напевно, на суді геть погано виглядав.

— Ну, вони мені все таки вліпили чотири роки. І ось за що я вдячний долі та гебістам — так за це. Гадаю, що коли б у них вистачило розуму випустити мене в обмін за визнання провини, адже заломився б, потім не встав би. Людини з мене ніколи вже не вийшло б...

(Знову маленький відступ: на честь гебістів, вони зрозуміли свою помилку. Через кілька місяців Василя повезли на «профілактику» до Києва і там, як він розповідав, якийсь гебістський чин сказав йому: «З вами ми зробили помилку, що посадили. Не треба було цього робити. Ну, ви хоч тепер не озлоблюйтеся». Помилка ж була непоправна.)

— Потім потрапив на етап. Так дивно... У Харківській тюрмі читав тюремну багатотиражку, у ній вірші помістили. Ні, ви тільки послушайте, Михайле, що складаюся гебістські поети для зеків:

... єдине то щастя — робота!
робота до якогось там поту.
Робота без лишнього щоту...

Га! Які! Робота без жадного рахунку! Щоб ми не рахували, скільки в зоні виробляємо!

Як же він здивувався, дізнавшись від мене, що то зовсім не вірші, складені тюремним писарем для виховання зеків, а відомі рядки знаменитого поета, який з символістів перейшов до більшовиків, Валерія Брюсова!

— Він що, їх серйозно написав?

Так, карає російська доля запроданців поетів: навіть жорстокіше, ніж вони те могли уявити. Брюсов у ролі агітатора рабовласника у Харківській карній в'язниці — жахлива картина, коли вдуматися.

У зоні несхожість характерів обох молодих українців — Попадюка й Овсієнка — відразу помічалася. Попадюк свідомо обрав дорогу боротьби ще на волі, він знав, чим ризикує, й морально готувався до страждань багаторічного ув'язнення; він не помилявся стосовно ворогів свого народу, в яких він бачив ворогів всього людства; тому він боровся з ними від початку й до кінця, у великому й малому. Овсієнко не борець, а жертва КГБ, — у справу

боротьби він вплутався взагалі радше з прихильности до Лісового, ніж з внутрішньої потреби саме політичної боротьби. Обидва молоді українці-філологи, і Овсієнко по-своєму не менш відданий мовознавству хлопець, ніж Зорян, і його улюбленим читвом й у зоні залишалися «Питання мовознавства». Власне двигуном його «злочину», за який він провів три роки у концтаборі, була не політика навіть, над якою він мало замислювався, а саме «культурництво», а ще точніше — любов до рідної мови. Саме Василь викрикнув, буквально викрикнув мені колись, з болем й пристрастю:

— Ви не уявляєте, пане Михайле, до якого стану довели нашу мову! Адже стало подвигом, у буквальному розумінні цього слова, оволодіти українською літературною мовою, навіть учителеві цієї мови!

Ясно, що така людина не могла з самого початку поставитися так зухвало до адміністрації, як «літаючий Зорян». Цікаво, що Зорян, прийшовши до нас з дев'ятнадцятої зони, жадного разу в числі тамтешніх зеків не згадав Овсієнка, а цей досить холодно процитував мені віршову пародію, складену про Попадюка у його попередній зоні:

А он, мятежный, ищет БУР-а
Как будто в БУР-е есть покой!

Якщо Попадюк, що не очікував від ворога ні милосердя, ні найелементарнішої розбійничої честі, зовнішньо спокійно витримуючи кожні удари по серцю, то тонкого, чутливого до всілякої несправедливості, як дівчина, Василя Овсієнка, дикість і духовна тупість начальства доводила до гістерик. Влітку 1976 року у нього помирав батько (прийшов лист від брата), і хоч за радянським карно-процесуальним правом дозволяється у таких випадках етапування додому, щоб навіки попрощатися з близькою людиною, — я ніколи не чув, щоб цей пункт закону кимнебудь виконувався, та й Зіненко, як вияснилося, ніколи нічого про щось подібне не чув. Василь кидався по зоні, як поранене соколя; він, видно, дуже любив батька, переживав за мамою, яка лишалася одинокою (на брата у нього чомусь жадної надії не було)... А радянські газети обурювалися, що генеральному секретареві чілійської компартії Люїсу Корваланові не дозволили поїхати на похорон свого сина з тюрми до... Болгарії! Пам'ятаю, як Василь роздирав газету з цією інформацією на шматки.

У зоні він, звичайно, дуже виріс: по-моєму, величезний вплив на нього справили такі старики-бандерівці, як Кончаківськеєй, їх сила волі, їх відданість Україні. «Ми не даремно сидимо — ось що я тут зрозумів», — його слова напередодні виходу з зони.

На засланні я почав діставати від нього листи. Після зони Василя відвезли до рідного села (він туди попросився, ближче до самотньої матері) і тут таки оголосили «адміністративний нагляд». Це означало заборону: виходити з дому увечорі, появлятися в громадських місцях, виїздити з села без спеціального дозволу міліції, обов'язкові появи в міліції для так званої «відмітки» та інші турботи. За точним тлумаченням закону, такий нагляд може здійснюватися за кожним звільненим зеком необмежений час, хочі все життя, що залишалось, а ухилення від виконання правил нагляду карається ув'язненням на три роки. Звичайно ж, працювати за фахом учителя він не зміг; про систему «заборони на професію» для інакодумців у СРСР напевно не варто багато говорити.

Та йому пощастило: у радгоспі (чи в колгоспі? Не пам'ятаю, як там у них було, в селі Леніно) виявилася вільна платня «художника-оформлювача», тобто така собі посада задля малювання афішок про «чудове колгоспне життя», портретів передовиків-доярів та виписування гасел до сьомого листопада, першого травня та посівної й жнив. Справжній художник, звичайно, не поспішає на ту посаду, до того ж погано платну, і її надали Василеві.

Начальство сильно дратувала його неподатливість, листування з таборовими друзями — Чорноволом, Стусом, зі мною, його листи в зону й до уцілілих на волі націонал-демократів та членів Гельсінкських груп; злість накопичувалася, і, врешті, коли запало рішення про черговий «покіс» на Україні (його жертвами стали майже всі його друзі з табору, які звільнилися до того часу), — Овсієнко став одним з перших об'єктів «нової тактики»: перетворення дисидентів на карних злочинців.

Напередодні другого арешту я дістав від нього два чи три листи з докладним описом інциденту, що став зачіпкою для «справи».

Того дня до Василя приїхали гості з Києва, родичі його колишніх співтабірників: сімдесят'ятирічна Оксана Мешко, мати політ'язня Сергієнка, і сестра (я забув її ім'я) політ'язня Бабица, що відбував другий строк у тюрмі. Василь зустрів їх на вулиці, і несподівано до них підійшов хтось у цивільному в товаристві з місцевим міліціонером, запропонувавши пройти до сільради (у

селах часто приміщення міліції знаходиться у одній з кімнат сільради).

— А в чому справа?

— Там дізнається.

Василь не крився у листі, що він дуже в'їдливо коментував дії представників начальства, особливо тому, що громадянин у цивільному категорично відмовлявся показати свої документи й повноваження.

У сільраді Василевих гостей відвели до окремої кімнати та обшукали; у начальства, природно, виникла підозра, чи ці дві жінки не ті дві злодійки, яких саме у той час розшукували саме в тому районі. Не знайшовши нічого підозрілого, начальники перестали «валяти ваньку» й запропонували гостям негайно залишити село Леніно. «Ми згодні відвезти вас обидвох нашим автом». Жінки чомусь «не зраділи, — писав Василь, — пропозиції покинути село у супроводі таких лицарів». Їх насильно випровадили з села, посадили в автобус і відвезли до райцентру.

Василь же залишався в кімнаті дільничого уповноваженого, викладаючи, що він, Овсієнко, думає про манери людей, які хапають його гостей на вулиці, обшукують їх у дільниці та виганяють із села. Напевно, пристрасті розгорілися, тому що мент встав, схопив Василя за горло й приготувався бити, як це він звик робити за місцевим звичаєм. Але тут не вийшло. Василь вирвався й заволав на всю сільраду: «Рятуйте! Убивають!» Збіглися люди, дільничий злякався продовжувати бійку при публіці. Овсієнка відпустили додому.

Наступного дня він подався до прокуратури зі скаргою на незаконну затримку й на спробу побиття його міліціонером під час виконання службових обов'язків. Можливо, це було помилкою Василя; він загнав своїх ворогів у кут, їм залишалося відбиватися до кінця, а, можливо, все вже було вирішене наперед. В усякому разі в прокуратурі його повідомили, що на нього подана заява від імені дільничого: наче б він, Овсієнко, залишившись сам з міліціонером, намагався того побити. «Через три тижні, — писав Василь, не втрачаючи гумору навіть у такій ситуації, — віднайшовся й речовий доказ: було представлено ґудзик, відірваний мною від мундира капітана». Обвинувачення серйозне: напад на представника влади при виконанні ним службових обов'язків карався строком до п'яти років таборів, «і вдома у мене жалоба, — писав Василь, — збирають мене до побутової зони на п'ять років».

У висліді суду, здається, ніхто не мав сумніву, — хоча досить було подивитися на супротивників: хирлявого, хворого Василя, людини хворобливо-делікатної, в найвищому ступені інтелігентної, з університетською освітою, та мілицейського бугая, вищого на голову від «напасника» й у два рази ширшого в плечах, — щоб навіть найбільш упередженому судді була істина зрозумілою. Та не істину шукав суд...

Прокурор, як і належало, попросив строк п'ять років. Останнє слово надали підсудному...

Мені на засланні вислали його останнє слово. Як був несхожий цей підсудний, що йшов на свій другий термін, на зламаного шкільного учителя, який шість років тому визнав себе винним! Спочатку він спокійно пояснив, що всім, у тому числі й суду, ясно: вирок йому виноситься згідно з тим же сценарієм, написаним КГБ, які склалися в 30-их роках. «Ви всі знаєте, що я не винен, тому я не буду відбирати ваш час доказами цього очевидного факту».

«Ви ж народний суд, ви називаєте себе таким, — звернувся він до суддів. — Чому ж ви ховаєтеся від народу? Чому сюди, до залі суду, не допустили тих людей, той народ, від імени якого ви начебто дієте? І коли справді маєте совість, то прошу вас, громадяни судді, тільки про одне випробування: подивіться прямо у очі моїй матері!

«Я знаю, хто сценарист цієї комедії, хто її режисер й за чиєю волею вона ставиться. І обіцяю вам, громадяни судді, твердо: коли історія скаже своє слово й на лаву підсудних будуть посаджені організатори цього процесу, я обіцяю бути чесним і сумлінним на тому невідкличному суді!»

Сталося неочікуване: суд ухвалив йому три роки ув'язнення, тобто на два роки менше, ніж того вимагав прокурор. Ті, кому відомі таємні правила радянського суду, ті, хто знайомий з ними на практиці, певно, погодяться зі мною: суд зробив для Василя те, що міг, і все, що міг. Два роки — межа, яку дозволено радянському судові для виявлення свого «милосердя».

Уявляю, як обробляв суддя у кімнаті для нарад засідателів: «Якщо ми його виправдаємо, прокурор опротестує вирок і обласний суд дасть йому максимум за статтею. Хочете допомогти йому? Знімайте два роки — це все, що можна зробити». Так і ламають хитання «сумлінних»...

Василя Овсієнка відправили до карного табору в Запорізькій області — якраз навпроти відомої спеціальної психолічниці: він до

останньої хвилини перед випуском до зони гадав, що його вирішили замкнути в дурдомі.

«Там йому дуже важко, і єдина підтримка — знати, що друзі пам'ятають про нього», — писали мені з України.

Що чекає його попереду, коли швидко закінчиться другий строк? Знову — нагляд? Дурдом? Третій строк?

Словами «...третій строк?» я думав закінчити цю книжку. Додрукував сторінку й сказав: «Кінець».

На другий день принесли газету «Русская мысль», нове число за 12 листопада 1981 року. У статті Володимира Малінковича «П'ять роковин створення Української Гельсінкської групи» побачив виділені жирним шрифтом рядки:

«Зовсім свіже повідомлення: проти члена Української групи „Гельсінкі” Василя Овсієнка у таборі, за три місяці до закінчення строку його ув'язнення, розпочата карна справа, цього разу за статтю 62 Карного кодексу Української РСР (антирадянська агітація і пропаганда). Василя очікує ще 15 років неволі».

ЕПІГРАФ ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

«Коли люди борються за звільнення своєї країни від чужоземної інтервенції, коли ці люди є вашими друзями, одні — давніми, другі — новими, і вам відомо, як на них напали і як вони боролися... — ви дізнаєтеся, що на світі є речі гірші, ніж війна. Боягузство — гірше, зрадництво — гірше й егоїзм — гірше».

(Ернест Гемінґвей, промова на другому Конгресі американських письменників).

Михайло Хейфец народився в Ленінграді 1934 року; навчався у Ленінградському педагогічному інституті імені Герцена (факультет російської мови й літератури). По закінченні інституту працював учителем історії та географії у Алтайському краю, а пізніше — вчителем російської літератури у Ленінграді. Одночасно навчався заочно в аспірантурі зі спеціальності «радянська література». З аспірантури був «викинений» за «неортодоксальні погляди». Розпочав писати критичні рецензії та статті, зайнявся літературним опрацюванням спогадів радянських генералів та писав сценарії до документальних фільмів.

З роботи в школі перейшов на літературну: писав документальну прозу, історичну публіцистику, друкувався в журналах «Звезда», «Нева», «Аврора», «Вопросы литературы» та ін.

1974 року був заарештований та засуджений до 4 років таборів і 2 років заслання за написання чернетки передмови до «самвидавної» збірки творів Й. Бродського. Строк відбував у Мордовських таборах, а заслання — в місті Єрмаку (Казахстан).

Свої враження про час, коли познайомився з дисидентами та політичними борцями, описав у книжці «Место и время» (Париж, «Третья волна», 1978), та в статтях, друканих у закордонних журналах і газетах. Після заслання у березні 1980 року був «викинений» до Ізраїлю, де працює науковим співробітником Єрусалимського університету. Крім «Українських силуетів» закінчив книгу «Военнопленный секретарь» про борців Вірменського опору у СРСР. Одночасно друкувався у журналах «Континент», «Время и мы», «Круг», «Факты и мысли», «Посев», «Трибуна», «Сучасність». Член редакційної колегії журналу «22» (Ізраїль).

11/11/2023

11/11/2023

11/11/2023

ЗМІСТ

- 7** «В українській поезії тепер більшого нема...»
- 85** В'ячеслав Чорновіл — зеківський генерал
- 127** Микола Руденко
- 147** Святі старики з України
- 175** Бандерівські сини
- 205** Зорян Попадюк — дисидент без страху й закиду
- 225** Василь Овсієнко — мученик ГУЛагу

10.95 ам. дол.

